

LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF ILLINOIS
AT URBANA-CHAMPAIGN

This volume is bound without

no. 3

which is/are unavailable.

Y BEIRNIAD

891.6605

BE

v.5

111111

SLA

Y BEIRNIAD

CYLCHGRAWN CHWARTEROL

DAN NAWDD CYMDEITHASAU CYMREIG Y COLEGAU CENEDLAETHOL.

A THAN OLYGIAETH

J. MORRIS JONES

CYF. V., 1915

LERPWL

HUGH EVANS A'I FEIBION, ARGRAFFWYR, 356-8 STANLEY ROAD.

CYNNWYS

OSION Y RHYFEL. Y Seneddwr Ellis W. Davies	9
POLYGIADAU :	
Adolygiad y Parch. R. S. Thomas ar Feirniadaeth y Parch. D. Tecwyn Evans ar Emynau Cymru. Ifor Williams	139
Cofiant yr Athro John Morys Davies (<i>y Parch. T. Price Davies</i>). Y Prif- athro T. Rees	68
Golygyddau Dafydd ap Gwilym a'i Gyfoeswyr (<i>Ifor Williams a Thomas Roberts</i>). Y Golygydd	71
Enwogion Canrif (<i>D. R. Jones</i>). Y Golygydd	288
Gofnogaeth (<i>Thomas Davies</i>). Y Prifathro T. Rees	210
Ymennyddau Ceredigion (<i>Jenkin James</i>). Y Golygydd	287
Griffith John, D.D., Arwr China (<i>y Parch. H. M. Hughes</i>). Yr Athro T. Hudson-Williams	69
Wlad fy Nhadau (<i>J. Morris Jones</i>) ; The Land of my Fathers (<i>W. Lewis Jones</i>). Y Parch. D. Tecwyn Evans	214
Yr Athro W. Lewis Jones	212
Yr Eidd Eifionydd (<i>E. D. Rowlands</i>). Y Golygydd	286
Yr Eidd Fab Pwyll (<i>J. Young Evans</i>). Y Golygydd	286
Yr Eiddau yn Questions relating to Eye-Training (<i>W. Phillips</i>). Y Prifathro D. R. Harris	210
Yr Eiddau of the Princes of Dyfed (<i>Cenydd Morus</i>). Ifor Williams	67
Yr Eiddau of the Holy Spirit in Thought and Experience (<i>y Prifathro T. Rees</i>). Y Parch. Ddr. Maurice Jones	283
Yr Eiddau of the Tutorial Welsh Course (<i>Wm. Davies ac E. T. Griffiths</i>). Ifor Williams	70
Yr Eiddau of the Wars of the Roses (<i>Howell T. Evans</i>). Yr Athro J. E. Lloyd.	143
Yr Eiddau of the Eglwys a Gwareiddiad Diweddar (<i>y Parch. D. Adams</i>). Yr Athro W. Jenkyn Jones	65
Yr Eiddau of the Traeon o Hanes Cymru. Stories from Welsh History (<i>O. M. Edwards</i>). Y Golygydd	288
Yr Eiddau of the Llyr Disgyblu'r Meddwl ? Yr Athro William Phillips	84, 163, 252
Yr Eiddau of the Nibynwyr Môn Gan Mlynedd yn Ol. Y Parch. O. L. Roberts	230
Yr Eiddau of the Llywelyn i'w Wyr. Y Seneddwr W. Llewelyn Williams (<i>Llwydfryn</i>)	73
Yr Eiddau of the Cyfeithiad Saesneg gan Syr Francis Edwards	74
Yr Eiddau of the Ron y Bardd. Y Parch. D. Ambrose Jones	25
Yr Eiddau of the Cheilad y Nef. Cyfeithiad y Parch. D. Tecwyn Evans	145
Yr Eiddau of the Hadwr Bethlehem. Y Parch. E. Tegla Davies	151
Yr Eiddau of the Golydd Newydd yr Almaen. Y Golygydd	191

GEORGE BORROW YNG NGHYMRU. Syr E. Vincent Evans.....	12
GOHEBIAETH :	
Eisoos. T. J. Jenkins	2
Llythyrâu'r Morrisiaid. Yr Athro Wm. Phillips	2
GOHEBIAETH IEITHGARWR. R. Williams Parry	
GORONWY OWEN. Y Parch. T. Shankland	105, 174,
GWERTH ENWADAETH. Y Parch. D. Tecwyn Evans	
HAWL AC ATEB. T. Roberts, D. Arthen Evans, a'r Golygydd	
IEUAN BRYDYDD HIR. Y Parch. D. Ambrose Jones	
IFAN RHYDDERCH. Miss L. M. Owen (<i>Moelona</i>)	2
NESTA. Pedr Hir.....	1
NODIADAU IEITHYDDOL :	
Baran, Baranres, Yngres, Cyngres. Ifor Williams	1
Bygwyl, Cywolw, Tebed. Ifor Williams	2
Disymyl, Madalch, Llewylg. W. J. Gruffydd	
Efwr, Hoced. Ifor Williams	
Eurych. Y Golygydd	2
Eurych, Feidir. Caleb Rees	
Ol y Gwyddyl yn Nyffryn Clwyd. T. Gwynn Jones	1
Pengrwn. Y Golygydd	2
NODIADAU LLENYDDOL :	
Dosbarth Einion Offeiriad. Ifor Williams	1
OFERGOEL Y LLAW FARW. Ifor Williams	
PETHAU YNGLYN A CHYMRU. Y Parch. R. S. Rogers	
RHYFEL 1914-5. Y Parch. J. T. Job	2
UN O LYFRAU WILLIAM SALESBURY. Ifor Williams	2
Y RHYFEL. Y Parch. John Williams.....	
YSBRYDOLIAETH Y BEIBL. II. Y Parch. R. S. Thomas	

YSGRIFENWYR :

Davies, Y Seneddwr Ellis W.....	
Davies, Y Parch. E. Tegla	1
Edwards, Syr Francis, Barwnig.....	
Evans, D. Arthen	
Evans, Y Parch. D. Tecwyn	33, 145,
Evans, Syr E. Vincent	2
Gruffydd, W. J.	
Gwynn-Jones, T.	1
Harris, Y Prifathro D. R.	21
Hudson-Williams, Yr Athro T.	1
Jenkins, T. J.	28

Job, Y Parch. J. T.	206
Jones, Y Parch. D. Ambrose	25, 9 ⁱ
Jones, Y Parch. Ddr. Maurice	283
Jones, Yr Athro W. Jenkyn	65
Lewis Jones, Yr Athro W.	212
Lloyd, Yr Athro J. E.	143
Owen, Miss L. M. (<i>Moelona</i>)	221
Pedr Hir.	161
Phillips, Yr Athro William	84, 163, 252, 281
Rees, Caleb	274
Rees, Y Prifathro T.	68, 210
Roberts, Y Parch. O. L.	230
Roberts, Thomas	57
Rogers, Y Parch. R. S.	16
Shankland, Y Parch. T.	105, 174, 238
Thomas, Y Parch. R. S.	43
Williams, Ifor	63, 67, 70, 75, 129, 135, 139, 264, 274
Williams, Y Parch. John.	1
Williams, Y Seneddwr W. Llewelyn (<i>Llewylfryn</i>)	73
Williams Parry, R.	124
Y Golygydd	57, 59, 71, 191, 207, 277, 286-288

6605
E

Y BEIRNIAD

CYLCHGRAWN CHWARTEROL

DAN NAWDD CYMDEITHASAU CYMREIG Y COLEGAU CENEDLAETHOL

A THAN OLYGIAETH

J. MORRIS JONES

CYNNWYS

Y RHYFEL

Y Parch. John Williams

ACHOSION Y RHYFEL

Y Seneddwr Ellis W. Davies

PETHAU YNGLYN A CHYMRU

Y Parch. R. S. Rogers

BYRON Y BARD

Y Parch. D. Ambrose Jones

GWERTH ENWADAETH

Y Parch. D. Tecwyn Evans

YSBRYDOLIAETH Y BEIBL

Y Parch. R. S. Thomas

HAWL AC ATEB

T. Roberts, D. Arthen Evans a'r Gol.

NODIADAU IEITHYDDOL

W. J. Gruffydd ac Ifor Williams

ADOLYGIADAU gan yr Athrawon W. Jenkyn Jones, Ifor Williams,

T. Hudson-Williams, y Prifathro T. Rees, a'r Gol.

LERPWL

HUGH EVANS A'I FEIBION, ARGRAFFWYR

356, 358 STANLEY ROAD

Y CORFFLU CYMREIG.

A fyddwch chwi garediced a gwneuthur y cyfarwyddiadau hyn yn hysbys?

PA FODD I YMUNO.

Ewch i'r Llythyrdy agosaf. Yno cewch gyfeiriad y Swyddfa Ymrestru agosaf yn yr hon y gellwch ymrestru.

PWY ALL YMUNO.

Pob dyn rhwng 19 a 38 oed. Hen filwyr i fynny i 45 oed.

TELERAU YMRESTRU.

Gellwch ymuno dros dymor y Rhyfel, neu am dair blynedd.

TÂL.

Tâl arferol y Fyddin (swm lleiaf—7 swllt yr wythnos ar ol clirio pob gofynion), bwyd, dillad a llety. Hefyd telir swm penodol i gadw gwragedd a phlant y milwyr tra byddont oddicartref.

YSWIRIANT (Dan Ddeddf Yswiriant Cenedlaethol)

Cymerir $1\frac{1}{2}$ c. yr wythnos o arian y milwr. Ceidw hyn ef mewn llawn yswiriant tra bo yn y Fyddin.

MANTEISION.

Byddin Gymreig, dan arweiniad Swyddogion Cymreig, yn dysgu ei milwriaeth yng Nghymru. Ceisir cadw cyfeillion ynghyd yn yr un Cwmni.

Am fanylion pellach ymofyner yn y Swyddfa Ymrestru.

CYWYDDAU DAFYDD AP GWILYM

A'I

—GYFOESWYR.—

WEDI EU GOLYGU O'R LLAWYSGRIFAU, GYDA RHAGYMDRODD, NODIADAU
A GEIRFA.

Mewn llian hardd, 383 o dudalennau.

Gan IFOR WILLIAMS, M.A., Coleg y Gogledd, Bangor.

THOMAS ROBERTS, M.A., Coleg Normal, Bangor.

Rhoir yma ymdriniaeth lawn ar fywyd a chysylltiadau llenyddol Dafydd
Gwilym, a'r beirdd a gydoesodd ag ef. Ffurfiwyd testyn newydd i 87 o gywydd
a cheir nodiadau llawn ar y prif anhawsterau mewn iaith a chystawen.

Pris 2/6 nett. Drwy'r Post, 2/9.

RHAID ANFON BLAENDAL GYDA'R ARCHEB.

I'w gael oddiwerth yr Awduron yn unig. Gwerthwyd eisoes hanner yr Argraff.

YN AWR YN BAROD.

Y BYDOEDD UWCHBEI

GAN

CARADOC MILLS (Sigma),

Awdur "*Radium*."

Yr unig Lawlyfr ar Seryddiaeth yng Nghymraeg.

Mewn llian hardd, yn cynnwys nifer o Plates prydfferth a lluo
Ddarluniau.

PRIS, 2/6 NETT.

POST FREE, 2/9.

"Dylai pob Cymro ddarllen y llyfr hwn."—O. M. EDWARDS, M.A.

"Dyma lyfr a champ arno, yn sier ddigon. Y syndod yw y gellir ei brynu am hanner coror
—THOMAS HUGHES, Gol. "Yr Eurgrawn."

"Y mae y llyfr wedi ei ysgrifenu yn dra swynol, ac wedi dechreu ei ddarllen nis gellir
roddi heibio yn rhwydd iawn. Addurnir ef a nifer o luniau rhagorol, ac o ran argraffwaith
mae yn gampus."—"Y Faner."

"Y mae'r llyfr yma gan Mr. Mills, ar un o'r pynciau mwyaf anodd a dyrys, yn berffaith
glir. Yr oedd mawr angen cyfrol o'r fath."—"Y Goleuad."

I'w gael gan P. JONES ROBERTS, Bookroom, Bangor.

Y BEIRNIAD

Y RHYFEL

Cerydda dyrfa y gwayrffyn, cynulleidfa y georid-deirw gyda lloi y bobl, fel y delont yn ostyngedig â darnau arian: gwasgar y bobl sydd dda ganddynt ryfel.

Y SALMYDD.

NID wyf yn golygu i'r uchod fod yn destyn i'm hysgrif, ond carwn i'w hysbryd nawseiddio ein cenedl a'n teyrnas yn y dyddiau terfysglyd hyn. Anodd fyddai cael disgrifiad gwell a symlach o dra-arglwyddiaeth filwrol Prwsia nag a geir yn y frawddeg "y bobl sydd dda ganddynt ryfel." Ni bydd terfyn boddhaol i'r rhyfel ofnadwy hwn, nes y "gwasgerir" y bobl hyn, ac y llethir am byth yr ysbryd sy'n eu corddi. Y mae'n gâs gennym ni ryfel, fel cenedl; beth bynnag fu ein hanes yn yr oesau pell yn ol, ein teimlad a'n barn heddyw yw, mai

"Segurdod yw clod y cledd,
A rhwd yw ei anrhydedd."

Credaf hefyd ein bod yn y misoedd hyn yn ei gashau fwyfwy. Anffawd fawr fyddai inni wrth bleidio'r rhyfel presennol, gael ein denu i garu "milwriaeth". Ond fe ddywed rhywun, Pa fodd y mae ysoni ymddygiad pobl sydd yn proffesu casineb mawr at ryfel, â'u gwaith yn cymell dynion i fynd i'r rhyfel? Dywedir, a hynny yn hollol briodol, y dylai pob Cristion gashau rhyfel, yna gofynnir, os ein dyledswydd yw ei gashau, pa fodd y gallwn fod yn gyson â'n egwyddorion wrth ei bleidio. Yr ateb yw hyn: a chymryd y bydel y mae, gall amgylchiadau ddigwydd pryd y bydd mynd i ryfel i'w id yn unig yn gyfreithlon, ond yn ddyledswydd na ddylid ei osgoi. Eddyf pawb, ond odid, mai yr un egwyddorion sydd i

Cyf. V. Rhif 1.

GWANWYN 1915.

lywodraethu ymddygiad dynion at ei gilydd mewn cylch personol, ag sydd i lywodraethu ymddygiad teyrnasodedd at ei gilydd. Pe gofynnid a ddylai dau ddyn ymladd â'i gilydd, yr ateb cyffredinol diamwys fyddai, Na ddylent. Ond y mae amgylchiadau yn digwydd weithiau, sydd nid yn unig yn cyfiawnhau i'r naill ddyn ymosod ar y llall, ond sydd hefyd yn peri mai dyledswydd arno fyddai gwneuthur hynny; a phe nis gwnai, ni byddai'n deilwng o ddyn, chwaethach o Gristion. Tybier fod ysbeilydd neu lofrudd yn ymosod ar Gristion; nid mater o oddefiad fyddai iddo ei amddiffyn ei hun, ond pwnc o ddyledswydd, a theimlai hynny yn y reddf o hunanamddiffyniad a blannodd ei Greawdwr ynddo. Tybier drachefn fod un yn gweled rhyw ddyhiryn yn camdrin plentyn bach, neu yn ymosod ar fenyw ddi-nawdd, neu hen ŵr neu hen wraig ddiamddiffyn; a oes rhywun a ddywedai fod dynoliaeth neu grefydd i rwystro i ddyn amddiffyn cam y gwan? Yn hytrach o lawer, prawf o ddynoliaeth gref, a chrefydd loyw, fyddai gweled parodrwydd diymatal i ymosod ar yr anfad-ddyn. Cof gennyf glywed Dr. John Hughes yn dywedyd wrthyf un tro wrth gerdded i fyny rhyw riw ar un o heolydd Lerpwl: "Fydda i byth," meddai, "yn pasio yr heol yna (gan gyfeirio ar heol ar y dde) na bydda i yn meddwl am Mr. Rees. Yr oedd y gŵr parchedig yn dyfod yn fy mraich i fyny'r heol yma, lawer o flynyddoedd yn ol, ac yn y fan acw, yr oedd dyn a throl mul ganddo. Yr oedd y dyn ar y pryd yn curo'r mul druan yn ddirugaredd. Yn y fan gollyngodd Mr. Rees fy mraich, aeth ar ei union at y dyn, ymaflodd yn ei frocan yn dynn, gan ofyn,—‘Ddyn, beth yw eich meddwl yn trin y creadur bach yma mor greulon!’” Ni bu dyn mwy *saintly* yn cerdded heolydd Lerpwl erioed na Mr. Rees; ac ni wn am weithred sy'n dangos y dyn yn ei oreu ynddo yn well na hon. Nid mewn tymer ddrwg y gwnaeth hyn, ond ei enaid oedd wedi ei gythruddo wrth weled asyn yn cael ei gam-drin. Os yw ein calon yn mawrhau ymddygiad Mr. Rees ynglŷn â chreulondeb dyn at anifail, pa faint mwy y mawrygwn waith dyn yn amddiffyn ei gyd-ddyn rhag ymosodiad y creulon. Yn awr, os yw ymddygiad fel hyn i'w gymeradwyo yn hanes person unigol, mae ymddygiad cyffelyb dan amgylchiadau cyffelyb i'w gymeradwyo yn hanes teyrnas. Yn wir,

mae rheswm cryfach gan deyrnas i ymosod ar deyrnas drahaus, ormesol, yspeilgar a llofruddiog, nag sydd gan berson unigol i ymosod ar garnlleidr a llofrudd. Oblegid y mae llysoedd a swyddogion gwladol ymhob gwlad wareiddiedig, i amddiffyn y gwan ac i gospi'r ymosodydd. Mewn llawer o amgylchiadau, gadael " talu'r pwyth " i alluoedd uwch yw dyledswydd dyn a fo'n gweled trais a throsedd; ond nid oes gallu bydol cryfach na theyrnas; nid oes yr un llys ar y ddadear a all alw teyrnas i gyfrif am ysglyfio a goresgyn gwlad arall. Prawf yw hyn, mae'n wir, o ddiffyg gwareiddiad, ac felly yr edrychir arno yn y man. Dylai fod gwareiddiad teyrnasoesedd wedi sefydlu llys o gyflafareddiad i wastatau ymrafaelion gwledydd, fel y mae gennym lysoedd i weinyddu cyfiawnder a barn mewn anghydfyddiaethau personol. Gobeithio yr wyf y dygir teyrnasoesedd Ewrop drwy yr ymgyrch ofnadwy hwn i weled y rhesymoldeb o sefydlu'r cyfryw lys o apêl. Ond, nid yw y fath lys yn bod heddyw; am hynny, ysywaeth, mae trachwant a mympwy, rhaib ac uchelgais teyrnas, yn oruchaf; ac nid oes ond offer rhyfel a all ei dwyn i'w lle. Fe geisiodd Syr Edward Grey, fel y gŵyr pawb, gyda hynny o egni a dehurwydd a dylanwad a feddai, gael gan y teyrnasoesedd i gyd-ymgyngori, drwy eu cynrychiolwyr, ynglŷn â'r helynt yn Serfia, a fu yn achlysur i'r rhyfel hwn. Gwyddom hefyd i bob teyrnas y gofynnwyd iddi, ddatgan parodrwydd i wneuthur hynny ond *un*, a Germani oedd honno. Y gwir yw, nid oedd trychineb Serajevo yn ddim ond achlysur i'r rhyfel hwn. Dengys " Llyfr Glas " Prydain a " Llyfr Melyn " Ffrainc yn eglur ddigon y gallesid tawelu Awstria yn wyneb y dirmyg a gafodd, oni buasai fod Germani y tu ol iddi, yn taflu olew, nid ar y dyfroedd cythryblus, ond ar y marwor oedd ar y ffordd i ddiffodd. Yr oedd coelcerth Germani yn barod ers tro, a Junkers Prwsia wedi bod yn casglu cynnud ati ers llawer o flynyddoes; a phe na chawsid y *fatchen* i'w thanio yn Serfia, buasai'n rhaid ei chael yn rhywle cyn bo hir. Yr oedd achos y rhyfel nid mewn unrhyw gweryl bendant, ond yn ysbryd yr Almaen ei hunan, ac ni buasai tawelu unrhyw gweryl, ond yn gohirio, am ychydig, ddydd yr ystorm. Beth yn hanes Germani a gynyrchodd yr ysbryd hwn ynddi? Credaf y gellir ateb y cwestiwn hwn mewn tri gair, sef *Llwyddiant*, *Balchter*, *Gwanc*. Mae llwyddiant Germani

ers hanner canrif, ac yn enwedig yng nghorff yr ugain mlynedd diweddaŷ yma, wedi bod yn aruthrol fawr. Llwyddiant o bob safle fyddol. Yn adeg y *Franco-Prussian War*, 44 mlynedd yn ol, yr oedd poblogaeth Ffrainc a Germani agos yn gyfartal; erbyn heddyw y mae poblogaeth Germani ymhell dros ugain miliwn yn fwy na'r eiddo Ffrainc. Bu ei llwyddiant mewn addysg, yn ystyr eang y gair, yn eithriadol fawr. Mewn masnach, drachefn, bu'n gyfartal os nad yn fwy. Hwyrach na cheir hanes am unrhyw genedl a gynyddodd gymaint a hi yn y gwahanol gyfeiriadau hyn. Dylem ei hedmygu am hyn, arwydd o gulni a chenfigen fyddai peidio. Ond, yr anffawd yw, hi fethodd ddal ei llwyddiant; hi gollodd sobrwydd meddwl, aeth yn chwyddedig, yn hunanol, yn drahaus-falch, yn drachwantus, ac yn greulon. Gellir yn briodol iawn gymhwyso geiriau Esaiah am Fabilon ati hithau: "*Canys ymddiriedaist yn dy ddrygioni, dywedaist Ni'm gwêl neb. Dy ddoethineb a'th wybodaeth a'th hurtiant, a dywedaist yn dy galon, Myfi sydd, ac nid neb arall ond myfi.*" Credodd ei harweinwyr, a pherswadiasant y werin bobl i gredu, mai Germani oedd yn meddu yr hawl a'r cymhwyster i lywodraethu'r byd, ac mai "cymynwyr coed a gwehynwyr dwfr" iddi hi a ddylai holl genhedloedd Ewrop a'r byd fod. Weithiau gwelir llwyddiant teyrnas yn cael ei gadw rhag tyfu'n wyllt, gan ei dysgawdwyr meddyliol a moesol, ac yn arbennig gan ei hathrawon crefyddol. Ond, yn lle atal "rhwysg ei meddyliau ffol," peri iddynt redeg yn fwy chwyrn a wnaeth dysgawdwyr ac athrawon yr Almaen. Mae ei hathronwyr pennaf wedi mynd yn ddi-Grist ac yn ddi-Dduw, nid yn ymarferol felly, ond yn llythrennol. Dywed un ohonynt mai'r fendith bennaf i'r byd fyddai iddo ddychwelyd yn ol at yr hen wareiddiad paganaidd, pan oedd nerth ac awdurdod anianol a byddol ar yr orsedd, ac nad oedd iawnder yn ddim ond moddion a chyfrwng i ymddyrchafu, ac oni byddai yn is-wasanaethgar i hynny, nad oedd yn werth sylw. Diystyrant heddwch a rhyddid, edrychant ar anrhydedd, ar lw, a chytundeb a chyfamod gyda dirmyg. Syrthiodd llawer o'i harweinwyr crefyddol "i amryfusedd cadarn i gredu celwydd" am Brydain Fawr a'i hamcanion; achlesant y teimladau mwyaf dialgar ati, ac ni phetrusant chwythu fflam dicter, malais a brad, mewn pobl na feddant y cyfleusterau i wybod a barnu fel hwy.

Cynyrchodd eu llwyddiant a'u balchter wanc reibus ynddynt am eangach tiriogaeth. Gallasent deimlo *awydd rhesymol* am hyn, oblegid yr oedd eu gwlad wedi mynd yn rhy fechan iddynt; ni allesid beio arnynt am chwennych mwy o le i'w pobl; ond nid awydd iach a welir ynddynt, ond trachwant ysol. Aflywodraethus yw trachwant yn wastadol, ac felly afresymol ydyw. Fel prawf o'r afresymoldeb hwn edrycher ar gri'r Almaen am drefedigaethau. Gofynnant mewn drwg-dymer paham na buasai ganddynt hwy drefedigaethau cyfartal i'w poblogaeth a'u safle ymysg teyrnasoedd Ewrop? A gallesid meddwl wrth eu geiriau a'u tôn mai ar alluoedd eraill Ewrop y mae'r bai i gyd, ac nad oes dim arnynt hwy. Ond dengys hanes yn amlwg nad yw hynny'n wir. Y ffaith yw, deffro yn rhy hwyr a ddarfu iddynt; o ran hynny, nid oeddynt ond eiddil a gwan, pe buasent yn effro, yn yr amser yr oedd trefedigaethau i'w meddiannu. Y gwir yw, nid yw eu huchelgais drefedigaethol ond ychydig flynyddoedd o oedran. Gwrthodai Bismarck sefydlu trefedigaethau hyd yn nherfyn ei oes: cymhellai Ffrainc i eangu ei therfynau yn Africa, yr hyn y mae ei olynwyr heddyw yn gwrthdystio yn ei erbyn. Sieryd Germani heddyw fel pe buasai'r galluoedd eraill bob un yn ei dro, neu mewn cynghrair â'i gilydd, wedi cynllunio a gweithio i'w rhwystro hi i sicrhau'r tiriogaethau a chwenychai ac a haeddai. Ond dengys hanes nad oes unrhyw sail i'r fath gŵyn. Ffyrnig yw Germani am y digwydd fod pethau fel y maent; a ffraea â'i chymydogion, a bygythia hwynt, am yr hyn ni bu ganddynt lais o gwbl ynddo. Modd bynnag, er mwyn sicrhau y "lle yn yr haul" a haeddant, y mae'r Almaenwyr ers blynnyddoedd yn gwneuthur pob egni i ddeffro ysbryd milwrol yn y wlad, ac wedi ei ddeffro, defnyddiant bob ystryw i'w goledd a'i borthi. Erbyn hyn y maent wedi gyrru ysfa rhyfel i fêr esgyrn y bobl. Dysg eu hathrawon mai nod angen cenedl lwyddiannus yw meddu ysbryd rhyfelgar, ac nad oes dim yn dirywio cenedl yn debyg i gariad at heddwch. Trwythant eu plant yn yr ysbryd hwn, ac nid oes dyn ieuanc yn Berlin, nad ystyria graith gornest ar ei wyneb fel un o'i addurniadau pennaf. Gwaria'r Almaen filiynau o bunnau yn flynyddol ar ei byddin, ei llynges, ei rheilffyrdd a'i hyspiwyr. Os baidd rhyw blaid neu newyddiadur wrthdystio neu

feirniadu, buan y dyfeisia rhyw gynllun i gau ei safn. Nid oes ormod o drafferth na thraul yn bod i gyrraedd y nod hwn; ie, nid oes dim yn rhy iselwael, na dichellddrwg, na bradwrus i'w gyflawni er mwyn sylweddoli ei breuddwyd a'i gobaith.

Wedi maith baratoi, a hir ddisgywl, daeth y cyfle i daro ym mis Awst diweddaf. "Yr amser nodedig a ddaeth," meddai; yn awr am y "Dydd" yr ydym yn dyheu amdano ers llawer blwyddyn, "dydd" o goncwest ar bob gelyn, "dydd" y byddwn yn bennaf ymysg y llwythau, "dydd" heb gwmwl, "dydd" heb nos. Tybiai fod ei chymydogion oll mewn sefyllfa hynod fanteisiol iddi "ymdaith yn amllder ei grym," a bod yn fuan yn frenhines y byd. Yr oedd un cymydog, hi dybiai, heb orffen gwella ar ol adwyth fawr a gawsai, un arall yn rhy ddiymadferth, un arall yn rhy dlawd, ac un arall neu ddau yn rhy brysur gyda helyntion cartrefol. "Dyma'r adeg," meddai; "mi darawaf fy ngelynion ar garr yr ên, a thorraf ddannedd fy ngwrthwynebwy'r." Gwrthrych cyntaf ei hymosodiad oedd Ffrainc, nid am mai hi oedd ei gelyn pennaf, ond am ei bod ar ei ffordd i daro hwnnw. Ond rhyngddi a Ffrainc yr oedd cymydog bychan, tawel, yn "byw yn ddiotal yn ei hymyl," a phrydles ganddo ar ei dyddyn, a hi ei hun ymysg eraill wedi ei harwyddo. Ond beth oedd "darn o bapur" ag enwau arno, a beth oedd rhyddid ac annibyniaeth, a chysur a stoc y ffarmwr bach, pan oedd ar arglwyddes y Cyfandir eisiau mynd a'i gwaed-gwn i'r meysydd y tu hwnt? "Mi ofynnaf iddo agor y pyrth," meddai, "o ran ffasiwn, ac addawaf dalu'r *drespas* a wna fy meirch a'm cŵn wrth fynd drwodd." Er ei syndod, mae'r tyddynnwr bach yn gomedd agor y pyrth, a rhagor, mae yn edrych ym myw llygad y gormeswr, ac yn dywedyd, "Rhoi fy rhyddid i fyny? Na wna byth! ti gei ddifrodi fy nhir, a llosgi fy adeiladau, a difetha fy anifeiliaid; ie, ti gei fy lladd i a'm teulu cyn y gwerthaf i ti fy ngenedigaeth fraint." *Well done*, Belgium fach, fe fydd dy enw di yn perarogli pan fydd y Kaiser a'i epil yn pydru, fe adeiledir dy ddinasoedd, fe blennir dy winllannoedd, "fe wisgir dy ddolydd â defaid, fe orchuddir dy ddyffrynnoedd ag yd" pan fydd balchter ac uchelgais ac ymffrost Prwsia yn domen o ludw.

Ataliwyd cryn lawer ar rwysg y gelyn ym Melgium, a mawr yw ein dyled ni a Ffrainc i'r wlad fechan hon am ei dewrder dihafal, a'i hymlyniad wrth ei haddewid a'i llw. I Ffrainc yr aeth y gelyn, yn gyforiog o lid a chynddaredd. Yr oedd y wlad honno yn werth ei threchu ynddi ei hun, ond yr oedd y gwerth yn fwy o gymaint ag y rhoddai ei harfordir safle fanteisiol i'r gelyn i ymosod ar Brydain Fawr. Pe buasai wedi llwyddo i feddiannu'r wlad o Calais i Boulogne, ni buasai yr un dref yn Lloegr yn ddiogel rhag eu hymosodiadau, drwy yr awyr neu'r môr. Eglur oddiwrth gyfaddefiadau arweinwyr Germani eu hunain, mai Prydain Fawr yw prif wrthrych ei chasineb a'i chenfigen. A pha ryfedd ? Hi sydd bennaf ar ei ffordd i foddio'i gwanc. Mae tiriogaethau Prydain yn britho'r byd, a'i llongau'n britho'r cefnfor. Gŵyr Germani yn eitha' da os gall drechu Prydain y caiff ei gwala o fasnach, o diriogaethau, o olud, ac o ogoniant.

Felly brwydr yw hon, yn y pen draw, am ein bodolaeth. A phwysig i ni gofio fod cyfiawnder ac uniondeb, rhyddid gwladol a chrefyddol, a thynerwch ac anrhydedd ynghlwm wrth ein bodolaeth. Mae i ni lu o ddiffygion, a mintai fawr o feiau, ymhob rhyw gylch, ond ni all y byd fforddio ein colli ; mae Prydain Fawr heddyw er ei holl frychau, y wlad lanaf a gloywaf dan dywyniad haul ; ac y mae yn *asset* rhy werthfawr mewn ystyr foesol i'r byd fforddio ei cholli. Ond beth y mae Germani yn ei falio mewn pethau fel hyn ? Tiriogaethau a masnach a fyynn hi, a gwna sarn o bob rhinwedd uchelbris gennym ni, er mwyn eu sicrhau. Nid oes gan Brydain, ond hanner digon o ddefnydd ymborth i'w thrigolion ; ac y mae ganddi lawer mwy na digon o fwnau yng nghrombil ei daear. Y canlyniad yw ein bod yn byw ar gludo ; y " mor mawr llydan " yw ein cymwynaswr pennaf. Drwy aredig ei wyneb ef yr ydym ni yn cael modd i fyw fel teyrnas. Ni yw cludwyr pennaf y byd. Gŵyr Germani hynny yn iawn ; a mawr yw ei hawydd am ein hysigo ; ni roddai dim fwy o foddhad iddi na chlywed ein hesgyrn yn cecian.

Yr ydym hefyd wedi sefyll ers canrifoedd dros gydraddoldeb cenedlaethol ; costiodd inni yn ddrud, mewn arian a bywydau, i rwystro i un deyrnas honni awdurdod uwchraddol ar deyrnasoedd eraill. Dyma achos ein rhyfel â'r Hispaen, dyma asgwrn y gynnen yn Waterloo, a dyma'r pwnc heddyw. Ac mor sicr a bod goruchaf-

iaeth yn ol, mae buddugoliaeth ymlaen. Yn ein Heisteddfodau fe groch-floeddir y cwestiwn yn ddigon diystyr, "A Oes Heddwch?" Etyb miloedd o leisiau, "Heddwch." Pe gofynnid y cwestiwn ar lwyfan Ewrop heddyw, beth fyddai'r ateb? Nac oes, i dorwyr amod, i ormeswyr creulon, i lofruddion gwaedlyd. Rhaid malurio gorsedd gormes, rhaid difetha eisteddle trais, rhaid bwrw cenfaint Prwsia dros y dibyn. Mae rhywbeth pwysicach na heddwch, mae rhywbeth gwerthfawrocach nag einioes. Cyfiawnder, rhyddid, anrhydedd. Ni ymladdwn drostynt costied a gostio, ac ni orchfygwn; yna y bydd "ein heddwch fel afon a'n cyfiawnder fel tonnau'r môr."

Brynsiencyn.

JOHN WILLIAMS.

ACHOSION Y RHYFEL

RHYW ddwy neu dair blynedd yn ol, yr oedd newyddiadurwr Germanaidd adnabyddus yn lobi Tŷ'r Cyffredin. Ei amcan oedd ceisio hyrwyddo'r mudiad cydgenedlaethol i sicrhau heddwch. Methiant fu'r cynllun, fel y gwyddys; ond hyd yn oed yng nghanol y rhyfel ni ddylem anghofio ein rhwymedigaeth i'r rhai a gymerth ran yn y gwaith. Na thybier fod eu hymgais yn hollol ddiobaith, oblegid yn ol y Llyfr Melyn Ffrengig dywedodd y llys-gennad Ffrengig ym Merlin wrth ysgrifennu at ei lywodraeth ar y 22ain o Dachwedd, 1913:—

Yr oedd y person a gyferchid gan yr Ymherawdr yn credu, el y tybiai pawb, fod William II, a ddefnyddiodd ei ddylanwad personol ar amryw achosion *critical* o blaid heddwch, yn parhau o hyd o'r un farn. Canfu ei fod erbyn hyn wedi newid yn hollol.

Ond i fynd yn ol at y newyddiadurwr y cyfeiriais ato, bûm yn trafod ag ef berthynas y ddwy wlad, ac wrth amddiffyn y bleidlais yr oeddwn bob amser wedi ei rhoi yn y Tŷ o blaid llynges gref, dywedais fy mod yn gwneuthur hynny am fod yn orbwysig i ni, nid yn unig fod ein llynges yn anorchfygol, ond hefyd mor gref fel na byddai pryder am foment ym meddwl y wlad pe ceid rhyfel, gan ddangos iddo fel yr oedd y llynges i ni yn hanfodol, eithr mewn rhyfel â ni yn unig pe dinistrid y llynges Germanaidd, a phe difethid marsian-diaeth yr Ellmyn, y buasai eu gwlad er hynny heb ei goresgyn, ei masnach gartrefol heb ei dinistrio, a lluniaeth y bobl yn sicr.

Y noson cyn toriad allan y rhyfel, siaredais yn Nhŷ'r Cyffredin, a chwanegais fy apêl at y rhai oedd eisoes wedi eu gwneuthur ar i'r Llywodraeth ddefnyddio pob gallu o fewn eu cyrraedd i gadw'r heddwch, neu os oedd hynny yn amhosibl i leoli'r cweryl. Cyfeiriai at y ddau ddigwyddiad i egluro fy safle.

Credwn ar yr un pryd ers blynyddoedd fod rhyfel rhwng yr Almaen a Phrydain ar y môr bron yn anocheladwy. Erbyn hyn, ceisir olrhain yr ysbryd rhyfelgar oedd yn yr Almaen i ddysgeidiaeth

un neu ddau o bersonau, ac yn enwedig i Bernhardi, er i'w lyfr pan gyhoeddwyd ef yn Saesneg dair blynedd yn ol, syrthio'n hollol ddisylw. Ofer gwadu i'r llyfr gael peth dylanwad yn yr Almaen, ond y mae achosion y rhyfel yn myned ymhellach yn ol; ac os ydym am ddeall y rhai hynny rhaid cofio hanes datblygiad yr Almaen. Hyd 1870, nifer o deyrnasoedd a thywysogaethau bychain, ac i raddau annibynnol, ydoedd, a gwaith mawr Bismarck oedd eu cyfuno. Gwelodd Ffrainc hynny yn digwydd, ac yn ei wrthwynebiad i'w hundeb gwnaeth Napoleon III ddarpariaethau i ymosod ar Prwsia. Bu i Bismarck, fodd bynnag, ddwyn y cweryl i bwynt cyn bod Ffrainc yn barod. Dinistriwyd ei byddin a chollodd Alsace-Lorraine; yr oedd darn o'r olaf o hyd i fewn can mlynedd cyn hynny yn un â'r Almaen ers dros fil o flynyddoedd. Coronwyd Brenin Prwsia yn Ymherawdr yr Almaen ym Mharis. Ar ol y rhyfel, ymroddodd y Germaniaid i wneuthur yr undeb rhwng y gwahanol dywysogaethau yn gryfach a mwy effeithiol. O hynny allan, hanes yr Ymherodraeth Germanaidd oedd hanes cynnydd mewn poblogaeth, mewn masnach, ac mewn dylanwad. Ffurfiwyd cyfundrefn addysg ardderchog; gwnaed hunan-lywodraeth ei threfydd bron yn berffaith, a gwnaed y darpariaethau mwyaf gofalus ar gyfer y tlawd, yr hen a'r methedig; yn wir, ei chyfundrefn gymdeithasol oedd y patrwm yr ydym ni, y chwech neu saith mlynedd diweddaf, wedi ei ddilyn wrth geisio ymdrin â'n hanawsterau cymdeithasol. Gyda chynnydd yn eu masnach a'u cyfoeth, meddiannwyd trigolion yr Almaen a'i llywodraethwyr gan awyddfryd am "le yn yr haul." Gwelant Brydain, a hyd yn oed Ffrainc, er ei gorchfygiad yn 1870, yn ffurfio trefedigaethau, a sylwant fod Itali wedi cymryd rhan o Affrica a Rwsia wedi estyn ei therfynau i lannau'r Tawelfor. Y canlyniad fu i'r Almaen ei hun geisio ffurfio trefedigaethau; gwnaeth hynny yn Affrica, ac wedyn yn China; ond aflwyddiannus fu ei hymgais, a chyn pen hir clywid yn y wasg ac ar y llwyfan fod Prydain ar ei ffordd, wedi cymryd meddiant o bob rhan gwerth ei drefedigaethu, neu fod yr Unol Daleithiau, drwy y *Monroe Doctrine* yn Neheudir America, yn sefyll ar ei llwybr. Dianghenrhaid ystyried gwerth trefedigaethau; y mae mwy nag un farn ar y cwestiwn hwnnw, ond yr oedd llywodraethwyr yr Almaen wedi gwneuthur eu

meddwli fyny i gael trefedigaethau, ac nas gellid eu sicrhau ond ar gost Prydain. Ochr yn ochr â chynnydd yn ei masnach, datblygodd ei marsiandiaeth, ceid ei llongau ymhob rhan o'r byd, a chyda hynny daeth galw am gynnydd parhaol yn ei llynges. Hawliai yr Ymherawdr fod dyfodol yr Almaen ar y môr; a phasiwyd y Ddeddf Lyngesol gyntaf yn 1887, a byth er hynny y maent yn ddidor wedi ychwanegu at eu llynges, fel y mae erbyn hyn yn ail yn unig i'r llynges Brydeinig. Cafodd y wlad hon y prawf cyntaf o hunan-hyder yr Ymherawdr yn y pellebyr a anfonodd i'r Arlywydd Krüger yn 1896 ar ei wrthwynebiad llwyddiannus i ryfelgyrch Jameson; a phan dorrodd y rhyfel allan gyda'r Transvaal nid oeddid heb ofni y buasai'r Almaen yn cymryd rhan y Boeriaid. Cyfeirid at y ffaith na wnaethant hynny fel prawf o deimladau caredig yr Ymherawdr tuag atom; ond yn ei lyfr *Imperial Germany*, tud. 31, dywed y Tywysog von Bülow, cyn-Ganghellor yr Almaen:—

Our neutral attitude during the Boer War had its origin in weighty considerations of the national interests of the German Empire. Our Navy was not strong enough for us forcibly to achieve a sufficient sea-power in the teeth of English interests.

Ond os oeddynt yn rhy wan yn 1896 i herio Prydain, daeth gyda'r cynnydd yn eu byddin a'u llynges dôn newydd dros eu hysbryd, ac wrth ysgrifennu yn 1911 dywed yr un awdur:—

We confront England to-day supported as we are by a Navy which demands respect, in a very different manner from fifteen years ago when it was a question of avoiding a conflict with England as long as possible till we had built our fleet.

Rhydd y dyfyniadau uchod fynegiad i'r ysbryd newydd oedd wedi meddiannu llywodraethwyr yr Almaen. Awgrymir yn aml fod ysbryd milwrol yr Almaen i'w briodoli i ddysgeidiaeth Treitschke a Nietzsche. Bu iddynt yn ddiau ddylanwadu ar feddwl eu hoes, ond ymddengys i mi fod yr ysbryd milwrol yn codi o uchelgais cenedl wrth sylweddoli ei nerth, i ledu ei therfynau ac eangu ei thiriogaethau; dyna yn ddiddadl achos y drwgdeimlad rhyngddi â Phrydain, ac y mae'n amlwg erbyn hyn, fel y cydnebydd von Bülow, nad oedd yn bwriadu i unrhyw beth sefyll rhyngddi a chyrraedd ei hamcanion.

Dyna pahan y methodd pob ymgais ar ran y wlad hon i ddyfod i gytundeb ynglŷn â'r Llynges.

I ddeall pa sut y daeth y rhyfel o gwmpas rhaid cymryd ffeithiau eraill i ystyriaeth. Un o'r pethau a ryfeddodd y byd ydoedd adnewyddiad Ffrainc ar ol ei gorchfygiad yn 1870. Yn wir, yr oedd ei chryfder yn gyfryw fel yr oedd Bismarck yn 1875 yn awyddus i ymosod arni eilwaith. Byth er hynny, y mae Ffrainc wedi llwyddo a chynyddu, fel y mae heddyw yn un o'r gwledydd cyfoethocaf yn Ewrop; ond er, fel mae'n amlwg erbyn hyn, nad oedd wedi rhoddi i'w byddin yr un medr a gofal ag a roddes yr Almaen i'w byddin ei hunan, eto yr oedd ei safle filwrol yn nechreu'r flwyddyn yn well nag un adeg er 1870. Yr un modd gyda Rwsia: gwanychwyd y wlad honno yn filwrol ac ariannol gan y rhyfel â Japan ac yn arbennig gan y chwyldroad cartrefol, ond synnwyd Ewrop yn Rwsia fel Ffrainc, oherwydd ei gallu i ymadnewyddu, ac yn araf yr oedd yn dyfod yn beryglus gref.

Safai'r Almaen felly rhwng Ffrainc, oedd bob amser am adfeddiannu Alsace-Lorraine, ar y naill law, a Rwsia, a'i phoblogaeth ddi-hysbydd, mewn ymgyngrheiriad â Ffrainc, ar y llaw arall.

Ym Medi 1911, daeth yn amlwg fod dealltwriaeth rhwng Prydain a Ffrainc y byddai i Brydain mewn amgylchiadau neilltuol roddi cymorth llyngesol i'r wlad honno pe mewn rhyfel â'r Almaen; y wybodaeth honno yn ddiddadl a achosodd i'r Almaen ildio ynglŷn â Morocco; ond o'r dydd hwnnw, ni phallodd ei pharatoad at ryfel.

Dywedodd Mr. Asquith yn Nhŷ'r Cyffredin ar y 24ain o Fawrth, 1913, a Syr Edward Grey ar yr 11eg o Fehefin, 1914, nad oedd yna unrhyw rwymedigaeth ar y wlad hon i gynorthwyo Ffrainc, ac nad oedd yna unrhyw ymrwymiad ar air nac mewn ysgrif yn ein rhwymo i'w chynorthwyo. Ond pan chwanegodd Austria at ei llynges symudwyd y llongau rhyfel Ffrengig o'r Sianel Seisnig i Fôr y Canoldir, ac anodd credu i Ffrainc adael ei phorthladdoedd gogleddol yn ddi-amddiffyn os nad oedd ganddi le cryf i gredu y byddai i'r Llynges Brydeinig eu hamddiffyn. Yn wir, wrth ysgrifennu at y Prif Weinidog ar yr ail o Awst, 1914, ddau ddiwrnod cyn i'r rhyfel dorri allan, dywedodd Mr. Bonar Law ar ei ran ei hun ac Arglwydd Lansdowne eu bod o'r farn y "buasai yn

angheuol i anrhydedd a sicrwydd y Deyrnas Gyfunol pe petrusai ynghylch cynorthwyo Ffrainc a Rwsia." Fe sylwir na chyfeirid at Belgium o gwbl.

Wrth siarad ar yr 21ain o Fedi, 1914, dywedodd Lord Lansdowne, (y cyn-Ysgrifennydd Tramor ac awdur cytundeb 1904 rhwng Prydain a Ffrainc):—

Yn wir, yr oedd yn rhaid i ni ystyried nid yn unig ein rhwymedigaethau i Belgium ond hefyd ein rhwymedigaethau i Ffrainc.

Beth oedd natur y rhwymedigaethau hynny nis gwyddom.

Ar y 1af o Awst, 1914, gofynnodd y llys-gennad Germanaidd i Syr Edward Grey a fuasai Prydain yn *neutral* ped ymgymeraï'r Almaen a pharchu annibyniaeth Belgium, ac atebwyd ef na allasai Syr Edward roi ymrwymiad y byddai i ni fod yn *neutral* ar yr amod hwnnw yn unig. Yna gofynnodd y llys-gennad a allasai Syr Edward Grey nodi amodau y buasem yn aros yn *neutral* arnynt; ac awgrymodd y posibilrwydd o ymrwymiad ar ran yr Almaen i beidio â chymryd dim o Drefedigaethau Ffrainc. Atebiad Syr Edward Grey oedd—

Yr wyf dan orfodaeth i wrthod yn bendant roddi unrhyw addewid i aros yn *neutral* ar delerau cyffelyb (*similar terms*) ac ni allaf ddywedyd mwy na bod yn rhaid i ni gadw ein dwylaw yn rhydd. [Llythyr Syr E. Grey at Syr E. Goschen yn Berlin. Rhif 123 Llyfr Glas y Llywodraeth, td. 66].

Ni chyfeiriodd Syr Edward Grey ar y 3ydd o Awst at yr ymgom hon, ac anwybyddwyd hi gan Mr. Asquith y dydd canlynol. Ar yr ail o Awst ar ol cyfarfyddiad o'r cabinet rhoddodd Syr Edward Grey yr ymrwymiad canlynol i Ffrainc: "Os daw'r llynges Germanaidd i'r Sianel neu dros Fôr y Gogledd i ymosod ar lannau neu longau Ffrainc bydd i'r llynges Brydeinig roi pob amddiffyniad yn ei gallu." Golygai hyn ryfel â'r Almaen, a phrofa mai achlysur ac nid achos y rhyfel oedd Belgium, gan y dengys y Llyfr Glâs Belgiaidd C.D. 7627, td. 24, nad oedd brenin Belgium eto wedi apelio at Brydain am gynorthwy. Gwnaeth hynny ar y 3ydd o Awst.

Hefyd os cyfeirir at y llyfr Ffrengig ceir [td. 75, Llythyr 66] yn llythyr y llysgennad Ffrengig yn Llundain at ei Lywodraeth yn Paris.

ar y 27ain o Orffennaf, 1914, y gosodiad canlynol: "Hysbysodd Syr Edward Grey y llysgennad Germanaidd bore heddyw, os byddai i Awstria oresgyn Serbia ar ol yr atebiad Serbaidd y byddai iddi wneuthur yn eglur ei bod yn amcanu nid yn unig at setlo cwerylon ond ei bod yn dymuno dinistrio gwlad fechan"; ac meddai, "Codid felly gwestiwn Ewropeaidd, a byddai i ryfel ganlyn yr arweinid eraill i gymryd rhan ynddo." Ceir adroddiad Syr Edward Grey ei hun yn Llythyr 46 yn y Llyfr Saesneg.

Prawf y drafodaeth rhwng Syr Edward Grey a'r Tywysog Lichnowsky ar y 27ain o Orffennaf, ynghylch Serbia, fod y Cabinet neu o'r hyn lleiaf ran ohono, yn fyw i ddyledswydd y Deyrnas i daflo ei hadain dros annibyniaeth cenhedloedd bychain. Yn wir, yn yn araith a draddodwyd gan Mr. Lloyd George ar y 21ain o Fehefin, 1911, yn y Mansion House, Llundain, pan oedd cwestiwn Morocco mewn dadl, dywedodd y Canghellor:—

Rhaid i mi ddywedyd hyn hefyd—fy mod yn credu ei bod yn hanfodol yn muddiant uchaf nid yn unig y wlad hon ond y byd hefyd, fod Prydain yn wyneb pob perygl i gadw eille a'i anrhydedd ymysg galluoedd mawr y byd. Y mae ei dylanwad cryf ar lawer adeg yn y gorffennol wedi bod, a gall fod eto yn y dyfodol o werth amhrisiadwy i achos rhyddid dynol. Y mae, fwy na unwaith yn y gorffennol, wedi cadw cenhedloedd ar y Cyfandir, er fod rha ohonynt ar adegau yn dueddol i anghofio y gwasanaeth, rhag dinistrio a hyd y oed lwyr ddiddymiad. Buaswn yn gwneuthur aberth mawr i gadw'r heddych Credaf na fyddai i ddim gyflawnhau ymyriad â'r teimladau da cydgenedlaethol ond cwestiynau o'r pwysigrwydd cenedlaethol uchaf. Ond os rhoddi ni mewn safle na ellir cadw'r heddych ond drwy rodni i fyny'r safle uchel daionus y mae Prydain wedi ei hennill drwy ganrifoedd o wrhydri a llwyddiant drwy adael i Brydain gael ymddwyn tuag ati pan fo'i buddiannau hanfodol mewn dadl fel pe na bai yn cyfrif mwyach yng Nghabinet y Cenhedloedd, yn yr wyf yn dywedyd yn bendant y byddai heddych am y pris hwnnw yn ddarostyngiad rhy annioddefol i wlad fawr fel ein gwlad ni i'w oddef.

Gwnaeth yr araith safbwynt Prydain yn eglur.*

Ceir yn y Llyfr Melyn Ffrengig lythyr ac adroddiadau swyddogol wedi eu derbyn gan Ffrainc ac wedi eu gweled yn ddiau gan Brydain, yn gynnar yn 1913, yn profi fod ym mwriad yr Almaen ymosod yn gyntaf ar Rwsia a Ffrainc, a'u dinistrio. Nid llofruddiaeth etifedd Brenin Awstria oedd achos y cweryl â Serbia. Y mae Cyt

* O.Y.—Mewn erthygl yn *Pearson's Magazine* am Fawrth 1915, td. 204, dywed Mr. Lloyd George na buasai'r Llywodraeth wedi cymryd rhan yn y rhyfel oni bai am oresgyniad Belgium.

Brif Weinidog Itali wedi gwneuthur yn hysbys fod ym mryd Awstria ymosod ar Serbia yn 1913, a buasai wedi gwneuthur pe bai Itali yn fodlon i gydweithredu. Yn 1913 gwnaeth yr Almaen dreth o £50,000,000 ar ei thrigolion i amcanion milwrol, ac yr oedd y rhan olaf yn daladwy yng Ngorffennaf, 1914—dyddiad y galwodd y swyddogion Ffrengig yn Berlin sylw ato, a dengys cwrs y drafodaeth rhwng Prydain a Germani na ddymunai yr olaf gadw'r heddwch tua diwedd y mis hwnnw, er ei bod yn awyddus i sicrhau amhleidioldeb Prydain.

Anawdd i neb dybied erbyn hyn nad amcanai'r Almaen ymosod ar Brydain a'i goresgyn; yn wir, dengys pob peth fod eu paratoadau, ond ym *maint* eu llynges, yn gyflawn.

We need no longer take such care to prevent England from injuring our safety and wounding our dignity; with our own unaided strength we are able, as is meet for Germans, to defend our dignity and our interests against England at sea, as we have for centuries defended them against continental powers on land.—*Imperial Germany* Prince von Bülow, 1911.

Ceir profion o bob cyfeiriad gyda pha fanylder yr oedd yr Almaen wedi trefnu hyd yn oed ym Mhrydain. Ni adawodd ddim i ddamwain. Fel enghraifft, pan dorrodd y rhyfel allan, yr oedd llawer o fasnachwyr yr Almaen yn nyled cwmnïau yn y wlad hon, a thybid gan y masnachwyr yma oedd yn nyled yr Almaeniaid y gellid rhoi'r naill ddyled yn erbyn y llall; pan aed i holi, cafwyd fod y Germaniaid wedi gwerthu eu dyledion am arian parod i Saeson yn y wlad yma fel tra y mae'r dyledion Germanaidd heb eu talu y mae'r dyledion oedd yma yn daladwy, nid i Germani ond i drigolion y wlad hon. Gallwn ychwanegu enghreifftiau o fyd masnach pe angen. Mae gwaith eu llongau rhyfel mewn rhannau pellennig yn brawf o ragwelediad a pharatoad manwl, tra nad yw'r ymgais i ennyn chwyldroad yn yr Aifft ond yn union yr hyn a ddywedodd yr ysgrifennydd a ddyfynnwyd eisoes yr amcanent ei wneuthur. Heddyw yr ydym ynghanol y frwydr; ac er na welir ei diwedd yn fuan, nid oes amheuaeth am y canlyniad. Methiant fydd ymgais Germani i lywodraethu Ewrop, ond ofer disgwyl na bydd rhyfel mwyach.

Caernarfon,
10 Ion., 1915.

ELLIS W. DAVIES.

PETHAU YNGLŶN Â CHYMRU.

CENEDL geidwadol ydym ni'r Cymry. Safle ddaearyddol ein gwlad ar derfyn eithaf y dwyreinfyd a gyfrif yn rhannol am hynny. Bu'r tonnau a fu'n ysgwyd meddwl a bywyd Ewrop yn hir cyn torri ar draethau Cymru. Cymru oedd yr olaf i dderbyn dylanwad daionus Adfywiad Addysg yr unfed-ganrif-ar-bymtheg. Gwrthododd ei gwrogaeth i'r ysbryd gwerin a gorffolid yn ymdrech y Senedd yn erbyn y frenhiniaeth yn nyddiau Cromwell. Daliodd y Babaeth ei gafael ar Gymru ymhell ar ol i ddiwygiad Luther wanhau ei dylanwad ar Loegr; ac os byth yr â Ewrop yn ol i fynwes y fam-eglwys, bydd Cymru yn rhywle wrth gynffon yr orymdaith. Diameu, hefyd, fod a fynno'i daearyddiaeth â'i cheidwadaeth. Gwlad y mynyddoedd moel yw hi, a rwystra'r gyfathrach fynych sydd yn bosibl i breswylwyr y gwastatir. Pur araf y cerddau agweddau mwyaf newydd gwareiddiad i gilfachau'r bryniau, a meithrinir yn ein plith ddyfnder argyhoeddiad ac annibyniaeth barn a erys braidd yn annealladwy i'n cymdygion. Hyn sy'n cyfrif fod Cymru'n fro gynefin ysbryd sect a phlaidd. Yr oedd Cymru'n geidwadol ei gwleidyddiaeth hyd at chwyldroad gweithfaol y bedwaredd ganrif-ar-bymtheg. Ni wyddai hyd yn ddiweddar am ysbryd gwerin. Deil yn geidwadol o hyd yn ei diwinyddiaeth. Prin y gwnaeth dadl y ddiwinyddiaeth newydd aflonyddu dim ar dawelwch diwinyddol Cymru. Caed ysbryd ieuanc i'w chroesawu yma a thraw, ond gwrthodwyd hi gan brofiad aeddfetach y genedl, a phrin groeso a gaiff y rheiny o'i meibion a rydd iddi heddyw ychydig o'r goleuni newydd amhrisiadwy a gaed ar y Beibl. Dyna draddodiad bywyd Cymru. Rhaid iddi fod yn sicr o'r newydd cyn gorffen â'r hen. Rhaid iddi wrth gymhellion anorthrech cyn cymryd ohoni gam ymlaen. Barnwn fod Cymru'n cyffroi heddyw. O leiaf, y mae rhyw ysbryd annelwig yn symud rhwng ei bryniau gan anesmwytho cryn dipyn ar ei meddwl os nad ei ddychryn. Y mae mwy nag un gallu yn ymgiprys am ei henaidd. I ba gyfeiriad

bynnag y bo'r ymsymud y mae gwerin Cymru ar ei thraed, ac ni waeth inni gyfaddef yr ymddwg mewn rhai cyfeiriadau yn anghyson â thraddodiad gwladgar a llengar y genedl. Ni bydd yn fendith iddi ymwrthod yn llwyr â'r ystyriaethau a fu'n llywodraethu bywyd y genedl yn y gorffennol, a chefnu ar y delfrydau a fu'n llosgi yng nghalon y tadau. Cynygir, heddyw, sylweddoli rhai o'r delfrydau hynny. Perffeithir addysg Cymru o flwyddyn i flwyddyn. Ymdrechir defnyddio'r Eisteddfod Genedlaethol yn gyfrwng diwyllio cylch ehangach o bobl. Rhoddir mwy o le i'r Gymraeg yn ein hysgolion, o leiaf mewn enw. Ni ellir ei dysgu'n effeithiol yno oni ddechreuir yn nosbarthiadau'r babanod.

Yn wyneb hyn oll y mae'n naturiol gofyn, beth a ddaw o Gymru ? A faterolir ei hysbryd ym marchnadoedd y byd ? Bu Cymru'n hir heb aroglau mater ar ei bywyd ; a ellir dywedyd hynny heddyw ? Bu'n bur fel anadl y gwanwyn ac yn wyn fel yr eira dihalog. Gwlad y darfelydd oedd hi, gwlad yr awen loyw a'r dychymyg byw. Yr oedd ei meibion i gyd yn freuddwydwyr, yn byw ym myd hud a lledrith. Bu pob Cymro'n gallu galw ysbrydion o'r dyfnder obry, ac er gwaethaf sen Hotspur hwy ddeuent ar ei arch. Dyna Gymru'r gorffennol,—Cymru'n byw yn sŵn cân a thelyn, ac yn sugno'i hysbrydiaeth o gorunau ei mynyddoedd. Bu ei miliynyddion yn brin a'i gweledyddion yn lluosog. Tybed a oes perygl i'w hysbryd droi'n faterol ? Defnyddiwn y gair materol, nid yn ystyr gyfyngaf y pulpud, ond yn wrthgyferbyniol i ysbryd barddas a chân. Bu amser pan oedd afon Cynon yn llawn eogiaid a brithyll. Cerddai'n ddilwgr o dan gysgod gwigoedd dyffryn dihafal Aberdâr hyd ei haber yn Nhaf a'i gwely yn y mor. Heddyw, y mae Cynon cyn ddued a'r muchudd heb nac eog na brithyll yn chwarae yn ei dyfroedd duon. A yw Cynon yn awgrym o fywyd Cymru'r dyfodol ? Yn syml, a yw Cymru i ddirywio'n rhan o Loegr ?

Ceir rhai ysbrydion ynfyd yn gwadu nad ydym yn genedl. Y mae'n wir na fu'r Cymry erioed yn gryf mewn dawn fasnachu. Ni ddarllenir am neb o'u meibion hyd yn ddiweddar wedi datguddio athrylith wleidyddol arbennig. Nid yw gwŷr y celfyddydau cain yn gwybod llawer amdanom. Eithr nid yw'r rhain yn anhepgor cenedl. A wado fod y Cymry'n genedl, gwaded eu hanes, eu llên,

eu hiaith a'u heisteddfod; gwaded i Arthur ei le yn rhamant Ewrop a gwaded i'r Wyddfa ei chyfrinach â'r nef. Tua dwy fil o flynyddoedd yn ol yr oedd y Rhufeiniwr balch yn y tir a chlywid yr estroniaith yn y fro. Y mae iaith y gorchfygwr yn y bedd, tra y mae Cymru ieuanc heddyw yn nyddu pennill ac englyn yn iaith y gorchfygedig. Cadwodd Cymru ei hiaith yn well na'r un adran Geltaidd arall. Nid yw iaith, o bosibl, yn hanfodol i genedlaetholdeb. Erys y Cymry'n genedl er colli'r iaith. Eithr prin y dylid claddu'r genedl a hithau, bellach, yn dechreu profi ei meddiant nid yn unig o fywyd ond o'r bywyd helaethach. Er i Gymru fyw mewn amarch yn ymyl cenedl ymerodrol a wnaeth ei gorau ar hyd y canrifoedd i ddileu pob arbenigrwydd cenedlaethol o'i bywyd, y mae mwy'n siarad ei hiaith heddyw nag a fu erioed yn ei hanes.

Y mae gennym fel cenedl hanes cyfoethog. Ac odid nad ein perygl yw pwyso'n ormodol ar hwnnw,—byw ym mynwentydd y canrifoedd a phlygu mewn addoliad syn ar feddau'r tadau. Parched y genedl draddodiad ond nac anghofied alwad yr amseroedd newydd. Pwysicach i genedl fel i'r dyn unigol yw tynged na tharddiad. Sugned ei hysbrydiaeth o'r blynyddoedd pell; ond nac anghofied ddisgwyl y byd wrthi am ei chyfran tuag at gyfoethogi meddwl a chalon yr hil. Crwydra "Old Mortality" Scott o fynwent i fynwent drwy'r wlad gan ddyfnhau'r ysgrifen ar garreg fedd yr hen gyfamodwyr a gollodd eu bywyd ar allor crefydd a chenedl. Eithr er godidoced y gorffennol ac er cymaint yw gwasanaeth y blynyddoedd sydd yn eu bedd, y mae gan Gymru waith amgenach na darllen cerrig beddau os ydyw am aros "yn yr haul."

Ni all yr un genedl fyw ar draddodiad. Bu gan Gymru draddodiad ynghylch ei thalent ganu. Yn ddiweddar condemnwyd ei safon a diystyrwyd ei chyraeddiadau. Bu'n hir yn "wlad y menyf gwynion," a bu ei hymffrost mewn bywyd dichlyn. Bu'n syn ganddi ddarganfod na bu ei pharch i burdeb morwynol Cymru gynnar yn amddiffyn o gwbl iddi rhag y drygau mwyaf andwyol y gall cenedl fod yn euog ohonynt. Teflir ffeithiau i'w hwyneb a bair iddi wrido. Dywedir bod ei thai annheilwng yn cynyrchu mwy o farwolaethau ar gyfartaledd nag a geir yn unrhyw ran o'r deyrnas. Ceir wyth neu ragor o eneidiau mewn archoddy ystafell ac nid yw'n

syndod darllen fod mwy o blant o dan flwydd oed yn marw yng Nghymru nag yng nghanol Llundain. Nid yw Cymru chwaith mor sobr ag y carai i fyd gredu. Ofer, meddir, yw bwrw baich y trosedd ar Forgannwg a dal yr estron yn gyfrifol. Y mae Cymru wledig cyn ddyfned os nad yw'n ddyfnach yn y camwedd. Ni pherthyn inni wadu gwirionedd y feirniadaeth. Carem iddi fod yn llai gwir. Y mae'n bosibl, er hynny, camfarnu Cymru mewn mwy nag un cyfeiriad. Nid yw Sais bob amser yn gymwys i feirniadu canu Cymru. Y mae'n ddiogel nad yw'n deg ffurfio barn ar foes cenedl oddiwrth Lyfrau Glas. Bu'r rheiny'n frad i Gymru droeon. Ni ellir ysgrifennu bywyd cenedl mewn ystadegau. Y mae agweddau ar ei bywyd na ellir eu cynnwys yn y cyfrif rhifyddol mwyaf cywrain. Er hynny, gweinydda dilornwyr Cymru i'w lles, os deffry hi i weled bod y dydd yn cerdded a hithau heb fanteisio ar ei chyfle. Ffolineb yw gweiddi heddwch pryd nad oes heddwch, a ffolineb i Gymru dybio'i bod ar y blaen pan yw cenhedloedd eraill yn ei churo yn rhedegfa bywyd. Y mae'r deffro eisoes yn y wlad. Tarawodd dechreu'r ugeinfed ganrif y gloch yn Ynys Afallon a gwelir Arthur a'i farchogion ar ddihun. Enilliant frwydrau eto a byla ogoniant disgleiriaf croniclau'r Ford Gron, a bydd eu nerth yn deilwng o draddodiadau uchaf Ynys y Cedryn oherwydd bod eu calon yn bur.

Hyd yn ddiweddar pur ychydig a wyddai eraill am ein gwlad a'n cenedl. Prin y caem sylw ysgolheigion estronol o gwbl. Ni wyddai'r byd am gyfoeth a cheinder ein llenyddiaeth nac am wroniaeth ein hanes. Ym marn y dieithr perthynai inni'r arferion mwyaf syml a chynnar. Llywodraethid ein bywyd gan ofergoel ormesol ac ystyrrid ni'n genedl anwar. Ni symudodd Borrow yr argraff annymunol hwn. A chyda llaw, methaf ddyfalu pa fodd y caiff llawer ohonom gymaint o hwyl wrth ddarllen hanes ei daith drwy Gymru. Bu raid i mi aros ar y ffordd. Efallai y cyrhaeddaf ben y siwrnai ryw ddydd. Y mae pennod yn Genesis a edrydd stori bywyd nifer o ddynion, ac ni cheir yn yr hanes ddefnydd paragraff i'r cofiannydd o blygain eu hymwybyddiaeth hyd angof eu henaint. Ni ddywedir ond am eu geni a'u marw. Ac nid yw cronicl amleiriog Borrow o'i fannau cysgu a'i brydau bwyd nemor

fwy diddorol i mi. Heblaw hynny, y mae'n annheg â Chymru. Y mae Cymru er dyddiau Borrow wedi camu'n fras tuag ymlaen a cham dybryd â hi yw ei barnu gan eraill yng ngoleuni'r hyn a ddywedid amdani dros hanner can mlynedd yn ol. Y bobl a adnebydd Gymru orau sydd yn ei pherchi fwyaf. Y mae'n syn gan lawer wybod bod llenyddiaeth loyw yng Nghymru cyn ei geni yn Lloegr; bod eglwys effro yng Nghymru cyn i draed Awstin gysegru daear Lloegr; bod Dafydd ab Gwilym wedi arfer ar garu a chwerthin cyn gwybod o Loegr am gyfnod telyn, a bod Cymru heddyw yn cynyrchu beirdd a ddeil i'w cymharu â goreuon y deyrnas.

Gresyn bod Cymru wedi cadw ei phethau gorau iddi ei hun am gyhyd o amser. Bellach, y mae ei hiechydwrriaeth yn ei chyfathrach agos â'r byd. Y wlad lwyddiannus yw honno y mae ei badau ar foroedd y byd a'u hwyliau'n derbyn awelon y pedwar ban, a bydd i Gymru edwino a marw os nad yw'n barod i gyfnewid meddwl a delfryd â chenhedloedd eraill. Hawlia'r athrylith Gymreig letach byd na Chymru gyfyng. Golyga'r cyffro anesmwyth sydd yng Nghymru heddyw fod athrylith y Cymro yn teimlo i'r byw ei gaethiwed plwyfol ac yn chwilio am dragwyddol heol. Bu ysbryd Cymru hyd yn hyn yn blwyfol. Bid sicr, ni bu hynny'n ddrwg i gyd. Rhoddodd bwys arbennig ar bob nant a bryn. Siaradodd rhywun o'r Amerig yn ddirmygus am Dafwys ynghlyw John Burns. "Sir," medd yntau, "the St. Lawrence is water, the Mississippi is dirty water, but the Thames is liquid history." Eithr ni ddylai'r ysbryd lleol hwn rwystro Cymru rhag meithrin ysbryd ymerodrol, a rhoddi'r ystyr oreu i air nad oes iddo groeso cynnes gan ddosbarth mawr. Dylai dorri dros ben ffiniau gwlad a dal ar y cyfle a estynnir iddi, i gerdded i gylch ehangach o gyfrifoldeb ac o wasanaeth. Nid yw Cymru mor hoff o blaid a sect ag y bu. Bu inni dywysogion anghytûn, eithr y mae addewid am Gymru newydd. Ond nid digon ei chyfannu o'r tu mewn, heb iddi deimlo ei bod yn rhan o fyd mwy, a'i chymhwyso'i hun i'w wasanaethu'n deilwng o'i hanes ac o'i hathrylith. Mentrodd yr Albanwr i'r byd ers blyneddodd. Gadawodd ei dalaith o dan gymhelliad yr ysbryd hwn y cymhellwn ei wasanaeth ar Gymru, a gwelir ef yn arwain ymhob cangen o wasanaeth meddwl. O leiaf, swnia'r "pibau" yn anghyffredin o

uchel yn y byd diwinyddol. Y Sgotyn sy'n arwain ymhob ffurf o wasanaeth cymdeithasol a gwleidyddol. A yw Cymru am ennill yr un sylw a chyflawni'r un gwasanaeth? Gwybydded fod yn rhaid iddi adael Ur y Caldeaid a chwilio am ei bywyd o dan lasach nen. Ni raid ofni y gwanha hyn ei chenedlaetholdeb, yn hytrach fe'i cryfha: y mae'r Sgotyn mor genedlaethol ag erioed (*vide The British Weekly*). Ac ni raid iddi chwaith beidio a breuddwydio am y gogoniannau a fu. Pwysed ar ei thraddodiadau, glyned wrth ei hiaith, ei hynafiaethau a'i heisteddfod, eithr hefyd ymwisged yng ngoleuni llachar dechreu'r ugeinfed ganrif a bydd ei gweini-dogaeth yn iechyd i'r hil. Yr hyn sydd yn bwysig i Gymru yw cofio bod ei chyfle wrth y drws.

Hefyd bu'n ddifffyg yng Nghymru wrthod gorau cenhedloedd eraill. Bu'n barod droeon i dderbyn pethau salaf ei chymdogion, ond gydag ystyfnigrwydd cyndyn gwrthododd eu pethau gorau. Clywsom ddyfynnu Thoreau'n ddiweddar,—“cefaï fenthyg bwyall gan gymydog ond gyrrais hi'n ol yn llymach nag y cefaï hi.” Y mae'n rhaid i Gymru, hithau, ddysgu'r wers. Y mae ganddi lawer i'w ddysgu oddiwrth genhedloedd eraill. Bid sicr, y mae gan eraill lawer i'w ddysgu oddiwrth Gymru. Y mae'n hyfrydwch gweled rhyw gymaint o ddychymyg Cymreig yng ngwleidyddiaeth Prydain Fawr, beth bynnag yw ein syniad am y canlyniadau. Yr hyn y dylid yn anad dim ei dderbyn oddiwrth ein cymdogion yw'r ysbryd gwyddonol. Nid yn gymaint y dymer ymarferol. Nid ydym yn awyddus i weled Cymru'n lluosogi'r torthau a'r pysgod. Ni charem iddi beryglu'n ormodol ei darfelydd yn y gyfnewidfa fasnach. Byddai'n drueni o'r mwyaf iddi droi oddiwrth ei gardd flodau i gynyrchu bresych. Yr hyn a gadwai egni Cymru'n fwy cytbwys fyddai dyheu ac ymdrechu ohoni am wybod ffeithiau ac am allu i'w disgrifio'n fanwl a chywir. Er enghraifft, medr y Cymro fwynhau natur cystal a neb, eithr gŵyr llawer fwy nag ef amdani. Canodd beirdd Cymru yn swynol i'r blodau, eithr prin y tybiwn yr ai'r awen yn fud pe gwyddent rywbeth am ddeddfau eu bywyd. Ni thyn gwrando darlithiau fel “*the splash of a drop*” fymryn oddi wrth gyfaredd miwsig nant y mynydd. Y mae'r ysbryd gwyddonol am wybod natur pethau. Y mae'n anfodlon ar wybodaeth

arwynebol ac amherffaith. Y mae popeth diofal ac anghywir yn anwyddonol. Iaith gwyddoniaeth yw "y gwir a dim ond y gwir." Nid yw'n fodlon ar yr agored, yr aneglur a'r anneffiniol. Tyr dros ben rhagfarnau er mwyn dyfod o hyd i'r wybodaeth fwyaf penodol. A dywedwn mai amod bywyd gorau Cymru'r dyfodol yw meithrin ohoni'r dymer hon. Heb hynny, saif yn yr unfan. Dywed traddodiad i dywysogion Armagh osod gwylieddyddion i droi yn ei ol bob bardd a geisiai fynd allan o'r wlad. Nid ydym am awgrymu'n greulon y dylai Cymru symud y gwylieddyddion a gadael i'r bardd fynd allan o'i bywyd hyd yn oed am genhedlaeth. Eithr ni ddaw awenyddiaeth na chelfyddyd i'w hetifeddiaeth yng Nghymru hyd oni ddysgo'r genedl feddwl yn fanwl a chywir. Y mae'n rhaid ei gwaredu rhag cwacyddiaeth anllythrennog. Y genedl a feithrin y dymer wyddonol sy'n tyfu. Y mae'n amheus a oes llawer mwy o ddychymyg neu o ddarfelydd yn y byd heddyw nag oedd yn y cyfnod cyn Crist. Ni thyfodd y byd nemor ddim yn y cyfeiriad yna. Y dymer wyddonol sydd yn cymell byd i dyfu ac i ymehangu,—y dymer sydd yn byw yn agos at ffeithiau bywyd. Dadleuer dros ramant; y mae ei lle iddi ym mywyd Cymru. Na cholled Cymru byth ysbryd breuddwyd. Parhaed i fyw ym myd meillion a merch. Na pheidied ag edrych i'r gorwelion. Parhaed y Mabinogi i daflu eu hud dros ei bywyd. Eithr ar yr un pryd meithrined y meddwl byw, yr ysbryd ymofyngar, y sylw cyflym a'r dealltwriaeth effro, a hi a etifedda'r cenhedloedd.

Y mae gan Gymru'r defnydd gorau, ped ymddiwylliai'n briodol. Dywedir mai Cymry sy'n arolygu gweithfeydd haearn gogledd Lloegr. Pan ddaeth y Saeson yn gynnar yn y ganrif o'r blaen i sefydlu gweithfeydd yng Nghymru, pur ychydig a wyddai'r Cymry am y fasnach. Gwyddant gymaint a neb erbyn hyn. Dywedir bod Cymry'r Amerig yn cystadlu'n llwyddiannus â chynrychiolwyr cenhedloedd eraill. Gartref, ar y llaw arall, pan fo angen peirianydd neu fesurydd yn ein cymoedd gweithfaol, odid fawr na bydd yn rhaid cyrchu dros glawdd Offa amdano. A phrudd yw gweiddi rhai dynion am inni gyfyngu'n safleoedd i Gymry. Ofn cystadlu sy'n cyfrif am y cri. Nid yw gwladgarwch o'r natur hwn yn ddigon o iawn inni am ddiffyg diwylliant meddwl. Os yw Cymru'n fodlon

ar hwyl a chân fe bery'r estron i ddwyn y gorau oddiarni. Eithr os ymry ati i feithrin ysbryd byw ac effro, a disgyblu ei meddwl i gyfeiriad celfyddyd a gwyddoniaeth, fe wna fwy na dal ei thir yng nghystadleuaeth y gwledydd, fe gipia'r llawryf oddiarnynt. Eto, dywedwn, y mae ei chyfle yn ei gafael.

Y mae angen bendith yr ysbryd newydd hwn, yn arbennig, ar ddiwinyddiaeth Cymru. Hyd yn hyn prin yw teilyngdod diwinyddiaeth a beirniadaeth Feiblaidd Cymru. Darllenwn yn fynych am "yr awelon oddiar fryniau'r Iawn," ac am "genllifoedd yr arfaethau tragwyddol" a brawddegau disynnwyr eraill. Y mae'n bryd i Gymru, erbyn hyn, wrth ddynion ieuainc i astudio diwinyddiaeth a beirniadaeth Feiblaidd yng ngoleuni'r wybodaeth fwyaf newydd a chyda'r un llwyrdwr a'r manylwch ag efrydwyr cenhedloedd eraill.

Hefyd, gellir cymhwyso hyn at bwnc yr orgraff a sicrhau drwyddo orgraff unffurf. Oni ellir yn y deffro Cymreig presennol fwrw ymaith fympwyon personol a phenderfynu ar ffurf o sillafu y bydd gwyro oddiwrthi yn arwydd o ystyfnigrwydd anfaddeuol? Ni wad neb ddymunoled y gorchwyl oblegid yn anffodus nid dyun dau Gymro ar bwnc yr Orgraff. Cywira'r naill Gymraeg y llall yn unol â'i fympwy ei hun nad oes iddo ystyr yn fynych yng ngoleuni datblygiad yr iaith. A yw'n bosibl cael Cymru lenyddol yn ddigon gwâr i gydnabod awdurdod ieithol ac ymwrthod ag ysbryd talaith ar y pwnc pwysig hwn. Gwae a feiddio athrodi'r genedl ag ateb nacaol. Y mae'r anawsterau'n lluosog ond nid yn anorfod. Y mae Cymdeithasau Cymreig Prif Ysgol Cymru yn noddi orgraff a fab-wysiedir yn gyflym gan lenorion a ieithwyr blaenaf y genedl. Nid yw yn berffaith; ni cheir y perffaith yn y byd hwn. Eithr y mae'n fwy ffyddlon na'r un arall i draddodiad llenyddol yr iaith ac i ymadrodd gwerin y dyddiau hyn. Beth bynnag am hynny, y mae'n werth aberthu rhyw gymaint gan mor ddymunol yw undeb. Yn sicr ni ellir dim yn well na derbyn arweiniad y Colegau Cenedlaethol. Mor bell ag y gwelwn, dyma'r unig ffordd i gael pen ar "ddadl hirhoedlog yr orgraff." Yn anffodus y mae gan swyddfeydd argraffu Cymru eu horgraff eu hunain neu ddiffyg orgraff, a choeliwn mai'n ofer y llefwn hyd onid eniller eu cydymdeimlad a'u cydweithrediad. Gwyddom o'r gorau mai di-lun dost yw llawer o'r

pethau a anfonir i'r wasg. Nid ydym am achwyn, eithr am ennill gwasg Cymru i wasanaethu buddiannau uchaf llên y genedl drwy fabwysiadu'r orgraff a berthyn i'r hyn a eilw rhai yn "ysgol newydd."

Mountain Ash,

R. S. ROGERS.

BYRON Y BARDD

PAN ysgrifennodd y Parch. Lewis Edwards, M.A., ei erthygl ar Goethe i'r *Traethodydd* am 1851, tystiodd un adolygydd yn yr *Amserau* na ddarllenodd ef "erioed y fath ffiloreg."

Ystyrrid Goethe ar y pryd gan lawer yn y wlad hon a chan y cyffredin o'r Almaenwyr, fel y bardd mwyaf a ymddangosodd er dyddiau Milton neu Shakespeare, ond wele rywun wedi cyrraedd digon o anffaeledigrwydd i alw'r cwbl yn "ffiloreg." Yr oedd Goethe a Byron yn gyfoeswyr, ac yn gohebu â'i gilydd. Yn ol barn Goethe ei hun, Byron oedd y mwyaf o'r beirdd Seisnig gyda'r eithriad o Shakespeare yn unig. Coleddir yr un syniad heddyw gan feirniaid yr Almaen, Ffrainc, Ysbaen, a'r Eidal; ond yn y wlad hon mae Byron wedi bod dan gwmwl ers amser hir. Sut y mae cyfrif am hyn? Cyfansoddodd wmbredd o farddoniaeth yn ystod ei oes fer a thrafferthus, a byddai'n drugaredd â choffadwriaeth y bardd ped ymgymerau rhyw olygydd cymwys a gwahanu'r gwenith sydd yn ei waith oddiwrth yr us, er mwyn yr oes sydd yn codi.

Cyn cael syniad gweddol dda am athrylith a rhawd y dyn dieithriol hwn, rhaid cymryd golwg fryslog ar hanes ei hynafiaid. Ffurf wreiddiol yr enw oedd De Buron; ac ymddengys i ddau o'r teulu ddyfod drosodd o Normandi gyda'r Gorchfygwr. Derbyniodd un ohonynt diroedd eang yn Nottingham a Derby. Deuir ar draws yr enw Byron dan deyrnasiad Harri'r Ail a'r tri Edward, ac yr oedd rhai o'r teulu ym mrwydr Cressy. Cymerodd Richard Byron ran flaenllaw yn rhyfelgyrch Harri Tudur, ac yr oedd yn bresennol yn Aberdaugleddau pan laniodd Harri, a gwnaed ef yn Farchog yn y fan. Ymladdodd yn ddewr hefyd ym mrwydr Bosworth. Pan ysbeiliwyd y Mynachlogydd gan Harri'r Wythfed, derbyniodd Syr John Byron Newstead Abbey a'i thiroedd eang a'i degymau. Ym mrwydr Edgehill yr oedd saith o'r teulu yn ymladd dros y brenin Siarl; ac ym mrwydr Marston Moor "four brothers enriched with their blood the bleak field." Am ei sêl gydag achos y brenin, dyrchafwyd Syr John Byron i'r bendefigaeth yn 1643. Y pumed

pendefig yn y llinach oedd yr hwn a adwaenid fel y “wicked lord,” ac ewythr tad y bardd. Ganwyd hwn yn 1722, a chyflawnodd lawer o ddrygioni. Mewn ciniaw yn Llundain cwerylodd ag un Mr. Chaworth, cymydog a pherthynas agos iddo. Bu ymladdfa rhyngddynt, a lladdwyd Mr. Chaworth. Bu raid i’r “wicked lord” sefyll ei brawf, a dedfrydwyd ef yn euog o ddynladdiad. Wedi hyn ymgiliodd o olwg y byd. Bu fel meudwy am flynyddoedd yn ei blas, a’i ofn trwy’r wlad. Goroesodd ei feibion a’i hiliogaeth, ond yr oedd ganddo frawd a adnabyddid fel “Foul-weather Jack,”—un o’r creaduriaid mwyaf beiddgar ar fôr a thir. Priododd hwn ferch i John Trevanion o Gernyw, a mab iddynt oedd yr hwn a adwaenid ymhlith ei gyfoedion fel “Mad Jack,” sef tad y bardd. Bu yntau farw yn ddeugain oed, ond yn ystod ei oes fer cyflawnodd orchestion mewn drygioni ac afradlonedd. Ei ail wraig, a mam y bardd, oedd Catherine Gordon, yr hon a feddai gynysgaeth dda yn yr Alban, ond llwyddodd “Mad Jack” i fynd trwy’r cwbl mewn byr amser. Yr oeddynt mewn amgylchiadau cyfyng pan anwyd y bardd yn Llundain, yn y flwyddyn 1788. Gadawodd John Byron ei wraig a’i blentyn, a ffôdd o wŷdd ei ddyledwyr i Ffrainc, lle y bu farw yn 1791. Ond yr oedd y “wicked lord” yn fyw o hyd,—yn byw fel anghenfil mewn neilltuedd, a’i law yn erbyn pawb. Mewn drygfyd a thlodi y treuliodd y bardd flynyddoedd cynharaf ei oes. Yr oedd ei fam hefyd o dymer afrywiog a gwallgof anarferol. Cafodd y plentyn ei ffordd ei hun. Ni fynnai ef ddysgu, ac ni fynnai ei fam ei ddisgyblu, ond mynych y danodai iddo ei gloffi, gan ei alw yn “lame brat.” Bu farw y “wicked lord” o’r diwedd, a’r plentyn deng mlwydd oed, George Gordon Byron, oedd ei ddilynydd i’r teitl a’r etifeddiaeth. Gwerthodd y fam ei dodrefn yn yr Alban am £75, a theithiodd y ddau tua Newstead; ond gan fod yr anedd-dy mewn cyflwr truenus, bu raid iddynt fynd i fyw am dymor i Nottingham. Oddiyno anfonwyd Byron i ysgol Dulwich, lle y bu am ddwy flynedd, ond nid ymddengys ei fod wedi gwneuthur nemor gynnydd yno heblaw darllen gweithiau’r Beirdd. Tua’r adeg hon, fel y dywed ef ei hun, dechreuodd garu a barddoni, a rhywsut parhaodd i wneuthur y ddau drwy ei oes. Gwrthrych ei serch oedd genethig o berthynas iddo, yr hon a fu farw’n ieuanc. Ond,

meddai, ymhen blynnyddoedd ar ol hyn, "I was a fool then, and not much wiser now." Penderfynodd Arglwydd Carlisle, ei warcheidwad, ei symud i ysgol Harrow. Bu'n lled hapus yn yr ysgol honno tra fu'r Dr. Drury yn brifathro, ond pan ddaeth Dr. Butler yn ei le, bu ystormydd.

Yn ystod y blynnyddoedd hyn cynyddai ei awydd am ddarllen, a chyn ei fod yn ddeunaw oed yr oedd wedi darllen llawer ar y clasuron. Yr oedd hefyd yn hyddysg yn y Ffrangeg a'r Eidaleg, ac yn gynefin â gweithiau Rabelais, Rousseau, a Dante. Yr oedd yn lled hyddysg yng ngweithiau'r beirdd Seisnig o Chaucer i lawr at feirdd y ddeunawfed ganrif. "I read eating," meddai, "read in bed, read when no one else reads." Darllenai Cervantes, Fielding, Smollett, a Sterne; ond cymeradwyai *Anatomy of Melancholy* gan Burton fel y mwyaf defnyddiol o'r cwbl. Yr oedd hefyd yn gyfarwydd â gweithiau diwinyddol Blair, Tillotson, a Hooker—"all very tiresome." Pan yn ddeunaw oed anturiodd ysgrifennu adolygiad—hollol ddiwerth—ar Wordsworth. Ymhlith ei gymdeithion anwylaf yn Harrow yr oedd Syr Robert Peel. Tua'r adeg hon syrthiodd mewn cariad ag etifeddes, ond priododd yr eneth rywun arall. Teimlodd ei golled, chwerwodd ei ysbryd, ond parhaodd ei serch at hon hyd ddiwedd ei oes. Ymunodd â Choleg y Drindod, Caergrawnt, a graddiodd yn 1808, ond "Hours of Idleness" y galwai y tymor. Chware, ymladd, saethu, a nofio, oedd ei ddifyrion yng Nghaergrawnt. Yma siglwyd ei gred yn y Grefydd Gristionogol, a pharhaodd i ameu, ond ni bu yn anffyddiwr professedig fel Shelley. Cyhoeddodd ei "Hours of Idleness" cyn ymado a Chaergrawnt, ac ymosodwyd arno yn ddjarbed yn yr *Edinburgh Review*. Ysgrifennodd Byron "Bards and Reviewers" mewn atebiad. Mae'r iaith yn ddigrif o finio. Daw Wordsworth, Southey, a Coleridge, dan ei fflangell, oblegid tybient "that prose is verse and verse is only prose." Baban oedd Coleridge, "to turgid ode and tumid stanza dear."

Yr oedd Byron yn awr wedi ymsefydlu yn hen drigfan ei hynafiaid, wedi cymryd ei sedd yn Nhy'r Arglwyddi, ac wedi digio ei berthynas Arglwydd Carlisle yn aruthr oblegid iddo ddisgrifio cynrychion barddonol y pendefig balch hwnnw fel "paralytic puling." Pen-

derfynodd gymryd taith trwy wledydd y Cyfandir, a chyn cychwyn rhoes wahoddad i rai o'i gyfeillion i ddyfod i dreulio rhai wythnosau o rialtwch gydag ef. Yr oedd wedi colli ei gi mawr a'i gydymaith gwastadol, ychydig ynghynt, ac wedi adeiladu cof-faen prydferth ar ei fedd yn yr ardd; ond yr oedd ganddo arth a blaidd yn gymdeithion yn awr; a phan ddaeth y gwahoddedigion at ddrws y plas, wele'r arth yn sefyll un ochr a'r blaidd yr ochr arall, a Byron ei hun â'i arfau tân yn rhwygo'r awyr. Treuliwyd dyddiau a nosweithiau mewn cyfeddach, a rhywfaint o siarad am farddoniaeth, gan droi'r dydd yn nos a'r nos yn ddydd. O'r diwedd, hwyliodd gyda rhai o'i gymdeithion i Lisbon. Croesodd wedyn i Ysbaen ac ymwelodd a rhai o ddinasoedd enwog y wlad honno. Hwylodd drachefn i Sardinia a Sicily, ac ymwelodd a Malta. Moriodd i Albania, lle y cafodd dderbyniad croesawgar gan hen Dwrc cyfrwys a ofynnodd sut y mentrodd adael ei wlad heb *nurse* ac yntau mor ieuanc. Ymwelodd â gwahanol leoedd enwog yng ngwlad Roeg yn eu tro,—Thebes, Cheronea, Pyle, ac Athen. Treuliodd dri mis yn Athen, ac yma yr ysgrifennodd "Curse of Minerva." Croesodd i Asia, gan ymweled â Smyrna ac Ephesus. Gan gyffwrdd â Chaercystennin ar y ffordd, dychwelodd i Loegr, wedi bod ddwy flynedd ar ei hynt. Cyhoeddodd y "Childe Harold," a daeth y gân yn boblogaidd ar unwaith, ac ystyrir Byron yn un o brif feirdd ei oes. Dilynwyd hon gan ganiadau eraill, ac enillodd y rhai hyn hefyd boblogrwydd tuhwnt i ddim a ymddangosodd o'r blaen yn yr iaith Saesneg. Beth sydd yn cyfrif am eu llwyddiant? Nid y meddylddrychau cyfrifsydd ynnddynt yn ddiau; ond tarawodd y bardd dant cydnaws ag ysbryd ei oes, ac yr oedd rhyw berseinedd newydd yn ei acen a'i odlau. Am dair blynedd ef oedd eilun Cymdeithas Llundain, a phlygai Syr Walter Scott a Thomas Moore wrth ei draed. Priododd foneddiges rinweddol o'r enw Milbanke yn 1815, ond anhapus iawn fu'r undeb o'r dechreu. Ganwyd iddynt un ferch. Ymhen blwyddyn ar ol priodi, gadawodd Arglwyddes Byron breswylfod ei gŵr, ac ni ddychwelodd byth drachefn. Rhaid cofio mai dyn o dymer afrywiog iawn oedd Byron, a'i fod wedi yfed o gwpanau pleser i'w gwaelodion yn barod. Tystiai ei was, er hynny, y gallasai unrhyw wraig fyw gyda'i feistr ond ei feistres. Fodd bynnag, cyfododd tymestl o

ddigllonedd yn ei erbyn. Cyhuddid ef o bob trosedd, a gelwid ef yn Nero, Tiberius, a Satan. Ni feiddiai ei ddangos ei hun mewn lleoedd cyhoeddus. Trodd y boneddigesau yn ei erbyn, a dirmygid a cheblid ei enw yn y wasg. "Upon what grounds," medd ef yn 1815, "the public formed their opinion, I am not aware, but it was general and it was decisive." Mae rhyw ddirgelwch ynglŷn â'r mater yn aros hyd heddyw. Yr oedd ei amgylchiadau bydol ar y pryd mewn cyflwr digon ansicr, ond penderfynodd roi ffarwel i'w wlad. Croesodd yn gyntaf oll i Switzerland, ond teimlai nad oedd yn ddigon pell yno, a chyrhaeddodd draethau yr Adriatic "like the stag at bay, who betakes himself to the waters." Anodd gwybod pa bryd yr ysgrifennodd y pennillion prydferth "Fare thee well." Maent yn doddedig tuhwnt i bob disgrifiad. Meddylir mai cyfarch ei wraig y mae yn y geiriau,—

And when thou wouldst solace gather,
When our child's first accents flow,
Wilt thou teach her to say "Father!"
Though his care she must forego.

Yr oedd yn ymwybodol o'i athrylith, ac yn ymwybodol hefyd o orffwylldra meddyliol,—

All my faults perchance thou knowest,
All my madness none can know.

Ymsefydlodd am dymor yn Geneva, ac yma daeth i gyffyrddiad â Shelley. Perthyn y "Prisoner of Chillon" i'r tymor hwn, ac y mae yn ben campwaith fel cân ddisgrifiadol. Yr oedd y bardd erbyn hyn yn ennill miloedd y flwyddyn trwy ei farddoniaeth, ac yn gallu delio yn llaw galed â Murray y cyhoeddwr, ond ni fedrai aros yn hir yn unman. Gadawodd Geneva am Verona, Florence, Rhufain, a mannau eraill; ond o'r diwedd ymsefydlodd yn Venice,—“the Sea-Sodom,” ac wedi hynny yn Ravenna. Gwell tynnu'r llenn dros hanes ei fywyd moesol yn ystod y blynyddoedd hyn. Tua'r adeg hon yr ysgrifennodd ei ddrama "Cain." Yn y ddrama fe gais ymdrin â chwestiynau mawr a dyrys bywyd, ond siomedig iawn yw'r casgliad y daw iddo. Mae Lucifer y bardd yn fath o gymhlethiad o Satan Coll Gwynfa a Mephistopheles Faust. Cyflwynwyd

“Cain” i Syr Walter Scott, a chyhoeddwyd hi yn 1821, ond syrthiodd dan gondemniad ar unwaith. Bu cynnwrf yn y byd llenyddol, a cholodd Scott gryn lawer o'i boblogrwydd. Ysgrifennwyd yn gryf iawn yn erbyn ysbryd y ddrama gan Heber ac eraill, a llwyddasant i ddangos fod perygl ynddi. Ond galwai Scott hi “the grand and tremendous drama.” “He has certainly matched Milton on his own ground.” Ni allwn lai na synnu at y fath ddedfryd! Fel pe buasai Byron yn ymroi i dynnu gwg a melltith y cyhoedd ar ei ben, cyhoeddodd yn yr un flwyddyn ei “Vision of Judgment.” Dywedodd unwaith, “I am always in opposition.” Yr oedd Southey wedi cyhoeddi ei “Vision” ef ychydig yn flaenorol ac wedi ymosod ar “Don Juan” ac ar Byron ei hun “fel pennaeth ysgol Satan.” Cythruddwyd Byron gan yr hyn a alwai “the impious impudence of a political renegado,” a phenderfynodd ddial. Ymgwymerodd ar unwaith ag ysgrifennu ei “Vision” ei hun. Gwrthododd Murray a Longman gyhoeddi'r gân hynod, ond ymddangosodd yn y *Liberal* yn 1822, a dirwywyd yr argraffydd. Gwelir yn y gân alluoedd disglair ond direidus y bardd. Llannwyd y wlad â chynddaredd gan yr ymosodiad annheilwng hwn, ac ymosodiad hollol ddialw am dano, ar goffadwriaeth ac enw da yr hen frenin parchus Siôr y Trydydd.

Cyhoeddiad oedd y *Liberal* a olygid gan Leigh Hunt, ac ymhlith ei hyrwyddwyr yr oedd Byron, Moore, a Shelley; ond collodd Shelley ei fywyd trwy foddi cyn i'r rhifyn cyntaf ymddangos. Yr oedd Leigh Hunt a'i wraig a'i blant yn byw ar elusen Byron. Methiant hollol fu'r cyhoeddiad, ac am hynny chwerwodd Leigh Hunt, a throdd yn elyn i Byron. Wedi bod am beth amser yn Pisa, bu raid i'r bardd a'i gymdeithion, oblegid eu bywyd afreolus, symud i Genoa, ac yno y gorffennwyd “Don Juan” yn 1823. Ysbryd cellweirus sydd yn chware trwy'r gân ar ei hyd. Gwarthodwyd hi gan yr adolygwyr ymron yn ddieithriad; ond tystiai Goethe a Scott yn wahanol. Ceir ynddi feddylddrychau cywrain a digrif ar yr un pryd, er enghraifft,—

“When Bishop Berkeley said there was no matter,
And proved it, 'twas no matter what he said.”

Po fwyaf y condemnid Byron yn ei wlad ei hun, mwyaf o hyd yr ehangai ei glod drwy wledydd Ewrop ac America. Anodd dirnad am ddim rhagorach na'i gân ar Ddinistr byddin Sennacherib, ac amryw ganeuon eraill digon adnabyddus. Gresyn na fuasai wedi canu un gân wladgarol, yn enwedig pan oedd ei wlad yn ymladd am ei bodolaeth. Canodd yn hytrach ar Napoleon. Edmygai athrylith Napoleon, ond collodd yn raddol ei ymddiriedaeth ynddo. Ar yr un pryd gofidiai fod ei arwr wedi ei orthrechu gan "three stupid, legitimate, old dynasty boobies."

Yr oedd wedi profi pleserau'r byd ymhob gwlad, ac wedi ennill llawryfau ar feysydd llên, ond yr oedd ei ysbryd aflonydd yn dyheu am rywbeth mwy o hyd. Nid oedd dim a wnaï'r tro yn awr ond dyfod yn awr. Yr oedd ei gydymdeimlad, ar hyd ei oes, gyda'r gwan a'r gorthrymedig, a dangosodd hynny drwy ei gysylltiad â Mazzini a'r Carbonari, pan oedd yn Itali. Gwrthryfelodd y Groegiaid yn erbyn gormes y Twrc, a phenderfynodd Byron ymuno â hwy. Yng Ngorffennaf 1823, hwyliodd o Genoa, gydag arfau rhyfel a swm mawr o arian. "Pa le y byddwn," gofynnai, "ymhen blwyddyn?" Ar yr un dydd o'r mis yn y flwyddyn ddilynol, cludwyd ei gorff i'r wlad hon i orwedd gyda'i hynafiaid. Yn ystod y flwyddyn y bu yng ngwlad Roeg, dangosodd ei hun yn arweinydd dewr, yn wladweinydd craff, a threfnydd penigamp. Cyflawnodd wrhydri, ond gwanhaodd ei iechyd, a bu farw o dwymyn. Teimlai'r Groegiaid fod arwr wedi syrthio, ac yr oedd eu galar yn fawr.

Yr oedd mwy o ysbryd Chwyldroad y ddeunawfed ganrif yn Byron nag yn odid un o'i gydfeirdd. Rhagorai yn y darluniadol, yr arddunol, a'r rhamantus, ond yr oedd yn ddiffygiol iawn mewn cydbwysedd a chwaeth. Ceir yn ei weithiau liaws o linellau gwael, anystwyth, ac anorffenedig. Yr oedd yn bur hoff o ystranciau yn ei fywyd, ac y mae ei weithiau yn debyg i'w fywyd. Nid teg ei gymharu â Wordsworth, oblegid y mae rhawd bywyd y ddau mor wahanol; ond teg yw gofyn beth yw safle Byron ymhlith beirdd a lenorion heddyw? Ai rhyw gomed wyllt dros amser ydoedd? Bu'n boblogaidd iawn unwaith, ac ni wna neb ameu heddyw nad oedd yn fardd o athrylith odidog. Mae'r awen Gymreig wedi bod yn ymlwybro ers tro ar draws mynyddoedd a bryniau Cymru. Mae'r

gerddi, y llwyni, y rhosydd, a'r meysydd, wedi eu dihysbyddu ymron; a Mabinogion Cymru Fu wedi cael llawer o sylw. Dichon y daw'r adeg pan â'r bardd newydd am daith trwy wledydd y Cyfandir, i hela yn y meysydd toreithiog sydd yno, er mwyn rhoddi ynni newydd yn yr awen Gymreig.

Er fod Byron yn meddu ar athrylith farddonol o'r fath oreu, eto yr oedd yn ddiffygiol iawn fel beirniad ar farddoniaeth. Tybiai fod Tasso yn rhagori ar Milton, a methai weld unrhyw deilyngdod yn Chaucer na Spenser. Ond er ei holl ddiffygion rhaid addef fod Byron yn meddu ar awen ddihafal, ac y mae hudoliaeth ddieithriol yn ei fydryddiaeth pan ar ei oreu, sydd yn swyno'r darlennydd. "The most celebrated Englishman of the nineteenth century,"—dyna farn Macaulay. Gresyn iddo dramwy ar hyd llwybrau lleidiog bywyd, a thrwy hynny ddifwyno ei awen bêr â thestynau gwael, ond erys ei ddarnau goreu ymhlith trysorau pennaf yr iaith Saesneg am oesau i ddyfod.

Ficerdy Cydweli.

D. AMBROSE JONES.

"GWERTH ENWADAETH"

GOFYNNODD y Golygydd imi sgrifennu gair o ateb i erthygl yr Athro D. Morgan Lewis ar y pwnc uchod yn y rhifyn diweddaf o'r BEIRNIAD. Y mae'n ddiau mai'r rheswm tros ofyn i mi wneuthur hynny yw mai myfi a ddechreuodd y drafodaeth hon yn rhifyn Haf 1913. Dymunaf ar unwaith gydnabod yn ddiolchgar yr ysbryd teg a didramgwydd yr ysgrifenna Mr. Lewis ynddo : y mae hyn yn beth go newydd yng Nghymru ynglŷn â'r mater dyrys dreiniog hwn, ac, o unrhyw safle, yn arwydd clir er daioni. Dywed Mr. Lewis mai un o'i resymau tros ysgrifennu yw ofn rhag i "wasanaeth yr enwadau" fynd yn angof ; a gallaf innau ddywedyd mai un o'm hamcanion innau oedd ceisio lladd rhagfarn enwadol, ceisio'n dwyn i werthfawrogi'n gilydd yn lle dilorni'n gilydd, ac i gydnabod yn groywllawn fod pob enwad yn cyflawni gwasanaeth i Dduw a dynion. Gan mlynedd yn ol chwilio am ddiffygion a chamgymeriadau'n gilydd yr oeddem fel enwadau, ac ymorfoleddu â'r rheiny : heddyw yr ydys yn dechreu gwerthfawrogi rhinweddau'n gilydd a dysgu'r naill oddiwrth y llall. Ond, ysywaeth, y mae inni gryn waith eto yn y cyfeiriad hwn : ceir eto fyth yng Nghymru liaws o bobl sy'n siarad ac yn ymddwyn fel ped fai pob gwirionedd a phob daioni'n perthyn yn unig i'w henwad hwy. Y mae'n rhyfedd meddwl, ond y mae'n ddigon gwir, fod rhai hyd yn oed o Ymneilltuwyr Cymru'n credu nad oes neb yn ddisgyblion i'r Arglwydd Iesu o gwbl ond eu henwad hwy, a bod pawb eraill yn golledig. Amcanwn ladd y rhagfarn ddifaol hon. Nid amarch tuag at yr enwadau na dibristod o unrhyw wasanaeth a wnaethant yn y gorffennol, wrth gwrs, a barodd imi geisio gwneuthur hynny,—yn hytrach, ymdeimlad o'r gwerth sydd ymhob un ohonynt fel gwahanol ganghennau Eglwys Crist. Nid condemnio'r enwadau fel y cyfryw oedd y diben, ond condemnio'r enwadaeth gul gibddall na fyn weled na gwerth na gogoniant o gwbl mewn dim ond un enwad,—yr enwad, fel rheol, y digwyddodd geni dyn yn perthyn iddo. Neu, yn well efallai, a defnyddio'r gair a arferodd y Parch. Herbert Morgan,

condemnio *sectyddiaeth* oedd yr amcan. Ni honnaf ddarfod imi ddywedyd hynny mewn cynifer o eiriau, ond y mae'n eglur mai dyna un o'r elfennau oedd o'r tu cefn yn fy meddwl wrth draethu ar y mater o gwbl. Pe ceffid ni i gydnabod yn llawn ac yn rhydd ratoriaethau'n gilydd, fel y gwna'r Athro Morgan Lewis, byddai hynny'n sicr o ladd *sectyddiaeth* ddiffaith, ac yn gymorth cryf i sicrhau mwy o'r undeb y mae rhai ohonom yn dyheu amdano.

Yn unol â hyn, yr oedd elfen arall megis o'r tu cefn i'm hysgrif,—y dylid rhoddi mwy o bwyslais ar yr Eglwys Gatholig nag ar unrhyw enwad ar ei ben ei hun. O'r safbwynt hwn yr ysgrifennwn,—sef mai Un Eglwys sydd, ac na all ond Un fod gan mai Un yw'r Pen, sef Crist. Nid wyf yn ameu na chred Mr. Lewis gymaint a minnau yng Nghymundeb y Saint ac yn yr Un Eglwys, ond prin y gellir clywed blas y gred honno'n drwm ar ei lith. Credaf mai pwysig iawn yw edrych ar y cwestiwn hwn oddiar y safle yma; ond y mae lle i ofni mai syniadau go blwyfol sydd gan lawer ohonom fel Ymneilltuwyr Cymreig am yr Eglwys. Gobeithio hefyd fy mod yn camgymryd yn hyn, a chredaf fod ymysg y to ieuangaf o Ymneilltuwyr Prydain osgo gref i fawrhau'r Eglwys Fawr Ysbrydol a Chyffredinol sydd yn Gorff Crist (Offeryn Ei Ewyllys Ef) yn fwy nag erioed. Y mae nifer luosog yn ein plith heddyw sy'n fwy selog tros yr Eglwys yn yr ystyr hon na thros unrhyw enwad mwy na'i gilydd. Wrth ddywedyd hyn cofiaf mai'r ffordd oreu ar hyn o bryd inni wasanaethu'r Eglwys yw gwneuthur ein goreu, hyd oni chaffier undeb, yn y cylch y'n gosodwyd ynddo. Ond nid ydys i lefaru na gweithredu fel pe'r gair olaf fai'r enwadau, ac nid yr Eglwys Gristionogol. Y mae'r enwadau, fel y cyfryw, ymysg y pethau a ysgydwir, eithr y mae'r Eglwys yn anorchfygol ac yn anfarwol. A phe ceffid pobl yn fwy selog tros yr Eglwys na thros eu henwad, buasai hynny'n cyfoethogi eu henwad i ddechreu, ac yn llawn cystal help a nemor ddim inni gychwyn neshau at ein gilydd.

Ond dywedir fod y gwahaniaethau sy rhyngom fel enwadau yn bwysig, yn fater o "egwyddorion". Y mae llawer o wir yn hyn, wrth gwrs, onitê buasai enwadaeth—ac enwadau—yn gwbl afresymol; ond pwysig yw cofio fod rhai "egwyddorion" yn bwysicach na'i gilydd—er enghraifft, y mae caru Duw a charu dyn yn bwysicach

na dull Bedydd—ac eithaf peth yw atgoffa rhai pobl nad yw'n amhosibl nad oes eisiau inni oll adolygu weithiau hyd yn oed ein "hegwyddorion." I rai ohonom, yr unig egwyddorion sy'n bwysig iawn yw'r egwyddorion sy'n gwahanu'r Eglwys a'r byd oddiwrth ei gilydd: y mae Eglwys, ac y mae byd, a'r gwahaniaeth rhyngddynt yn gymaint â'r gwahaniaeth rhwng da a drwg, rhwng Crist a Belial. A bu ryfedd gennyf weled yr Athro Morgan Lewis yn dywedyd fod y gwahaniaethau sy rhyngom fel enwadau yn fwy pwysig na'r pethau y cytunwn arnynt. Hynny yw, y mae'r Ddilyniaeth Apostolaidd, Offeiriadaeth Reolaidd i weinyddu'r Sacramentau, Awdurdod y Pab, Bedydd Troch y Credinwyr, Anni-byniaeth neu Henaduriaeth mewn Ffurf-Lywodraeth Eglwysig, yn fwy pwysig na'r gwirioneddau mawr y cytuna'r holl Eglwys Gristionogol arnynt,—Personoliaeth Duw, y Drindod, yr Ymgnawdoliad, Prynedigaeth trwy Grist, Adgyfodiad Crist, Maddeuant, Sancteiddhad, a'r Bywyd Tragwyddol! Dywed Mr. Lewis ymhellach nad yw'r gwahaniaethau, er yn fwy "pwysig," ddim mor "werthfawr." Y mae'n rhydd imi gyfaddef nad wyf yn deall hyn. Gallwn i dybio mai'n union i'r graddau y byddo peth yn "bwysig" y mae hefyd yn "werthfawr," a bod y pethau gwerthfawr y mae'r Eglwys yn un arnynt yn anhraethol bwysicach na'r mân wahaniaethau sy'n ei rhannu.

Sonnir ymhellach am wasanaeth yr enwadau i grefydd, i lenyddiaeth, ac i addysg. Da iawn yw gwneuthur hynny,—a dengys hyn eto fawrfrydigrwydd meddwl yr Athro. Ond i'r neb a gydnebydd fod yr enwadau'n ganghennau o'r Eglwys Gristionogol, nid yw'n syn o gwbl ddarfod iddynt gyflawni'r gwasanaeth hwn. Onid dyma'r prawf cadarnaf eu bod yn deilwng i'w cyfrif yn ganghennau o'r Eglwys? Oni bai am wasanaeth fel hwn ni buasent yn werth sôn amdanynt, nac yn werth yr ymdrech i'w cael i ddeall ei gilydd yn well. Ond nid am eu bod yn enwadau, yn y lle dyfnaf, y gwnaethant eu gwaith da, ond am eu bod yn Gristionogol. Ai ar ol ymrannu y dechreuodd yr Eglwys Gristionogol wasanaethu crefydd, llenyddiaeth, ac addysg? Cyn belled ag yr â crefydd ysbrydol, y gwir yw mai yn ystod y canrifoedd cyntaf—pan oedd yn Un—y gwnaeth yr Eglwys ei gwasanaeth ardderchocaf i grefydd: pa bryd

y bu'r ysbryd cenhadol mor fyw yn yr Eglwys ag oedd yn ystod y ddwy ganrif gyntaf ? Enwa'r Athro dri llyfr clasurol sy'n ffrwyth enwadaeth,—*Coll Gwynfa*, *Taith y Pererin*, a *Robinson Crusoe*. Gellir enwi tri llyfr a gyfansoddwyd cyn bod enwad sy'n gyrru'r rhain, er daed ydynt, i'r cysgod yn lân,—yr Epistol at y Rhufeiniaid, yr Epistol at yr Hebreaid, ac Efengyl Ioan. Ac ar wahân i'w gwerth cynhenid, buasai'n gamp i neb enwi tri llyfr sy'n dangos mwy o wahaniaethau priod yn nheithi meddwl yr awduron na'r tri hyn ; ac eto nid gweithiau tri dyn yn perthyn i wahanol enwadau mohonynt, ond tri dyn oedd yn aelodau yn yr Un Eglwys ddiranedig. Nid yw Un Eglwys yn golygu undonogrwydd llwm,—y mae ynddi hi ddigon o le i amryw ddoniau. Ac heblaw hynny, diau y cydnebydd yr Athro fod John Milton, John Bunyan, a Daniel Defoe yn fwy o Gristionogion nag o *enwadwyr*, onitê buasai eu gweithiau hwythau'n amhosibl. Er enghraifft, yr oedd John Bunyan yn credu mwy ym Medydd yr Ysbryd nag yn y Bedydd Dŵr, oblegid er mai Bedyddiwr oedd ef ni soniodd ddim am drochi'i Bererin : a chyn belled ag yr â dylawnad *Taith y Pererin* ar feddwl y byd, y mae mwy o wir nag o ddim arall yn yr epigram *If he had dipped his Pilgrim he would have stopped his Progress*.

Cyn diwedd ei erthygl crybwylla Mr. Lewis am waith “ anenwadol” Prifysgol Cymru'n cyfyngu Hanes yr Eglwys yn arholiad y B.D. i'r Eglwysi Esgobol (Pabyddol ac Anglicanaidd), ac yn peidio â sôn dim am hanes Piwritaniaeth ac Ymneilltuaeth. O'm rhan i, nid oes wrthwynebiad i'r “ unig bennawd a welir ” ynglŷn â'r gangen hon—*History of the Church*—am mai Un Eglwys sydd heddyw ac ar hyd yr oesoedd mewn gwirionedd. Eithr nid “ anenwadaeth ” a gyfrif am fod Piwritaniaeth ac Ymneilltuaeth allan : yn hytrach o lawer, dyma rywbeth tebyg iawn i *enwadaeth* gul. Oblegid, a'u barnu wrth eu ffrwythau, y mae Piwritaniaeth ac Ymneilltuaeth yn gymaint o rannau o'r Eglwys—yn gymaint, a dywedyd y lleiaf—a'r rhannau yr astudir eu hanes ar gyfer arholiad y B.D. Cydolygaf yn galonnog a diolchgar â'r Athro wrth iddo gondemnio'r camwri hwn ; ond diau y gwêl yntau'n union nad “ anenwadaeth ” yw hyn oll, eithr yr hyn sy'n groes i hynny, a'r hyn a barodd gychwyn y drafodaeth hon. Gobeithio y ceir diwygiad

buan ym Mhrifysgol Cymru yn hyn o fater. Mae'r Ymneilltuwyr sydd ar Fwrdd Diwinyddol y Brifysgol ? Y mae fod hanes Piwritaniaeth ac Ymneilltuaeth allan o "Hanes yr Eglwys" o dan unrhyw amgylchiadau yn enghraifft o *enwadaeth* anhygoel.

O edrych mor ddiragfarn ag y gallaf ar ysgrif yr Athro fel cyfangorff, yr argraff a adewir ar feddwl dyn yw hon,—Os yw enwadaeth yn beth mor ardderchog, goreu'n y byd po fwyaf o enwadau fo. Bron na thybiai dyn mai gresyn oedd i'r enwad y perthyn yr Athro'i hun iddo ddyfod i ddeall ei gilydd yn 1889 pan orffennwyd helynt y "Ddau Gyfansoddiad." Os yw dau enwad Annibynnol yn dda, onid gwell fyth fyddai tri ? Dywedodd Llywydd Undeb y Bedyddwyr am eleni (fy nghymydog hawddgar y Parch. Joseph Davies, Birkenhead) wrthyf y dydd o'r blaen fod cynifer a saith o wahanol fathau ar Fedyddwyr Troch yn y cylch hwn. Gofidiai ef am hynny am lawer rheswm, ond yn ol blas a thôn ysgrif yr Athro Morgan Lewis, y mae'r pethau sy'n gwahaniaethu hyd yn oed y saith enwad Bedyddiol hyn oddiwrth ei gilydd yn "fwy pwysig" na'r hyn y cytunant arno; ac os da yw cynifer o enwadau, wel chwaneger hwy eto fwyfwy. Yn wyneb yr wrthadl hon diddorol yw dyfynnu sylw un o'r papurau enwadol fu'n gorfoleddu uwchben ysgrif yr Athro: "Hwyrach y dywed ambell un os oes gwerth mewn pump neu chwech enwad; os da cael hanner dwsin gwell fai cael mil. Y mae'r dyn ymresyma ar y llinellau hyn yn anghofio y gellir ei ateb trwy ddweyd, os ydyw un wraig yn dda, pa faint gwell fuasai hanner dwsin." Nid wyf am funud yn dal yr Athro'n gyfrifol am yr ymresymiad teneu sydd yn y dyfyniad hwn, ond y mae'n eglur fod ei ysgrif ar "Werth Enwadaeth" wedi awgrymu'r wrthadl y soniaf innau amdani'n awr i un meddwl arall o leiaf. Eithr digon prin y diolchai'r Athro i'w edmygydd, oblegid nid ei gynorthwyo a wna'r olaf ond chwarae i ddwylo'i feirniaid. Yr ydys, y mae'n wir, yn credu mai cael un wraig sydd yn dda; ac am hynny'n dadleu hefyd fod cael un yn anhraethol well na chael hanner dwsin a chant a mwy o wragedd. Nid hanner dwsin o enwadau sydd,—y mae o leiaf gant a hanner ohonynt. Ac awydd sydd ynom (a glynu wrth y gymhariaeth uchod) i wared y truan sydd iddo gant a hanner o wragedd, o rai ohonynt bid a fynno. Ac os dywedir mai rhyw

bump neu chwe enwad sydd i fod, pa bump neu chwech a ddewisir, a pha beth yw safon y dewis i fod? A ydyw'r Eglwys Fore a'r Testament Newydd wedi rhoddi sêl eu bendith ar y pump neu chwe enwad hynny fel y rhoddasant ar *un* wraig?

* * * * *

Nid wyf yn ymddiheuro am ysgrifennu unwaith eto ar y mater hwn, oblegid yn bendifaddeu y mae'n bwnc llosg ym meddwl Cristionogol y byd. Dyma eiriau diweddar y Canon B. H. Streeter, un o awduron *Foundations*, ar y pen: "Every day it is becoming clearer that the work of the Church of Christ will never be accomplished without reunion. In every quarter of the globe movements towards reunion are on foot." Yn wyneb hyn pwy a warafuna'r lle a roddwyd yn Y BEIRNIAD i ysgrifau awgrymiadol a gwerthfawr y Parchn. John Williams, Brynsiencyn, yr Athro Joseph Jones, a Herbert Morgan? A da oedd cael ysgrif yr Athro D. Morgan Lewis pe na bai er mwyn dim ond ein helpu i wybod ym mhle'r ydym yn sefyll yng Nghymru. Ond rhaid imi gyfaddef hefyd mai go chwith gennyf oedd gweled Athro fel ef yn sefyll ar lan y llifeiriant yn lle ymdaflu iddo. Yn arbennig felly yn y dyddiau hyn, a'r Rhyfel enbyd presennol yn galw mor uchel am genadwri groyw oddiwrth yr Eglwys Gristionogol. Credaf petai'r Eglwys yn Ewrop yn Un y buasai'r Rhyfel hwn yn amhosibl. Yn wir yr unig sicrwydd am heddwch trwy'r byd yw cael Un Eglwys Gatholig i Grist, a chael pawb yn aelodau ynddi, a'r rheiny'n fwy selog tros Grist a'i Eglwys na thros hyd yn oed eu cenedl. Argyhoeddiadau moesol a delfrydau ysbrydol sy'n llywodraethu'r cenhedloedd a'r byd, yn y lle dyfnaf. Pob parch i Gynghorau a Heddeidwaidd Cyd-genedlaethol a Byrddau Cyflafareddu a ddichon ddyfod i fod wedi'r êl y Rhyfel heibio,—ofer fydd y cwbl os na fydd ysbryd y cenhedloedd o blaid heddwch. Pe deuai holl genhedloedd y byd i mewn i'r Eglwys, derbynient ysbryd a'u diogelai rhag Rhyfel,—Ysbryd Crist. Oblegid creadigaeth foesol ac ysbrydol Duw yng Nghrist yw yr Eglwys, ac y mae i bob un o'i haelodau berthynas nes â'i gilydd nag y sydd rhwng aelodau cenedl â'i gilydd. Beth ynteu fyddai safle cenedlaetholdeb yn yr Eglwys Gatholig? Nid oes amheuaeth nad Creawdr yr Eglwys a

greodd y cenhedloedd hefyd. Ond Ef a greodd y *teulu* hefyd; ac megis y mae'r teulu yn y genedl, felly y buasai'r genedl yn yr Eglwys Gatholig. Delfryd cysegredig yw cenedlaetholdeb, megis y teulu; a delfryd Dwyfol hefyd yw cael y cenhedloedd i gyfrannu i fywyd ei gilydd, ac nid i ddinistrio'i gilydd. I beri hynny, rhaid cael ysbryd fo'n gryfach hyd yn oed na chenedlaetholdeb; ac mewn Un Eglwys lle byddai'r aelodau'n fwy ffyddlon i Grist nag i'w cenedl nac unpeth, y gellir cael yr ysbryd hwnnw.

Y mae'n wir, ysywaeth, nad yw holl genhedloedd Ewrop heddyw ddim yn aelodau yn Eglwys Crist, ond credaf fod digon ohonynt ynddi fel y mae i atal y Rhyfel hwn pe byddent mewn Un Eglwys Gatholig. Ond fel y mae pethau'n awr, y mae fod yr Eglwys yn gymaint o fân ddarnau yn rhwystr anorfod iddi beri i'w llef a'i dylanwad fod yn rymus ac effeithiol yn wyneb y sefyllfa echrydus yr ydym ynddi. Gofynnir beunydd a byth beth yw neges yr Eglwys yn wyneb y Rhyfel? Ond y mae cwestiwn arall i'w ofyn cyn hwnnw,—*ple mae* yr Eglwys? Y gwir yw ei bod ar wasgar yma ac acw, yn gwario'i hamser a'i hathrylith a'i hadnoddau mewn mân ymraniadau yn lle uno fel un gŵr yn erbyn y drwg. Y mae llawer melltith arall heblaw Rhyfel (megis y *sweating system*) ym mywyd cymdeithas fyth sy'n gwbl groes i egwyddorion Crist—sôn yr ydys yn awr am Ryfel yn gyffredinol ac nid am ran Prydain Fawr yn yr argyfwng presennol—melltithion na fedr yr Eglwys wrthdystio'n effeithiol yn eu herbyn a'u lladd hyd nes dyfod yn un â'i gilydd. A sut y medr unrhyw gymdeithas o bobl fo wedi ymrannu yn ei herbyn ei hun lwyddo'n rymus i ddatgan ac ysbrydoli delfrydau rhinwedd a chyfiawnder a heddwch a chariad? Ac yn fwy na'r cwbl, yn wyneb y deffroad yn India, China, Japan, ac Affrica, lle nad yw Cristionogaeth ond megis plentyn, y mae'n hymraniadau'n fwy difaol fyth. Sain anhynod a rydd ein cenadwri fel Cristionogion yn y gwledydd lle mae pob crefydd arall yn un, parlysir ein gwaith a gwasgerir ein nerth yn ofer i raddau helaeth, a gwerir ein hadnoddau i goleddd gwahaniaethau sy'n blentynnaidd os nad yn ffôl yn ymyl tywyllwch y crefyddau ethnig.

I gyfarfod â gwahaniaethau tymheredd, etc., pahan na ellid cael gwahanol Urddau yn yr Eglwys Gatholig fel y ceir heddyw yn

Eglwys Rufain ac i raddau yn yr Eglwys Anglicanaidd? Dyna Urdd Sant Francis ac Urdd Sant Dominic yn Eglwys Rufain, a'r *Church Army* yn Eglwys Loegr,—ac felly y ceffid yr Urdd Sant John Wesley ac Urdd Sant John Calvin ac Urdd Sant Ioan Fedyddiwr, etc., yn yr Eglwys Gatholig. O ran hynny, y mae urddau a chymdeithasau fel hyn yn y gwahanol enwadau eisoes,—dyna'r *Wesley Guild* ac Undeb Gwasanaeth Cymdeithasol ymysg y Wesleaid, a Chymdeithas y Zenana ymysg y Bedyddwyr, er enghraifft. Felly ninnau'r enwadau, a ninnau'n llawer, Un Corff ydym eisoes yng Nghrist—rhaid mai Un Corff ydym os ydym yng Nghrist o gwbl—Un yw ein Hathro a ninnau oll brodyr ydym. Gan hynny, pahan na chyfaddefwn hyn oll nid yn unig ar air ond mewn gweithred a gwirionedd? Na ddyweded neb mai breuddwyd gwag yw Un Eglwys Gatholig—y mae i'r "breuddwyd" hwn awdurdod Pen yr Eglwys Ei Hun: "*fel y byddont oll yn Un.*"

* * * * *

Beth yw'r rhagolygon yng Nghymru? Hyd yma, er gwaethaf pob ysgrifennu a thraethu a chynadleddu, y mae'n rhaid cyfaddef nad yw'r rhagolygon yn addawol iawn. Breuddwyd, y mae'n wir yw undeb yng Nghymru ar hyn o bryd, ond y mae'n rhaid i rywun freuddwydio heddyw er mwyn i'r sylwedd ddyfod yfory. Breuddwyd teg i'm bryd i yw un yr Athro Joseph Jones ynghylch cael math ar *British Weekly* Cymraeg,—câi'r pedwar enwad chwarae teg yn hwnnw, cyfodid pris y "sebon" a wastreffir yn rhy aml mewn rhai o'r papurau enwadol, byddai'n help inni fel gwahanol enwadau i adnabod ein gilydd yn well, ac o dipyn o ymgyfathrach llenyddol felly â'n gilydd byddai'n bywyd crefyddol yn ehangach ac yn gyfoethocach. Awgrym yw hwn wrth gwrs yn awr, megis yr Un Llyfr Emynau, ond rhaid cychwyn popeth trwy sôn ac awgrymu. Yn y cyfamser, diolch yn fawr i'r Parch. John Williams am alw sylw at y duedd sydd mewn rhai cyfeiriadau i dderbyn dyn yn aelod ar unwaith mewn ambell enwad newydd ei dorri allan o eglwys yn perthyn i enwad arall. Y mae hyn yn wir yn warthnod ar Gristionogaeth. Bîm mewn tref yng Nghymru eleni ddiweddfaf lle y dywedwyd wrthyf am ddisgyblu aelod mewn un eglwys, ond

yr un noswaith yr oedd eglwys yn perthyn i enwad arall yn y dref honno yn ei dderbyn â chroeso mawr yn gyflawn aelod ! Onid yw hyn yn enghraifft o Sectyddiaeth anfoesol ac annuwiol ?

At ei gilydd, fodd bynnag, y mae'r sefyllfa yng Nghymru'n graddol wella. Eithr y mae rhai pethau nad yw o unrhyw ddiben inni beidio ag edrych ym myw eu llygaid. (1) Nid oes ar hyn o bryd fawr o obaith y gellir cael Undeb ag Eglwys Loegr yng Nghymru. Nid Dadgysylltiad yw'r prif anhawster, ond syniadau'r gangen honno o'r Eglwys am Esgobyddiaeth, yr "Offeiriadaeth," a Gweinyddiad y Sacramentau. Gwir yw fod llawer o'r Uchel Eglwyswyr yn Lloegr yn cydnabod yr enwadau sydd heb Esgobion ac "Offeiriadaeth" fel rhannau o Eglwys Crist, a gobeithio fod llawer o'r cyfryw yng Nghymru ; ond, hyd y gwyddys, ni fynegwyd hynny. (2) A barnu oddiwrth y drafodaeth faith fu yn *Seren Cymru* ar ysgrif y Parch. Herbert Morgan, nid oes chwaith fawr o obaith—os oes o gwbl—ar hyn o bryd am undeb gwirioneddol â'r Bedyddwyr. Ond efallai y daw'r enwad selog hwn yn araf deg i gydnabod fwyfwy fod gan enwadau eraill hefyd "egwyddorion" a bair eu bod yn haeddu'u cyfrii yn ganghennau o'r Eglwys megis hwythau, fel y cydnebydd lliaws o'u haelodau mwyaf blaenllaw eisoes, a Mr. Herbert Morgan yn eu plith. (3) Am y tri enwad arall—y Methodistiaid Calfnaidd a Wesleaid, a'r Annibynwyr—y mae gwell gobaith. Yn araf, y mae'n eglur, yr eir ymhell ; ond nid yw hynny'n rheswm tros inni beidio â mynd o gwbl. Y mae trafodaeth lawn o gydymdeimlad, newid pulpudau, astudio Hanes yr Eglwys a Beirniadaeth Ysgrythyrol, astudio ystyr termau a chredoau gwahaniaethol, deall yn llawnach sylwedd a chysondeb y Ffydd Gristionogol, a gwneuthur y cwbl mewn ysbryd gweddi,—y mae hyn, hyd y gwelaf fi, yn llawn cymaint ag a ellir ei ddisgwyl ar hyn o bryd, a'r peth goreu a diogelaf efallai o dan yr amgylchiadau. Nid *rbwng* yr enwadau hyn y mae'r gwahaniaeth mwyaf yn fynych, ond *ar draws* y tri enwad : hynny yw, ceir niferoedd yn perthyn i'r tri enwad sy'n llawer iawn tebycach i'w gilydd nag ydynt i'r gweddill yn eu henwad eu hunain. Ond nid creu enwad o'r rhain sydd eisiau,—aros i mewn a ddylent a goddef ei gilydd mewn cariad, a dysgu'i gilydd gan gofio fod *pob* mynegiad—boed hen boed newydd—o wirionedd Dwyfol yn llai na'r gwirionedd.

hwnnw. Mewn ysbryd cymryd a rhoi fel hyn, mewn cydnabod fod peth o'r gwirionedd gan bob enwad, mewn mwy o gyfatal y Pen a mwy o brofiad ysbrydol ohono Ef a llai o ddibynnu ar draddodiadau dynol, y daw'r enwadau hyn—a'r lleill—o dipyn i beth yn nes at ei gilydd hyd oni byddo Un Eglwys Weledig ar y ddaear megis y mae'r Eglwys Anweledig yn Un eisoës ac hyd byth.

D. TECWYN EVANS.

YSBRYDOLIAETH Y BEIBL

II.

ef flaenorol, sylwais ar ddau bwynt yn llyfr Mr. Puleston
r Ysbrydoliaeth y Beibl; yn gyntaf, mai prif amcan
ad yw ad-drefnu'r athrawiaeth o ysbrydoliaeth, gan
ny, nid yng ngoleuni datganiadau clir a ffurfiol y Beibl
u, megis y datganiad canlynol,—“Yr holl ysgrythyr
hoddi gan ysbrydoliaeth Duw,” 2 Tim. iii 16, ond yng
y awgrymiadau a geir yn y Beibl amdano'i hun, neu
r awdur y peth ar dudalen 19, “Most Bible students
however, that there is such a thing as a *drift* and *tenor*
aning, and that it is at its clearest and fullest in the
nt. To discover what this is, as regards the doctrine
will be the object of the following study.” Cymer yr
r hwn, am nad ydyw yn gosod cymaint pwys ar ddat-
r y Beibl amdano'i hun ag a rydd ar ei awgrymiadau
dur amdano'i hun. Yr ail bwynt yn ei ddysgeidiaeth y
o yw,—natur ysbrydoliaeth y Beibl. Dysg, yn
dol, nad oes dim o nodwedd wyrthiol yn perthyn iddo,
fod yn hollol o'r un natur â gras yng nghalon pob
ysleisia ef *unrhywiaeth* neu *hunaniaeth* ysbrydoliaeth
ysbrydoliaeth llyfrau Cristionogol anghanonaidd, yn
ol i'r arfer gyffredin o bwysleisio'r *gwabaniaeth* yn
rydoliaeth.

sif hon, sylwn ar bwynt arall yn nysgeidiaeth yr
hl ysbrydoliaeth y Beibl, sef mai ei nodwedd arbennig
ei safle uwchraddol uwchlaw llyfrau Cristionogol
o ran eangder ei gynnwys a'i swyddogaeth (*function*),
dudalennau 42-51. Dechreu a Mr. Jones ei ymdrin-
ter hwn trwy sylwi ar *berthynas* y Beibl â llyfrau
; meddai, “We have compared the relation between
ul other books on the same subjects to the relation

between the first believers and those who were made through them." Cynwysa hyn ddwy elfen a wahaniaeth oddiwrth lyfrau eraill,—*blaenafiaeth* a *chyfryngwriaeth* *oliaeth*. Yn nesaf, traetha ar y *gwahaniaeth* rhwng y Beibl eraill,—“Is not the difference between the Bible and just like the difference between the apostles and prophets on the one hand and ordinary workers in God’s kingdom on the other?” Cynwysa hyn fod y Beibl yn gwahaniaethu oddiwrth lyfrau eraill *awdurdod* a *gallu*. Ond yn lle traethu ar y ddwy wahaniaethant swyddogion uchaf yr eglwys oddiwrth y cyffredin, try’r awdur yn sydyn i draethu ar swyddogion *iaethol cynnyrch* eu hysbrydoliaeth gyffredin, yn y geiriau—“In other words, the difference between the inspiration of the Bible and that of other books on religion is a difference of function. There is no difference in kind between its inspiration and ordinary Christian teaching; but it has a function which is a function which includes a wide variety of gifts, but is everywhere one. It serves a certain purpose in the Church. It represents a specialised function, covering, besides the gifts, a number of lower ones, and superadding a speciality to them. Nid yw’r awdur wedi rhoddi mynegiad clir i’w syniadaeth flaenaf o’r dyfyniad hwn. Gellir cywiro’r mynegiad i’w nag un ffordd; un ffordd yw, trwy adael allan y *inspiration of*” o’r frawddeg gyntaf, a darllen fel—“In other words, the difference between the Bible and other books on religion is a difference of function.” Y syniad yma am ei gyfleu trwy y geiriau dyfynedig yw, nad ydyw’r gwahaniaethu oddiwrth lyfrau anghanonaidd parthol i’w hysbrydoliaeth,—y maent yn un ar y pwynt hwn; ond traetha’r Beibl oddiwrth lyfrau eraill parthed *swyddogaethol* i’w cynnyrch ei ysbrydoliaeth; ar y pwynt hwn saif y Beibl yn hysbrydoliaeth, ar wahân oddiwrth lyfrau eraill. Yn ol dysgeidiaeth *swyddogaeth* y Beibl, nid *natur wyrthiol ei ysbrydoliaeth* i’w cyfansoddi ei arbenigrwydd (*uniqueness*); ail edrydd ym fwy nag unwaith yn ei ymdriniaeth. Ar y pwynt hwn gellir adael allan ein hawdur oddiwrth Dr. Forsyth, yn ol y dyfyniad a g

au yn y syniad fod yna rai elfennau yn eiddo cyffredin i'r
 au eraill, eithr gwahaniaethant ynglŷn â'r ateb i'r
 dyfyd Mr. Jones ar dud. 43, "But what precisely is that
 something which is not shared by other books?" Etyb
 Cymreig trwy ddywedyd mai *swyddogaeth* y cynnyrch
 yw, fel y dyfynnais ohono; etyb y diwinydd Seisnig
 ysbrydoliaeth y Beibl ydyw, a deil, yn groes i Mr. Jones,
 thiol yn perthyn i'w ysbrydoliaeth, yn ol y dyfyniad a
 Jones ohono ar dud. 45-46, "It was not only that the
 in closer historical proximity to Jesus than other men,
 makes them historically unique. . . . Many Christians
 Christian facts and the Christian faith who never rose
 it. They had only personal religion in the Spirit. But
 apostles it was a special gift of the Spirit." Credwn mai
 Eusyth yw'r un cywir. Ar ol datgan ei farn ynghylch
 ysbrydoliaeth y Beibl, sef nad oes dim gwahaniaeth rhyngddo â
 idol eraill ar y pwynt hwn, â ein hawdur ymlaen i sylwi
 on gwahaniaethol y Beibl yn y geiriau canlynol,—
 a the apostles were among Christians the Bible is among
 s. It is a record of revelation at first hand. The Bible is a
 revelation which culminated in Christ as its fountain
 inspiration is that of a pioneer in the domain of revelation.
 is thus characterised by two marks; its range is Christian-
 ity; the preparation for Christianity; and its function is to
 stand information on its subject." Yn y dyfyniad hwn,
 fen wahaniaethol a berthyn i'r Beibl. Yn y lle cyntaf,
 e i *pioneer*—blaenredwr, yn y gwaith o ddatguddiad;
 y haniaeth hon, y syniad o *flaenoriaeth* mewn amser yn
 fr ger ein bron, nid rhagoriaeth y gwaith a gyflawnir
 redwr ar eiddo'r dilynwyr; yr ail elfen o wahaniaeth
 Bbl a llyfrau eraill yw *blaenoriaeth swyddogol*.
 h ganiataol gan yr awdur fod swyddogaeth grefyddol yn
 yrau crefyddol anghanonaidd, ond neilltuolrwydd swydd-
 Bbl yw, mai iddo ef y perthyn y rhan arweiniol, law-
 gwaith o ddatguddio ewyllys Duw i ddynion, ynglŷn â
 dyddol. Ynglŷn â hyn, dywed yr awdur fel y canlyn

ar dud. 47—"Every other (book) must rank as, in some product than this. Every other must take the mod. commentary, compared with it; since they must all go to their source." Cydnebydd yr awdur ragoriaeth *gradd* o liad y Beibl ar ysbrydoliaeth rhai ysgrifeniadau anghaf Apocrypha a Dysgeidiaeth y Deuddeg Apostol, eithr n. iaeth graddau ysbrydoliaeth y Beibl wedi sicrhau anffael. yn ol barn bresennol Mr. Jones, fel y gwelir ar dud. without claiming for it immunity from the imperfect, appear wherever man has been at work, we give to it its place in the literature of the supreme religion." Yn o. yr awdur, y mae safle uwchraddol y Beibl ar lyfrau erai. nid ar *natur* ei ysbrydoliaeth, nid ar *ragoriaeth* *graddau* iaeth, ac nid ar *anffaeledigrwydd* ei ddysgeidiaeth, ond flaenredol, a'i swyddogaeth (*function*) arweiniol, law- datguddiad. Ar dud. 48, dywed fod y nodwedd arb. berthyn i'r Beibl yn ddigon i roddi iddo'r safle uchaf yn grefyddol prif grefydd y byd—"The difference of function without that (difference in degree of inspiration) to give it its supreme place . . . In this respect it can never have the Bible can never be superseded. If Christianity is the religion, then the Bible will always be the Book of books." cyfaddef nad yw'r Beibl yn rhydd oddiwrth ddiffyg awdur yn gyson ag ef ei hun wrth ddatgan, ar dud. 49, n. uwchlaw beirniadaeth,—“There is room for criticism nay, criticism of a kind is a necessity; but criticism it to go back to the record for its materials, and for its standards. Nid yw'r awdur yn y rhan hon o'i ddysgeidiaeth yn dat- orwedd, yn gymharol aneglur, yn ei greddo bresennol y wedd safonol y Beibl. Y pwynt yr ymgeisia'i brofi, wrth berthynas y Beibl â beirniadaeth, yw na all y beirniad Beibl fel ffynhonnell defnyddiau pynciau'r grefydd fel na all hanesydd Prydain anwybyddu'r *Anglo-Sax*. Eithr pwynt ailraddol yw hwn mewn ymdriniaeth ar y Beibl. Y pwynt blaenaf i'w ystyried yw, a oes gan hawl i gywiro dysgeidiaeth y Beibl? Fe gydnebydd p.

gan hanesydd yn traethu ar hanes Prydain hawl i anwybyddu tystiolaeth yr *Anglo-Saxon Chronicle*, ond cydnabyddir fod ganddo berffaith hawl i eistedd mewn barn ar gynnwys ei ddysgeidiaeth, ac i'w gywiro, os gall brofi ei fod yn canfod diffyg ynddo, oherwydd nid yw'r hen ffynhonnell hon yn honni ysbrydoliaeth oruwchnaturiol, ac nid oes neb yn priodoli'r fath ysbrydoliaeth iddi. Y mater y dylasai'r awdur draethu ei farn arno, pan yn ymdrin â pherthynas y Beibl â beirniadaeth yw, nid hawl beirniadaeth i'w anwybyddu fel ffynhonnell gwybodaeth Gristionogol, ond ei hawl i eistedd mewn barn ar gywirdeb ei ddysgeidiaeth. Eithr, yn yr adran dan sylw, ni thraetha ein hawdur ar y pwnc achaid hwn, ond ar un cymharol anachaid. Ond y mae syniadaeth yr awdur ynghylch y Beibl yn cynnwys, yn rhesymegol, fod gan feirniadaeth hawl i eistedd mewn barn ar gynnwys ei ddysgeidiaeth, oblegid, fel y dyfynasom ohono, nid yw'n honni anffaeledigaeth i'w ddysgeidiaeth. Ar dud. 18-19, cyfeiria at fân ddiffygion yn y Testament Newydd, rhai gwrth-ddywediadau, ac enghraifft o esboniadaeth Rabbinaidd gan Paul. Meddir ar dud. 32,—“It would ill become me to treat with anything but respect the opinion of those who still cling to the idea of an inerrant Bible, for time was—and not so very long ago either—when I clung desperately to it myself . . . But my own experience did more than either (of two books he had read in defence of the inerrancy of Scripture) to convince me of my mistake.” Enwa'r awdur un enghraifft i ddangos ffaeledigaeth y Beibl a'r modd y cywirwyd ef o'i gamgymeriad o gredu yn ei anffaeledigaeth, Matth. xxiii 35, lle y sonnir am “Zacharias fab Barrachias,” yn lle “Zacharias fab Jehoiada,” yn ol 2 Chron. xxiv 20. Cydnabyddir gan bawb fod y testun yn Matthew yn anghywir. Eithr nid oes unfrydedd am y dull iawn i'w gywiro. Dull Mr. Jones ac eraill o'i gywiro yw trwy dybied fod Matthew wedi gwneuthur camgymeriad, trwy enwi Barachias yn lle Jehoiada. Enghraifft blentynnaidd y geilw Mr. Jones hon ar dud. 35, fel prawf o ffaeledigaeth y Beibl. “The triviality, nay, childishness, of the instance, makes it all the better for the present purpose. We are not, indeed, here concerned to show in detail the futility of the old doctrine” (of Biblical inerrancy). “That has been done over and over again. Our point just now is its

extreme inconvenience and mischievousness—to show why it should be abandoned, not simply in the interest of academic accuracy, but for a much more practical reason—the stumbling block it places in the path of the plainest student of Holy Writ. A false theory gives a false importance to little difficulties, which common sense would have solved long ago, had it been allowed to attack them.” Dengys y dyfyniad hwn pa mor llwyr y mae’r awdur wedi torri cysylltiad ag athrawiaeth a fu unwaith yn ei dal yn dyn. Ac fel y gwelir, y mae wedi agor “*tragwyddol beol*” i ddychmygion anysgrhythrol yr uwchfeirniaid a ymgymmerant â chywiro dysgeidiaeth y Beibl. Fel y gwelsom, rhydd Mr. Jones gryn bwys ar y swydd apostolaidd ynglŷn ag ysbrydoliaeth, fel “*pioneers, first-hand witnesses*,” ond ynglŷn â’r anhawster ynghylch Zacharias, cyfeddyf ein hawdur fod Luc—ysgrifennydd anapostolaidd, a thyst ail-law, yn rhagori ar Matthew yr apostol. Nid oes hollol sicrwydd mai Matthew osododd enw Barachias i mewn yn yr hanes fel tad Zacharias, oherwydd nid yw’r copi gwreiddiol o’i efengyl ar gael. Nid oes neb deallus o’r rhai a goledant anffaeledigaeth y Beibl yn dal fod copiwyd a chyfieithwyd ohono yn cyfranogi o anffaeledigaeth yr ysgrifenyddys santaidd. Ar ol cyhoeddi ei gollfarn o’r hen athrawiaeth eglwysig o anffaeledigaeth y Beibl, tyn ddau gasgliad oddiwrth ei fynegiadau blaenorol, yn y geiriau canlynol,—“We cannot, then, seek the ground of the uniqueness of Scripture, either in the miraculous method of its production, or in the infallible character of the result,” 35. Ystyr y geiriau hyn yw, nad ydyw arbenigrwydd y Beibl ar lyfrau crefyddol eraill yn gynwysedig yn *natur* ei ysbrydoliaeth, nac yn *anffaeledigaeth* ei ddysgeidiaeth. Ynglŷn â’r ddau beth hyn, y mae’r Beibl yn gwbl ar yr un tir a llyfrau eraill. Sylwasom yn yr ysgrif flaenorol ar nodwedd wrthddywediadol dysgeidiaeth Mr. Jones ynglŷn ag ysbrydoliaeth; yn nechreu ei ddarlith yn datgan fod *uniqueness* yn perthyn i ysbrydoliaeth y Beibl, ac yn y geiriau olaf a ddyfynasom ohono yn gwadu hyn.

Ar ol gwadu fod y Beibl yn gwahaniaethu oddiwrth lyfrau crefyddol eraill ynglŷn â dau beth,—*natur* ei ysbrydoliaeth, ac *anffaeledigaeth* ei ddysgeidiaeth, datgana fwy nag unwaith mai yn ei swyddogaeth (*function*) y gwahaniaetha’r Beibl oddiwrth lyfrau crefyddol eraill;

megis ar dud. 50—"Thus we conclude that the difference between the inspiration of the Scriptures and ordinary religious inspiration is not a difference in kind, but a difference of function." Ar dud. 47, barnoda yr hyn a olyga wrth *function* (*swyddogaeth*) y Beibl, fel y lyfynasom yn barod—"And its function is to give us first-hand information on its subject." Ac meddai ar dud. 48, "The difference of function is enough without that" (difference in degree of inspiration) "to give the volume its supreme place." Yr wyf yn credu fy nod wedi gosod yn eglur a theg o flaen y darllynydd ddysgeidiaeth Mr. Jones parthed nodwedd wahaniaethol y Beibl o'i gymharu â lyfrau crefyddol eraill; y maent yn hollol yr un o ran *natur* eu ysbrydoliaeth, ac y maent yr un o ran *ffaeledigaeth* eu dysgeidiaeth; yr hyn a wahaniaetha'r Beibl oddiwrth lyfrau eraill yw, mai ef sydd yn cynnwys y cofnodiad cyntaf o ddatguddiad meddwl Duw ynglŷn chywilydd crefyddol dynoliaeth, ef yw y blaen-redwr (*pioneer*) yn y datguddiad dwyfol, tra mai ol-ddyfodiaid yw llyfrau eraill, dyna'r holl wahaniaeth sydd rhyngddynt. Fe genfydd y darllynydd nad yw'r gwahaniaeth arbennig hwn yn un mawr, ni olyga fwy na blaenfaeth amseryddol, fel y cydnebydd yr awdur yn sylweddol, er nad yn ffurfiol, yn y geiriau canlynol—"Nor is the difference" (of function), "great though it undoubtedly is, the chief thing to insist upon. It stands above ordinary Christian inspiration as a reformer differs from a statesman, or as a discoverer differs from a settler, or as an inventor differs from a mechanic. The kinship of the inspired writer with the Church is of more consequence than his pre-eminence in it. He has been the means of divulging a secret, indeed, which the Church could not have discovered without his help; but it is a secret which the Church is capable of recognising as true," 50-51. Yma, gwna'r awdur yr un sylw ynglŷn â *swyddogaeth* y Beibl ag a wnaeth ynglŷn â'i *ysbrydoliaeth*, sef, fod ei *unrhywiaeth* yn fwy pwysig na'i *wahaniaeth* oddiwrth lyfrau eraill. Os yr unig wahaniaeth rhwng y Beibl a llyfrau anghanonaidd yw'r gwahaniaeth ydd rhwng darganfyddwr gwlad a'r hwn a ymsefydla ynddi ar ol ei darganfyddiad, diau fod y sylw uchod yn gywir. Cyn gorffen adlennu dysgeidiaeth yr awdur ynghylch ysbrydoliaeth y Beibl, ynae un mater y dylem ddywedyd gair yn helaethach amdano na'r

Cyf. V. Rhif 1.

cyfeiriad ysgafn a wnaethom ato, sef fod yr awdur yn dysgu, nid yn unig fod ysbrydoliaeth ysgrifenwyr anghanonaidd o'r un natur ag ysbrydoliaeth ysgrifenwyr canonaidd, ond hefyd fod ysbrydoliaeth holl aelodau'r Eglwys, rhai nad ysgrifenasant ar grefydd, fel y rhai a ysgrifenasant, o'r un natur ag ysbrydoliaeth ysgrifenwyr Beiblaidd. Rhydd yr awdur fynegiad i'r syniad hwn fwy nag unwaith, fel y gwelir yn y geiriau canlynol—"Thus, wherever we turn, apostolic and prophetic inspiration is treated as a gift which appeals to a kindred gift in the heart of the Church," 105. "They" (the faithful) "believe in the inspiration of the Bible, in the last resort, because they share its inspiration," 109. Y mae yr hunaniaethiad hwn yn wrthwynebol i'r gwahaniaeth a wneir yn gyffredin rhwng *goleuad ysbrydol* credinwyr, ac *ysbrydoliaeth* ysgrifenwyr Beiblaidd, fel y sylwasom ar enghraifft o hyn yn nysgeidiaeth Dr. Forsyth.

Yn awr, ar ol elfennu dysgeidiaeth Mr. Jones ar natur ysbrydoliaeth y Beibl, gwnawn rai sylwadau beirniadol arni.

1. Anghysondeb ei ddysgeidiaeth wrth draethu ar hunaniaeth ysbrydoliaeth a swyddogaeth y Beibl ag eiddo ysgrifenwyr anfeiblaidd. Fel yr ydym wedi dyfynnu'n helaeth o'i waith, un o'i brif amcanion yn ei lyfr yw ceisio profi nad oes dim gwahaniaeth hanfodol rhwng ysbrydoliaeth a swyddogaeth y Beibl ag eiddo llyfrau crefyddol anghanonaidd. A gwna hyn, nid trwy lefelu i fyny'r olaf, ond trwy lefelu i lawr y cyntaf, fel y dengys y cyfnewidiad mawr sydd wedi cymryd lle yn ei greddo parthed anffaeledigaeth y Beibl; nid yn unig y mae wedi rhoddi i fyny'r hen athrawiaeth eglwysig hon, eithr arddengys chwerwder teimlad tuag ati, oherwydd y drwg tybiedig y mae wedi ei achosi. Ar ol llafurio i brofi unrhywiaeth ysbrydoliaeth a swyddogaeth y llyfrau a enwyd, cyfeddyf fod rhywbeth yn perthyn i eiddo'r Beibl nad yw i'w gael mewn llyfrau eraill. Ynglŷn ag ysbrydoliaeth ysgrifenna fel y canlyn,—“The inspiration of an apostle is of course a higher gift than that of an ordinary believer. Its insight is exceptional, else where were the gift? It brings tidings of an interpretation of the Gospel facts which a Christian inspiration could not have discovered; but if ordinary Christian inspiration could not have made the discoveries due to apostolic inspiration, once they are made, it is quite competent

to justify them. Though the gift of recognising the truth is inferior to the gift of revealing it, or rather of receiving the revelation of it from God, still the recognition or discernment, which the apostles count upon and expect to find in their readers, is itself a quasi-prophetic gift," 106. Onid ydyw'r awdur yn y dyfyniad hwn yn cyfaddef y cwbl a honnir gan y rhai sy'n dal ysbrydoliaeth oruwchnaturiol? Os yw ysbrydoliaeth ysgrifenwyr Beiblaidd yn rhodd uwch nag eiddo credinwyr cyffredin, onid ydyw hyn yn wrthddadl ddigonol yn erbyn eu hunaniaethu? Os datguddiodd ysbrydoliaeth Feiblaidd wirioneddau na allasai ysbrydoliaeth Gristionogol eu datguddio, onid ydyw hyn yn brawf digonol fod elfen wyrthiol yn perthyn i'r gyntaf, ond yn absennol yn yr olaf? Ac os cyfaddefir y gwahaniaeth hanfodol hwn yn y ddwy ysbrydoliaeth, yna y mae'n canlyn yn anocheladwy mai prawf ac enghraifft o ddiffyg meddyliaeth rhesymegol yw eu hunrhywioli. Rheswm direswm dros beidio a'u gwahaniaethu, gan fod gwahaniaeth hanfodol rhyngddynt, yw y datganiad fod ysbrydoliaeth Gristionogol yn alluog i gyfiawnhau darganfyddiadau ysbrydoliaeth Feiblaidd, er yn gwbl analluog i wneuthur y darganfyddiadau. A ydyw gallu credinwyr cyffredin i ddeall a chymeradwyo cynnyrch ysbrydoliaeth Feiblaidd yn rheswm o gwbl dros hunaniaethu eu gwahanol fathau o ysbrydoliaeth? Yn ol yr un natur ymresymiad gellir datgan, am fod dynion yn medru deall a chyfiawnhau gweithrediadau Duw mewn creadigaeth, o ganlyniad eu bod yn alluog i gyflawni gweithredoedd Dwyfol o'r un natur eu hunain. Yn y dyfyniad olaf o'n hawdur, cydnebydd fod gwahaniaeth hanfodol rhwng ysbrydoliaeth Feiblaidd ac ysbrydoliaeth anfeiblaidd—cymaint ag sydd rhwng y *goruwchnaturiol* a'r *naturiol*—ac ar yr un anadl cais wadu'r gwahaniaeth, trwy osodiad anghywir—gallu i *ddeall* peth yn gyfystyr a gallu i'w *gynyrchu*.

2. Os, fel y dysg Mr. Jones, nad oes gwahaniaeth natur rhwng ysbrydoliaeth ysgrifenwyr Beiblaidd ac ysbrydoliaeth credinwyr cyffredin pob oes a gwlad, arweinia'r syniad hwn yn rhesymegol i'r casgliad fod cynnyrch llenyddiaeth Gristionogol yr oes bresennol o safon uwch na chynnyrch llenyddiaeth Gristionogol yr oes apostolaidd. Dysgir yn ffurfiol gan rai awduron fod safon gwybodaeth Gristionogol yn un gynyddol, felly yn symudol, yn ol graddau datblygiad y

meddwl dynol, fel y mae'n ffaith ynglŷn â datblygiad gwybodaeth yn y celfyddydau a'r gwyddorau. Y mae pob cangen o wybodaeth yn ymberffeithio mewn dirnadaeth gywir o'r pynciau a efrydir. Dywedir gan rai nad yw llyfrau a ysgrifennwyd ddeng mlynedd yn ol, mewn rhai canghennau, yn gyfaddas i'w gosod yn nwylo efrydwyr ieuainc yn y cyfryw ganghennau, am fod gwybodaeth ohonynt wedi cynyddu mor fawr. Yn ol y syniad Beiblaidd, dan gyfarwyddyd yr Ysbryd Glân y mae gwybodaeth yn amlhau ac yn ymberffeithio mewn llenyddiaeth gyffredin, fel mewn diwinyddiaeth, ac y mae Ef yn gweithredu ar bawb yn gyffredinol. Y mae gwahaniaeth graddau mewn gwybodaeth o lenyddiaeth gyffredin, seiliedig, mewn rhan, ar y ffaith fod rhai yn derbyn mwy o gynysgaeth feddyliol yn eu creadigaeth nag eraill, ac mewn rhan, ar y ffaith fod rhai yn gwneuthur gwell defnydd o'u cynysgaeth feddyliol ac o'u manteision ymddatblygol nag eraill. Canlyniad trefn pethau yng nghylchoedd gwybodaethau naturiol, lle y mae'r goruwchnaturiol yn absennol, yw fod safon gwybodaethau naturiol yn ymddyrchafu un oes ar ol y llall, pan fyddo efrydwyr ar eu goreu yn astudio eu hoff bynciau. Os yw dysgeidiaeth Mr. Jones yn gywir parthed hunaniaeth ysbrydoliaeth ysgrifenydd Beiblaidd ac ysbrydoliaeth ysgrifenydd ol-Feiblaidd, ac eiddo credinwyr cyffredin pob oes a gwlad, onid ydyw hyn yn rhesymegol ddwyn gwybodaeth ddiwinyddol—Beiblaidd ac ol-Feiblaidd—dan yr un deddfau datblygol ag sydd yn llywodraethu gwybodaethau naturiol? Ac os yw gwybodaeth Feiblaidd ac ol-Feiblaidd dan reolaeth yr un deddfau datblygol a gwybodaethau cyffredin, onid ydyw yn canlyn yn anocheladwy fod llenyddiaeth Gristionogol yr oes bresennol yn rhagorach na'r hon a geir yn y Beibl? Ni ddysgir hyn yn ffurfiol gan Mr. Jones, fel y gwneir gan rai, eithr gorwedda'r syniad hwn yn guddiedig yng nghynseiliau ei ddysgeidiaeth—ei ddysgeidiaeth ynghylch hunaniaeth ysbrydoliaeth ysgrifenydd Beiblaidd ac ol-Feiblaidd; ei syniad mai'r berthynas o flaenafiaeth amseryddol—"pioneer"—a ddeil y Beibl tuag at lyfrau Cristionogol ol-Feiblaidd; a'i ddatganiad fod ffaeledigaeth yn perthyn i'r Beibl fel i lyfrau Cristionogol. Y mae meddiant o'r un natur ysbrydoliaeth gan ysgrifenydd ol-Feiblaidd ag oedd gan ysgrifenydd Beiblaidd yn gosod y ddau ddosbarth ar dir cyfartal

o ran gallu, ond y mae rhagoriaeth diwylliant yr oes bresennol ar eiddo oesoedd ysgrifenwyr Beiblaidd, yn gosod ysgrifenwyr yr oes hon ar dir uwch nag ysgrifenwyr Beiblaidd. Ac ar y safbwynt rhagorach hwn, deil Mr. Jones y gall dysgedigion yr oes hon gywiro camsyniadau'r ysgrifenwyr Beiblaidd. Pwysleisia ef y ffaith fod y Beibl yn cynnwys mynegiad o ffeithiau mawrion y grefydd Gristionogol, a bod yn rhaid i ysgrifenwyr ol-Feiblaidd fyned yn ol at y ffeithiau sylfaenol hyn fel defnydd eu hefrydiau. Cydnabyddwn gywirdeb ysyniad hwn; ond gan nad oedd elfen wyrthiol yn perthyn i ysbrydoliaeth ysgrifenwyr Beiblaidd, a'u bod yn agored i wneuthur camsyniadau, yn ol dysgeidiaeth ein hawdur, tybed nad yw ysgrifenwyr dysgedig yr oes hon yn alluog i roddi gwell esboniad ar y ffeithiau Beiblaidd nag a roddwyd gan yr ysgrifenwyr Beiblaidd? A yw Mr. Jones yn barod i ddatgan ei gydsyniad â'r meddylddrych rhesymegol hwn sydd yn gorwedd heb ei fynegi yng nghynseiliau ei ddysgeidiaeth? Yr unig ffordd y gellir osgoi'r casgliad hwn yw, cydnabod fod elfen wyrthiol yn ysbrydoliaeth ysgrifenwyr Beiblaidd, nad yw yn ysbrydoliaeth credinwyr cyffredin.

3. Fel y darfu i ni sylwi, mewn gwrthddywediad i'w ddysgeidiaeth ynghylch hunaniaeth ysbrydoliaeth ysgrifenwyr Beiblaidd ac an-Feiblaidd, cydnebydd Mr. Jones yn sylweddol, mewn un man, fod elfen wyrthiol yn perthyn i ysbrydoliaeth ysgrifenwyr Beiblaidd nad yw i'w chael yn ysbrydoliaeth ysgrifenwyr an-Feiblaidd, fel y gwelir yn y geiriau canlynol,—“The inspiration of an apostle is of course a higher gift than that of an ordinary believer. Its insight is exceptional. . . It brings tidings of an interpretation of the Gospel facts which a Christian without the gift could not have discovered,” td. 106. Sylwer mai am *ysbrydoliaeth wyrthiol*, ac nid am *ddatguddiad gwyrthiol*, yr ysgrifenna'r awdur yn y geiriau dyfynedig. Os oedd ysbrydoliaeth ysgrifenwyr Beiblaidd yn rhodd uwch nag eiddo ysgrifenwyr an-feiblaidd, eu mewn-welediad yn eithriadol, a'u hesboniad o ffeithiau'r Efengyl yn gyfryw na allasai Cristionogion heb y rhodd uwchraddol ei ddarganfod, onid ydyw'r ysbrydoliaeth wyrthiol hon wedi dyrchafu dysgeidiaeth ysgrifenwyr y Beibl ymhell uwchlaw hawl dysgedigion pennaf yr oes bresennol, amddifad o'r rhodd eithriadol, i'w beirniadu a'i chywiro?

I'r neb a gydsynia â'r darnodiad uchod o ysbrydoliaeth y Beibl, onid eondra haerllug a ysgogai'r cyfryw i ymgymryd â beirniadu a chywiro cynnyrch dynion a ddoniwyd â gallu dwyfol pell uwchlaw'r gynysgaeth feddyliol a dderbyniasant hwy eu hunain? Ac eto, y mae llawer o'r gwaith haerllug hwn yn cael ei gyflawni yn ein dyddiau ni, fel mewn dyddiau blaenorol, ond wrth gwrs, nid gan ddynion a dderbyniant y darnodiad uchod o ysbrydoliaeth gan Mr. Jones. Eithr, er iddo roddi uchod ddarnodiad cywir o ysbrydoliaeth Feiblaidd, eto i gyd datgana yn ei lyfr nad ydyw ysbrydoliaeth wyrthiol ysgrifenwyr Beiblaidd wedi diogelu eu cynnyrch ysbrydoledig rhag diffygion,—“Thus, without claiming for it immunity from the imperfections which appear wherever man has been at work,” td. 47; nac wedi ei godi uwchlaw beirniadaeth—“There is room for criticism, of course; nay, criticism of a kind is a necessity,” 49. Mor bell ag yr wyf yn cofio, nid yw Mr. Jones wedi darnodi yn fanwl eangder cylch beirniadaeth ynglŷn â'r Beibl, eithr y mae ei ddatganiad fod diffygion ynddo, ac mai mewn swyddogaeth (*function*) yn unig y gwahaniaetha oddiwrth lyfrau Cristionogol ol-feiblaidd, sef ei fod yn cynnwys mynegiad llaw-flaenaf o ffeithiau Beiblaidd, wedi agor maes digon eang i fodloni calon yr uwchfeirniad mwyaf chwyldroadol fel yr ymddengys i mi. Dywed ar dud. 109, “The Bible must be open . . . for scrutiny and criticism.” Y mae cyfaddef fod ysbrydoliaeth y Beibl yn wyrthiol, gan alluogi ei meddianwyr i ddarganfod gwirioneddau na allasai neb arall eu darganfod, yn rhagdybied elfen o awdurdod yn y cyfryw ysbrydoliaeth, ac onid ydyw yn groes i reswm sôn am hawl a gallu dynion israddol i feirniadu a chywiro yr hyn ni allasent hwy ei gynyrchu? Canlyniad naturiol meddiant o ysbrydoliaeth wyrthiol yw cynyrchu llenyddiaeth grefyddol o nodwedd safonol, i fod yn rheol ffydd ac ymarweddiad i ddynion hyd ddiwedd amser, fel y mae mwyafrif Cristionogion pob oes a gwlad wedi arfer credu a dysgu. Er fod rhai unigolion, mewn gwahanol oesoedd, am osod llenyddiaeth Gristionogol ol-feiblaidd ar yr un safle ac awdurdod â'r Beibl, a rhai am ei gosod ar safle uwch, eto nid oes un gangen o'r eglwys uniongred wedi cario'r syniadau hyn i weithrediad, trwy ddewis rhai llyfrau i fod ar dir cyfartal, neu yn uwch, na'r Beibl fel rheol ffydd ac ymarweddiad. Hyd yn hyn,

y mae pob cangen o Eglwys Crist wedi parhau i roddi'r safle safonol mewn cred i'r Beibl. A'n cred yw y parheir i wneuthur hyn hyd ddiwedd amser.

4. Ar dud. 15, cwyna ein hawdur am nad oes un llyfr wedi ei ysgrifennu ar ddysgeidiaeth y Beibl ei hun amdano'i hun, cyfartal i lyfrau Dale a Denney ar ddysgeidiaeth y Beibl ei hun am natur a diben yr iawn. Cyfaddefwn fod gormod o sail i'r gŵyn hon. Eithr yr hyn sydd yn hynod ynglŷn â'r gŵyn hon yw, nad yw'r achwynwr wedi gwneuthur rhithyn o ddim, yn ei ddarlith, i symud ymaith achos ei gŵyn. Pe buasai ef yn ei ddarlith wedi canolbwyntio ei allu a'i ddysgeidiaeth i ddadlennu cynnwys dysgeidiaeth y Beibl amdano'i hun, ac arfer mwy o'i reswm a'i ramadeg, a llai o'i ddychymyg bywiog wrth esbonio, nag a welir yn y ddarlith dan sylw, fel y ceir enghraifft o'r diffyg hwn yn ei esboniad rhyfedd ar Grist "fel etifedd pob peth," Heb. i 2, credwn y buasai wedi cyflawni gwasanaeth gwerthfawr. Os yw yn briodol arfer manylwch er cael allan ddysgeidiaeth y Beibl ei hun am natur a diben yr iawn, tybed nad yw yn llawn mor briodol arfer yr un manylwch er cael allan ddysgeidiaeth y Beibl amdano'i hun? Ac yr ydym yn dirgel gredu, pe buasai wedi gwneuthur hyn, yr ymgadwasai yn nes at y farn eglwysig am ysbrydoliaeth y Beibl nag y gwnaeth. Y mae hollol ddistawrwydd yr awdur parthed dysgeidiaeth y Beibl amdano'i hun i'w ddehongli, yng ngoleuni'r ffaith nad yw yn rhoddi cymaint pwys ar fynegiadau ffurfiol yr Ysgrythyr amdano'i hun ag a rydd ar y gwirioneddau ysbrydol a'u dylanwad daionus ar ddynion, sy'n gorwedd yn y mynegiadau geiriol, fel gemau mewn blwch. Y mae'r awdur wedi ysgrifennu dwy bennod dan y pennawd—"The Letter and the Spirit." Wrth y *llythyren* y golyga fynegiadau geiriol y Beibl ynghylch gwahanol faterion—Ysbrydoliaeth, Iawn, Person Crist; ac wrth yr *ysbryd* y golyga'r gwirioneddau moesol ac ysbrydol a orwedd yn y mynegiadau geiriol. Perthyn i'r "llythyren—y *low level*" y mae'r hanes am Grist, a'r mynegiadau ffurfiol a geir yn y Beibl ei fod yn Air Duw; perthyn i'r "Ysbryd—yr *high level*" y mae ymgnawdoliad o addysg a chymeriad Crist ym mywyd y credadun, a dylanwad argyhoeddiadol a santeiddiol gwirioneddau'r Beibl ar gredinwyr. Ar dud. 70, cyfeiria'r awdur at yr hyn a eilw yn ddadl

Brotestanaidd o blaid gwirionedd y Beibl, seiliedig ar honiadau'r Beibl ei fod yn Air Duw. Nid cywir yw cyfyngu'r ddadl hon i'r gangen Brotestanaidd o'r Eglwys, oherwydd gwna'r ddwy ganger fawr arall o'r Eglwys—Eglwysi Rhufain a Groeg—ddefnydd ohoni. Nid yw'r awdur wedi traethu ei feddwl mor glir ag y dymunem ar y Llythyren a'r Ysbryd. Ond y mater y mae am ei argraffu ar feddwl y darlennydd yw, mai peth cymharol ddibwys yw'r *llythyren*—y "*low level*"—mynegiadau geiriol y Beibl am ei ysbrydoliaeth—e honiad o fod yn Air Duw, felly ynglŷn â mynegiadau geiriol am bob pwnc arall; y peth mawr a phwysig yw'r Ysbryd, yr "*high-level*"—y gwirioneddau ysbrydol a orwedd yn y mynegiadau, a'u dylanwad dyrchafol ar gredinwyr. Nodwedd israddol y llythyren, y "*low level*," a barodd i'r awdur ymatal rhag traethu ar honiadau'r Beibl ei fod yn Air Duw. Y mae'r holl Eglwys Gristionogol wedi gosod cryn bwys ar ddatganiadau'r Beibl ei fod yn llyfr dwyfol, eithr nid yw ein hawdur yn cydsynio â'r Eglwys ar y mater hwn, gan roddi bron yr holl bwys ar yr Ysbryd, yr "*high level*."

Ond gan ei fod yn diystyru'r *llythyren* o'i chymharu â'r *Ysbryd*, ac oherwydd hynny wedi ymatal rhag traethu ar y *llythyren*, pahan y cwyna nad ysgrifennwyd llyfrau ar fynegiadau y Beibl amdano'i hun fel llyfr dwyfol, fel y gwnaeth Dale a Denney ynglŷn â llythyren athrawiaeth yr iawn? Onid anghysondeb ynddo yw cudd-ganmol Dale a Denney am ysgrifennu ar lythyren "*low level*" yr iawn, a chudd-feio am nad ysgrifennwyd ar lythyren a "*low level*" ysbrydoliaeth? Yn dra gwahanol i Mr. Jones, gosodaf fi gryn bwys ar honiadau'r Beibl ei fod yn llyfr dwyfol, megis y rhai canlynol,—
 "Duw, wedi iddo lefaru lawer gwaith a llawer modd, gynt wrth y tadau, drwy y prophwydi, yn y dyddiau diweddaf hyn a lefarodd wrthym ni yn ei Fab." "Yr holl ysgrythyr sydd wedi ei rhoddi gan ysbrydoliaeth Duw, ac sydd fuddiol i athrawiaethu, i argyhoeddi, i geryddu, i hyfforddi mewn cyfiawnder." "Canys nid trwy ewyllys dyn y daeth gynt broffwydoliaeth; eithr dynion santaidd Duw a lefarasant megis y cynhyrfwyd hwy gan yr Ysbryd Glan." "Cyfraith yr Arglwydd sydd berffaith." "Holl air Duw sydd bur." "Ond gair ein Duw ni a saif byth."

Abercynon.

R. S. THOMAS.

HAWL AC ATEB

HAWL

At Olygydd Y BEIRNIAD.

ANNWYL SYR,

I mi, un o bethau gorau'r BEIRNIAD oedd y "Nodiadau Ieithyddol" a'r Atebion" i "Holiau" a ymddangosodd dro yn ol. A mi mewn dygn benbleth ynghylch aml gwestiwn, yn enwedig ynglŷn â'r orgraff, lled obeithiwn y deuai rhai'r rheiny i'r bwrdd yn eu tro, a chryn siom oedd canfod nad oedd dim o'r fath beth w gael yn y rhifynnau diweddaf. Felly cymeraf fy hyfdra i "holi" ynghylch un'r cwestiynau hyn, sef cwestiwn y dyblu.

Y mae'r cwestiwn hwn wedi peri cryn ddryswch i mi, ac er imi holi droion yn ei ych a phendroni uwch ei ben, nid wyf fymryn nes i weled golau dydd. Yn ol *Welsh Orthography* (arg. 1905) tud. 30, y rheol yw: "*n* and *r* need not be doubled except after a short closed accented syllable." Er mwyn hwylustod rhoddaf ychydig ynghreiffiau sydd, mi dybiaf, yn gyson â'r orgraff newydd: *canu, cannu; cerydd, cerrig; tonau, tonnu; gwinoedd, prinnach; buno, punnoedd; mwonau, bwonnu.*

Yn awr a ydyw sillaf gaead yn golygu fod y llafariad ynddi hefyd yn gaead? Ydyw, yn ddiamau, yn ol y *Report*, oblegid ar yr un tudalen ceir: "The older and urer way to denote the closed vowel is to double the consonant"; ac ar dud. 51, "*n* and *r* should be doubled when preceded by a closed accented vowel." Ond mae'r rheol felly yn datgan yr hyn sydd yn hollol groes i'r syniad oedd gennyf fi riodd am natur y llafariad. I'm barn i, nid oes amheuaeth nad "agored" yw'r llafariad yn *cerrig, tonnu*, tra mai "caead" yw yn *cerydd, tonau*. Nid yw cyn awsed penderfynu'r gwahaniaeth yn y llafariad eraill, ond credaf fod *w* yn gaead n *mwonau* ac yn agored yn *bwonnu*. Ni chredaf fod fawr wahaniaeth gwerth sylwi rno rhwng y llafariad yn y parau eraill, ond yn unig yn eu *byd*. Credaf yr ategir yn gan yr adran ar y llafariad yn eich Gramadeg chwi, yn enwedig y *diagram* ar tud. 11. Ar dud. 12 dywedir am *e* ac am *o*; "When short it is generally more pen" (h.y., na'r *e* neu'r *o* hir). Yn sicr y mae rhyw anghysondeb rhwng hyn a heol y *Report* ag y dylid ei egluro.

Credaf nad oes odid bwnc ynglŷn â'r orgraff ag y mae mwy o angen cael rheol endant a chlr yn ei gylch; ac yn sicr byddai'n gaffaeliad i lawer ped ail-flurid rheol hon fel y gwneled hi yn fwy dealladwy.

Yr eiddoch yn gywir,

Tr Ysgol Sir, Gwrecsam.

T. ROBERTS.

ATEB

Diffyg yn y *Report* oedd galw'r "vowel in a closed syllable" yn "closed vowel"; e ddylasid yn ddiau ddwyed y peth yn llawn, canys nid Mr. Roberts yw'r cyntaf r ymadrodd yn y *Report* beri tramgwydd iddo. Ond fe ddylid sylwi fod esgus hefyd ros y talfyriad, o'r hyn lleiaf ynglŷn â'r "closed" syllable; canys y mae gwahan-aeth yn Saesneg rhwng y gair a arferir am sillaf a'r gair a arferir am natur llafariad. dywedir bod sillaf yn *closed* pan fo cydsain yn eu chau ar ei diwedd; dywedir bod

llafariad yn *close* pan leferir hi â genau caeedig. Felly pan ddywedid “close vowel” nid oedd modd i'r ymadrodd olygu natur y llafariad, namyn llafariad mewn sillaf gaeedig.

Y mae Mr. Roberts yn hollol gywir ynghylch natur y llafariad mewn sillaf agored a chaead. Mewn sillaf gaead (*closed*), y mae'r llafariad *e* ac *o* yn agored (*open*); ond mewn sillaf agored (*open*) y mae'r llafariad *e* ac *o* yn gaead (*close*). Yn union fel y dywed Mr. Roberts “agored” yw'r *e* a'r *o* yn *cerrig, tonnau* (lle mae sillaf yn gaead, fel hyn *cer-rig, ton-nau*); a “chaead” ydynt yn *cerydd, tona* (lle mae'r sillaf yn “agored,” fel hyn *ce-rydd, to-nau*). Nid wyf yn meddwl fod nesaf peth i ddim gwahaniaeth yn natur y llafariad eraill pan fônt mewn sillaf caead ac agored; prin y credaf fod gwahaniaeth rhwng *w* yn y naill air a'r llal. Eithr am y llafariad canol *e* ac *o* y mae'r gwahaniaeth yn adnabyddus ac yn sic.

Hyderaf, y funud y caf hamdden, ymdrin yn y BEIRNIAD â'r holl bwnc o ddyblu cydseiniaid.—GOL.

HAWL

At y Golygydd

ANNWYL SYR,

Rhoddaf isod nifer o frawddegau a ddefnyddir mewn esboniad a gyhoeddwy yn ddiweddar. Y maent yn enghraifft o'r hyn a welir yn aml yng nghyhoeddiadau enwadol Cymru. A fyddwch cyn garediced a thynnu'ch llinyn mesur drostynt. Ni allaf fi ddim yn fy myw gredu fod y brawddegau hyn yn gywir. Y maent y groes i'r priod-ddulliau a ddefnyddir ar lafar gwlad. Dichon y bydd barn BEIRNIAD ar y pwnc yn gymorth nid bychan i yrru'r estroniaid ar ffo.

1. Perthynas y fferf a'r sylfon: “Y rhai hyn ydynt y mathau pwysicaf ar cyfnewidiadau a wneir gan Matthew.” “Yr olaf ydynt y profion ddygir oddiwrt. awduron ac ysgrifeniadau a berthynant mor agos i gyfnod y llyfr sydd o dan sylw.” “Hwyntwy oeddynt brif arweinwyr y genedl.” “Gwedi ymadael o'r diafo angylion ddont yn hollol gyson.” “Dau bâr o frodyr ydynt Simon ac Andreas Iago ac Ioan.” “A dynoda y sefydliadau crefyddol a godasant ymysg yr Iddewon.” “Dengys presenoldeb y genfaint foch mai nid Iddewon drigent yno.” “Yn o Matthew hwy sydd yn gofyn y gofyniad yn y fan hon. Yn ol Luc y Phariseaid a' gofynnant.” Gwn y defnyddir y ffurfiau hyn “a godasant,” etc., yn y Beib Cymraeg, eithr hyd y sylwais i y ffurf unigol o'r fferf a ddefnyddir ar lafar gwlad mewn cysylltiadau cyffelyb. “A gododd” a ddywedir. Eto, “yn lle torfeydd lawer a' canlynasant Ef,” y mae'n fwy naturiol dywedyd “a'i canlynodd Ef.”

2. Ai cywir *eisys* am *eisoës*? Wele enghraifft o'r un gwaith y dyfynnir ohono uchod: “*Eisys* mae'r fwyell ar wraidd y prennau.”

3. Oni ellir gwella tipyn ar frawddegau fel hyn?—“Profa nad oes anhawster ar ffordd credu fod Marc, efengyl yr hwn a ddefnyddiwyd gan Luc, wedi codi ar adeg mor fore.” “Gwelir hyn eto yng ngofal Duw a'r anifeiliaid y rhai nid ydynt mor werthfawr a dyn.”

4. Pa un ai *math* ar neu *math* o a geir amlaf yn hen lenyddiaeth Cymru i Rhoddwch enghreifftiau.

5. Beth ydyw tarddiad y gair *emyn*? *Hymn* yw gair Pantycelyn, argraffiad 1811.

Yr eiddoch yn ddiolchgar,

Glyn Geraint, Barry, Rhag. 29, 1914.

D. ARTHEN EVANS

ATEB

1. Ni ddylai neb bellach fod heb wybod mai priod-ddull y Gymraeg ydyw fer y ferf unigol pan na bo'r rhagenw personol yn sylfon (neu weithredydd) iddi. angosais yn y *Geninen* mor bell yn ol ag 1890, td. 222-3, mai "ffurfiau rhagenwol" a Gymraeg ydyw *deutbum*, *deutbant*, *deutboch* a'r cyfryw; hynny yw, eu bod yn *nmwys* y rhagenw. Fel hyn nid 'came' ydyw *deutbant*, ond 'they came.' Nid arf i "gytuno" â sylfon lluosog ydyw *gwelsant*, ond ffurf yn *cynmwys* y sylfon; ystyr yw nid 'saw,' ond 'they saw.' Ystyr y *dynion a welsant* ydyw nid 'the men ho saw,' ond 'the men whom they saw.' Dyna yn ddi-ddadl briod-ddull y ymraeg. A rhag tybio o neb mai diweddar yw, gellir crybwyll ei fod cyn hyned r Cymraeg hynaf sydd gennym: "Gwŷr a *aeth* Gatraeth," meddir yn y Gododdin, d "gwŷr a aethant."

Ond y mae'n wir fod digon o enghreifftiau nid yn unig yn y Beibl, ond mewn nyddiaeth hŷn hefyd, o'r ferf yn cytuno; y mae rhyw reswm dros hyn lle bo'r nigol yn amwys; ac y mae'n rheol iddi gytuno pan fo'r frawddeg yn negyddol. a gyn belled y mae cytundeb mewn brawddeg gadarnhaol yn hen ddull wedi aros, u'n ddynwarediad o ramadeg Lladin, nid hawdd penderfynu; ond yn sicr dull tifficial yw ers canrifoedd bellach, a gwrthun i'r eithaf ynglŷn â'r ferf 'bod,' lle ae arfer gwlad yn trin *mae*, *oes*, *yw*, *sydd* mor dlws a chywrair. Rhodres yw arfer yni yn eu lle i gytuno â sylfon lluosog, a rhodres pur atgas i bob "Cymro naturiol," wedl yr hen Ruffudd Roberts.

2. Ceir *eisswys* am *eissoes* ym Mabinogion y *Llyfr Gwyn* col. 472; ac y mae *wy* edi troi yn y yn y sillaf yna mewn amryw eiriau, megis yn *namyn* am *namwyn*. elly ni ellir condemnio *eisys* fel ffurf ar y gair, er mai *eisoes* yw'r ffurf gyffredin ewn Cymraeg llenyddol diweddar.

3. Cymraeg drwg iawn ydyw arfer yr *bwn* fel rhagenw perthynol, h.y., ei ddwyn i ewn i'r frawddeg berthynol. Gellir cywiro "efengyl yr hwn a ddefnyddiwyd" wy ddywedyd "yr hwn y defnyddiwyd ei efengyl," canys nid yw yr *bwn* yn ghywir fel *rhagflaenydd* i'r rhagenw perthynol. Ond pur drwsgl ydyw pan fo'r agflaenydd wedi ei enwi eisoes; ac fe ellir cymhwyso'r sylw hwn at "y rhai" yr ail frawddeg.

4. *Math ar yw'r hynaf*. Bu trafod ar y mater yn y *Brython* yn ddiweddar; nid oes angen ychwanegu yma. Eithr gellir cyfeirio at *Eiriadur* Silvan Evans yn y gair *bath*.

5. Pwy a draetha ar y gair *emyn*?—Gol.

NODIADAU IEITHYDDOL

DISYML—MADALCH—LLEWYG

Disyml

YSTYR y gair hwn yng Nghymraeg heddyw ydyw *syml* neu *syml iawn*, a'r cygyffredin ydyw mai math o gadarnhad o *syml* ydyw'r *di* a geir ar y dechreu. Dyma achos, efallai, i Silvan Evans yn ei *Eiriadur* argraffu *dysyml* yn nannedd yr awdurdad a grybwyllai, ac arwain y darlennydd diniwed i dybied mai *dysyml* a argraffodd W. O. Pughe yn ei *Farddoniaeth Dafydd ab Gwilym* (1789), ac mai *dysyml* a geir yn y Beiblau. *Disyml* a geir yng nghasgliad W. O. Pughe (gweler yr enghreifftiau ganlyn), ac ym Meiblau'r Gymdeithas Frytanaidd, ac ymhob Beibl arall sydd yn meddiant o argraffiad 1620 hyd heddyw. Nid oes felly fawr amheuaeth am ffurf gair,—*disyml* ydyw tystiolaeth unfryd y traddodiad llenyddol.

Yr enghraifft gyntaf a wn i o'r ystyr a roddir heddyw i'r gair ydyw honno sydd i y cyfieithiad cyntaf o'r Beibl (1588), yn Genesis xxv 27,—“gŵr disyml”; i Saesneg, “a plain man.” Rhoddir yr un ystyr iddo yn *Llyfr y Resolution* (1632), dyma a gawn yn y llyfrau a'r geiriaduron Cymraeg o hynny hyd heddyw. Dy Geiriadur Mr. Bodvan Anwyl (1913) ‘simple; plain; artless; unaffected,’ ac mae yn hyn yn debyg i bob geiriadur o'i flaen oddieithr y rheiny na cheir y grynnddynt o gwbl. Nid annheg, felly, ydyw tybied mai'r Doctor Morgan yw tad cyfeiliornad presennol am ystyr y gair, gan fod pob awdur a geiriadurwr a chyfieithydd wedi ei ddilyn.

Y mae ystyr *disyml* yn ddigon amlwg ym mhob un o'r hen esiamplau a gohono,—sef yw hynny ‘not simple,’ ‘not clownish,’ ‘courteous,’ ‘courtly,’ ‘polished,’ ‘dignified,’ a chyfansoddir y gair o'r *di*-negyddol a *syml*, yn uni fel y ffurfir *didlawd*, *difalch*, *diwladaidd*, a llu o eiriau eraill lle ceir *di* o flaen ansodda Dylid cofio, gyda llaw, mai un o ystyron *syml* ydyw ‘clownish,’ ‘rude,’ fel *simy* yn Saesneg; er enghraifft,—

Syml ar ddwyen awenydd
Dy weled gan ferched fydd;
Syml wyd, y farf finllwyd faith,—
Symud liw, neu ddos ymaith.

Rhys Goch, *Cywydd i'r Farf*.

Felly ystyr *disyml* ydyw ‘not clownish,’ a thrwy ffigiwr cyffredin yn y Gymraeg daw'r negyddol yn gadarnhaol cryf,—‘dignified.’ Yn awr, dyma rai o'r enghreifftiau a geir cyn yr unfed ganrif ar bymtheg.—

(1) Ac or a welsei eiryoet wrth ymddidan a hi, *disemylaf* gwreic a bonhedigeiddaf hannerwyd ac hymddidan oed.

Llyfr Coch Hergest, colofn 713.

Y mae Pwyll yma yn ymddiddan â brenhines, ac o'r holl ferched a welsai, dyma fwyaf bonheddig a *disyml* o natur ac ymddiddan. Y mae'n amlwg mai rhywben tebyg o ran ystyr yw bonheddig a *disyml*. Ni bu symlder erioed yn llenyddiaeth

nod yma yn rhinwedd, ac ni wna *plainest* y tro fel cyfieithiad. Y mae'r Arglwyddes
est wedi troi'r geiriau yn weddol gywir,—“*seemliest* and most noble lady,” ond
thodd M. Loth ddeall yr ystyr, ac yn ol ei arfer, pan mewn penbleth, troes i
ro'r twmpathau yn lle cyfieithu ar ei union. Dyma'i eiriau: “il jugea à sa
nversation, que c' était bien la femme la plus avisée, au caractère et au langage
(*sic*) plus nobles (*sic*) qu'il eût vus (*sic*).” Y mae'r cyfieithiad nid yn unig yn
wyll ac yn gymysg ond yn hollol anghywir, ond dengys y ffaith ei fod wedi rhedeg
ddau ansoddair yn un gair “avisée” iddo fethu cael synnwyr o'r ystyr gyffredin a
lodd i *disyml* yn y Geiriaduron.

(2) O *ddisymlrwydd* swydd gyfansoddwr,—hardd
Enaid beirdd a'u clydwr.

Bardd. D. ab Gwilym (1789) td. 10.

wny yw,—‘Yn ei *ardderchogrwydd*, Ifor oedd cyfansoddwr (constitutor) braint,
ef oedd hardd enaid y beirdd a'u clydwr.’

(3) Mewn cywydd arall (td. 53) y mae Dafydd yn sôn am dair merch a gafodd
rd a thegwch Efa. Y gyntaf oedd Policsema, yr ail oedd

. . . Diodema
Gwiw-bryd goleu-draul haul ha',

lryddedd oedd Elen, a'r bedwaredd,—

Pedwaredd *disymlrwydd* serch
Y gain eglurfain glaerferch,
Yn dyfod yn deg *ddiseml*,
Heb wg, nod amlwg, i'r deml.

mae'r ferch hon yn gain, yn eglurfain, yn glaer, yn nod amlwg, ac yn *ddiseml*.
oes ond un ystyr yn addas yma, a honno yw ‘majestic’ neu ‘dignified.’

(4) Mewn cywydd arall (td. 73) dywed Dafydd ei fod wedi gwneuthur oed â
ch, a hithau wedi torri ei haddewid. Ar ol aros o'r bore hyd hanner dydd,
o hanner dydd hyd brynhawn, bu raid iddo aros wedyn

O brynhawn, sôn ddigawn syml,
Hyd y nos, hoed *annisyml*.

any yw, mae aros fel hyn yn beth digon trwstan i sôn amdano; rhyw hiraethu
‘dignified’ (*annisyml*) iawn. Y mae *syml* ac *annisyml* yma yn gyfystyr, ac
profi felly mai negyddol yw'r *di-*. Yn olaf, dylwn grybwyll mai ‘dignified’
‘well-conducted’ ydyw ystyr *disyml* hyd heddyw ar lafar gwlad. Nid arferir
ng Ngwynedd na Morgannwg, am a wn i, ond dyma ei ystyr yn nhafodiaith
ys, a chlywais ŵr o Ardudwy yn ei arfer yn yr ystyr yma.

Madalch.

n y Mabinogion *madalch* ydyw'r ffurf a geir ar y gair yma, a'i ystyr yno, mi
ygaf, ydyw ‘toad-stool.’ Yn *Botanology* Hugh Davies y gair am ‘porous
stool’ ydyw *madarchen*. Y mae'n amlwg mai'r ffurf gyntefig ydyw *madfalch*,
ad a *balch*. Y mae *balch* i'w gael yn y Wyddeleg,—“bolca *bêlcheo*,” y lluosog o
olg *bêlcheo*,” neu fel y ceir yng Ngeirfa Cormac, “*bolg belci*,” neu “*belce*,” a'r
er yw “puff-balls,” yr hyn a elwir yn Gymraeg yn godau'r eurych. Yn rhyfedd

iawn, yn union fel y dywed y chwedl Gymreig am Wydion yn gwneuthur mdrwy hud a lledrith o'r madalch, felly hefyd y gwna Sîn, mewn chwedl Wyddionion â'r codau hyn (*Revue Celtique* xxiii 416). Edrychid felly ar y hwn o lysiau fel pethau i wneuthur hud a lledrith â hwy, ac efallai mai dyma pab gelwir hwy'n godau'r *eurych* yn Gymraeg. Ni wn beth ydyw *mad*, os nad ydy un gair ag a geir yn yr ymadrodd "Y Fad Felen." Os felly, ystyr *madfalch* y 'poisonous toadstool.'

Llewyg.

Y mae llawer o ddarlllenwyr Y BEIRNIAD, fel finnau, yn ddiameu, wedi bod trafferthu uwchben y gair *llewyg* yn llinellau Goronwy Owen yng *Nghywy Farn Fawr*,

Goddefid naws llid, nos llwyr
Gan *llewyg* gwyn haul awyr.

Ymddangosai i mi bob amser yn air neilltuol o wan fel ffigiwr am yr haul yn tywnes imi ddeall ystyr gyntefig *llewyg*, ac ni allaf wneuthur yn well na rhoi enghraifft arall i ddangos yr hen ystyr:—

(1)

Gloes fawr o gloer glasfor gwlad,
Gloes *llewyg* y glas leuad.

Sîon Phylip, *Cywydd i'r Wylfa*.

(2)

Gŵr a'i saetho, gwrs seythydd,
Grym barch, yn ei grwm y bydd,
A'i droi o'i rudd draw i'r iad,
A *llewygu*'r naill lygad.

Wiliam Llŷn, *Cywydd i ofyn Gwonn*.

Yn y tair enghraifft a nodais, y mae'n amlwg mai ystyr gyffredin *llewyg* 'cuddio goleuni,' a'i fod yn ei ystyr gyntaf gan Wiliam Llŷn, ac yn ei ystyr ffigiwr gan Oronwy Owen a Sîon Phylip. Y mae Wiliam Llŷn yn disgrifio dyn yn sefyll gyda gwnn ac yn cau un llygad, a'r gair am 'gau llygad' yw *llewygu llyg*. Fel ffigiwr, y mae'n hawdd gweled mor gadarn ydyw i ddynodi tywyllu gol-leuad gan Sîon Phylip a'r haul gan Oronwy. Ail ystyr iddo, felly, yw 'to fail a 'to be hungry' fel yr arferir yng Ngwynedd.

A ydyw'n bosibl cael goleu ar darddiad y gair? Ymddengys i mi ei fod gymar hollol reolaidd i'r gair Lladin *luscus* 'un-llygeidiog.' Y mae Walde, ym darddiad ar darddiad geiriau Lladin, yn methu yn lân ag awgrymu dechreuad *luscus*. Fy syniad i ydyw mai gair Celtaidd yn y Lladin ydyw, fel cannoedd o eraill, a'i fod yn tarddu o *lusicus* fel *volnus* o *volinus*. Os felly, cadwodd yr *s* rhwng llafariad heb droi yn *r* fel y geiriau Celtaidd eraill yn Lladin,—*asinus*, *siser*, *laesum*, etc., am mai Celtaidd a diweddar ydyw.

A bwrw fod yn y fam-iaith Geltaidd y gair *lusicos*, fe ddeuai hwnnw i'r iaith Breidd yn *lu[b]licos*, neu hyd yn oed yn *luicos*. Yn awr, fe dryu o flaen llafariad a'i *aw*; ac os canlynir gan *i* hir neu fer, *ew* ac nid *aw* a geir yn y sillaf olaf ond *ew*. Felly y ceir *rhewin* o'r Lladin *ruina* (*Welsb Gram.* J. Morris Jones, td. 105), felly yn union yr âi *luicos* yn *llewyg*. Hwyrach y gall rhywun eto ychwanegu at y profion mewn rhifyn arall o'r BEIRNIAD.

W. J. GRUFFYDD

EFWR—HOCED

Efwr, Efracw, Dinefwr, Efyrynwy.

Pan oeddwn fachgen yn Nhregarth yn Arfon, dysgais wneuthur chwistrell i bwtsio" dŵr am ben fy nghyfeillion. Y deunydd fyddai coes y planhigyn a wem yn *ewr*, sef y "cow parsnip," neu i roi'r enw'n llawn, *efwr*. Ceir y ffurfiau yn hefyd gan Hugh Davies yn ei *Welsb Botany*, td. 28. "Heracleum: cow arsnep, Hogweed; *Ewr, Efwr*." Dilynwyd Davies gan Silvan Evans; ar y cyntaf coes Pughe yn ei Eiriadur (1803) ystyr arall i'r gair, 'a hedge fence, shelter,' a llynodd Mr. O. M. Edwards a Bodvan ef yn eu geiriaduron, heb sylwi, efallai, fod *efwr* yn 1832 yn taflu'r esboniad hwn dros y bwrdd yn glir. Yn yr ail argraffiad yry "*efwr*, The cow parsnip. It grows profusely about Dinevwr, where it is the name of the plant." Yn *Llyfr Du Caerfyrddin*, td. 90, cawn "cev ewur," cau neu ag yw'r *efwr*, gan gyfeirio, i'm tyb i, at y gwegni hwnnw yng nghelefyfyn y "cow arsnip" a'i gwna'n addas i bwrpas chwistrell. Ar dudalen arall, 107, ceir "llu vur llyndon," a llwyd yw'r calaf wedi crino. Yn Llyfr Taliesin hefyd (Skene, 1833) cyfeirir at geuedd *efwr*, "Pan yw keu *efwr*." Ac ar dud. 258 o'r un llyfr i'r arian ganlyn:—

Osglawc blaen derw, chwerw chweith onn,
Chwec ewwr.

'Canghennog yw blaen derw, chwerw yw blas on, a melyn yw'r *efwr*.'

bwy y mae'r *efwr* yn chweg neu felys? Tybiaf mai i'r fuwch a'r hwch, fel y dengys enwau Saesneg (*cow parsnip, bogweed*). O leiaf dywedir fod blas gwell ar y llaeth r ymenyn lle rhoir *efwr* i wartheg godro.

Mewn Cymraeg, hyd y gwn i, dyna ystyr *efwr* yn o bendant; ond yn y chwaer ithoedd amrywyr yn helaeth. Mewn Llydaweg ceir dau *evor*; un yn deillio o gam nnu gair benthg am *bellebore*, fel pe bai'r sill gyntaf *el-* yn fannod (Henry); n y llall, cyfieithir ef *bourdaine*, 'alder buckthorn, black alder,' sef y *rbamnus angula*. Enw Hugh Davies ar y pren hwnnw yw "*brauwydd*: Berry-bearing alder," (*Botanology* 160). Yn ol Henry (*Lex. Etym. Bret. Mod.*) cyfetyb yr ail *evor* a Llydaweg i'r Lladin *ebulum* o ran tarddiad, ac o ran ffurf hefyd bron iawn. Ystyr y gair *ebulum* yw corr-ysgawen, ond wedi ei fenthg i'r Llydaweg fel *evl* bonnir ef yn union fel yr ail *evor* uchod, 'breuwydd.'

Y gair a gyfetyb i *efwr* mewn Gwyddeleg Hen yw *ibar*, ac yn yr iaith ddiweddar *ibbar*. Bob amser y ceir ef ar ei ben ei hun, hyd y sylwais, cyfieithir ef mewn hen ghreiffiau a rhai diweddar fel 'yew tree,' y pren yw; ond os ychwanegir *sleibbe* nynydd' ato, yna 'mountain sage' yw *iubbar sleibbe*: ac felly hefyd 'rough leenwort' yw *iubbar talmban* (o *talamb*, pridd, daear) sef math o redyn. Wrth deg dros yr ystyron amryfal hyn, ac eithrio 'ywen,' gwelir mai'r Saesneg *sbrub*, u brysglwyn yw'r gair tebycaf i'w cynnwys oll; ac os wyf yn cofio'n iawn, dyry oude *arbrisseau* 'prysg, mân goed, pren byr neu ieuanc,' fel ail ystyr y gair Llydaweg *ibr* (2) ac *evl*.

Dyry Holder (*Alt-Celtischer Sprachschatz* i 1395) amryw enwau mewn Brythoneg a deg a ddengys yr un gair, megis *Eburo-briga* 'Efwr fre,' *Eburo-magus* 'Efwr-fa, saes *efwr*.' Esbonia ef *eburos* fel ywen neu fel enw dyn, h.y., mewn enghraifft fel olaf, 'maes yr yw' meddai, 'neu Faes Eburos.' Gwelais *Dorn Ibar* 'Dwrn wr' fel enw milwr Gwyddelig (*Cath Ruis na Rig*, td. 24), ac heb betrus, cynygiaf i'r dwrn gwydn cyniog fel ywen oedd ei ymfrost, ac nid dwrn fel saets y mynydd. Gwelais *Ibar* ei hun fel enw esgob a fu farw dair gwaith, a barnu wrth yr *Annals of*

Ulster. Noda'r rheini ei farw dan 499, 500 a 503. Dengys hynny ei fod yn wy iawn, a dywedyd y lleiaf, neu o bosibl na wyddid yn sicr pryd y trengodd. Yn *Annales Cambriae* gelwir ef yn Episcopus Ebur (mewn un llawysgrif Ywor) a dywed ei farw pan yn 350 oed yn 501, ond nid llawn mor wydn yn ol Tighernach, car. 303 a rydd fel hyd ei oes. Sut bynnag, bu'n ffodus yn ei enw, os Ywen a feddyll.

Yn rhestr Holder daw hen enw York, *Eburæcon*, a dyry yntau ddau esboniad ar sef un Glück, ei fod yn perthyn i *eburach* mewn Gwyddeleg, ac yn golygu 'lleidi corsiog'; ac un D'Arbois de Jubainville mai oddiwrth *Eburos*, enw dyn, y da Ymddengys i mi, fodd bynnag, y gellir esbonio'r enw yn hwylusach lawer, wrth go dull ein tadau o enwi lleoedd. Os oedd celyn yn aml yno dyna Gelynnawg, Clynno os brwyn, Brwynog, ac felly Eithinog, Rhedynnog, etc. Onid dyna'r modd y cafw *Eburæcon* hefyd? Lle ydoedd ac efwr yn gyffredin yno.

Felly hefyd hwyrach *Eburo-dunon*, dinas yr efwr, Yverdon yn Switzerlan. Embrun yn Ffrainc, a Din Efwr yn Neheudir Cymru. Eto, gan fod llwyth Galiad yn gwisgo'r enw *Eburones* ni wiw bod yn bendant, a gwrthod yn hollol gwy enw'r gair wrth enw dyn. Dyna'r Gododdin yn profi fod y Cymry hefyd yn gwis enw pren weithiau, canys un o'r arwyr oedd *Eubinyr*: a gwyh o enw yw ar ddigog. Gwyddom am y math. Ond arwyddair un o gatrodau'r Alban oedd y meddwl ei dad a'i fam wrth ei fedyddio, "Ni'm cythrudda neb yn ddibigiad."

Wrth sylwi ar dduwiesau a deitlid yn *Eburnicae* rhed y meddwl at y lleill, *Silvana Dervonae*, y duwiesau a drigai ym mhrennau'r maes, mewn derw; ac yn eu plidyma eneidiau yr Yw. Prin y ceir lle i dduwies yn y prysglwyni. Eto gan troai *Eburnica* yn hollol reolaidd i *efyrnig* yn Gymraeg, a bod y gair hwnnw gael yn meddwl 'gafr ieuanc,' efallai y byddai'n well dal mai duwiesau'r geifr oed yr *Eburnicae*, fel *Artio*, 'yr arth dduwies,' *Damona*, 'y ddafad-dduwies.'

A chan fod llawer o enwau afonydd yng Nghymru yn tarddu o hen enwau duwiesau, megis Aeron o *Agrona*, tybiaf mai enw duwies yr Efwr sydd wrth wraig *Efyrnwy*, y ffurf hynaf ar enw Afon Fyrnwy. Fe'i gwelir yn *Y Myezrian*, td. 213. Deuai o *Efwr* a -*gnwy*: cymh. Mochnwy, Mochno, Gwyddno, etc., yng ngramad yr Athro J. Morris Jones, td. 108, lle traethir ar hanes y cyfryw derfyniadau.

I fynd yn ol am foment at liaws mawr yr enwau lleoedd a phersonau yng Ngâl i ceir yr elfen *Ebur-*, dylid coffau sylw Cesar (*De Bell. Gall.* vi 31) am farwolaet Cativolcus, 'Cadwalch,' brenin hanner bro yr Eburones. Dywed iddo ymrogi at ywen (*taxo*) "pren y mae cyflawnder mawr ohono yng Ngâl ac yn yr Almaen. A chofio fod y llwyth yn ymgysgu ar ol yr Efwr, ac mai naturiol fuaasai i frenin y Efyroniaid ddewis marw ar yr efwr, cadarnha hyn y farn mai 'ywen' yw ysty gyntaf y gair; bod yr enw yn gyffredin oherwydd amllder y pren; ac mai datblygia diweddarach yn yr ieithoedd Celtaidd yw ei arfer am brysglwyni. Y cyswl rhwng amryw o'r mathau yw eu bod yn dwyn aeron (*berries*). Buasai tusw bloda ysgawen a thusw tebyg y 'cow parsnip' yn help i'w cyplu hwythau. Gadawaf gamp yna i lysieuwyr.

Hoced.

Ceir y ffurf a'r ystyr yn uniongyrchol o'r Saesneg Canol *boked* 'hooked.' Yn y gâ *The Owl and the Nightingale* disgrifir ysgyfarnog yn ffoi o flaen y cŵn, a defnyddir ferf berthnasol i'r uchod: "An *boketh* pathes swithe narewe." Rhedeg yn igam ogar yw'r ystyr; a dyna yw hocedwr, dyn a'i lwybr yn bur anunion, twyllwr. Wrth garr gysylltu y gair ag enwau fel *syched*, *colled*, daeth y Cymro i dybio mai enw ydoedd fel hwythau.

IFOR WILLIAMS.

ADOLYGIADAU

r Eglwys a Gwareiddiad Diweddar. Gan y Parch. D. Adams, B.A., Liverpool.
Merthyr Tydfil: Joseph Williams & Sons, Swyddfa'r Tyst. 1914. Td. 227.
Pris 3s. 6d. net.

YNWYSA'r gyfrol hon dair ar hugain o benodau byrion, a'r cwbl ohonynt mewn tua au gant ac ugain o dudalennau. Delia'r awdur â phwnc mawr ac amlochrog mewn yfr cymharol fychan. Gallasai yn hawdd helaethu pob pennod o'i fewn i fesur yflawnder y llyfr ei hun, a buasai pwysigrwydd a helaethrwydd y materion yn yfreithloni hynny. Ond nid amcanodd ymdrin yn helaeth ag un ohonynt. Ceir nddo, mae'n wir, doreth o wybodaeth werthfawr ar bynciau sydd yn tynnu sylw eddyw ac yn achosi dadl, a gwybodaeth nad yw yn gyraeddadwy mewn flurf mor aclus a hylaw mewn unrhyw lyfr arall y gwyddom amdano. Serch hynny, nid yn ennaf o safbwynt un yn chwilio am wybodaeth na'i chyfrannu yr ysgrifenna, thr o safbwynt un ag y mae ar ei galon genadwri bwysig ac amserol i'w chyhoeddi. nd er nad yw'r ymdriniaeth yn y gwahanol benodau yn faith, delia â hanfodion y aterion dan sylw, ac y maent oll wedi eu hysgrifennu gydag egni ac argyhoeddiad. c ni lwyddasom i nodi mwy na dau neu dri o fannau lle yr ymddangosai yr ym- iniaeth yn aneglur neu yn amheus.

Yn mhenodau cyntaf y llyfr, y rhai sydd gyda'r goreu ynddo, cyflwyna'r awdur rhroniaeth ei bwnc—egwyddorion sylfaenol crefydd a gwareiddiad. Dengys fod fennau a orweddant yn ddwfn yn ein natur yn ein tywys i addoli a chrefyddna. uasai syniad cywir am ein personoliaeth, ac am ein perthynas gynhenid â Duw, a dranc bythol i bob bwgan sydd yn darogan am ddyfodol yr Eglwys. "Credaf," edd yr awdur yn ei Ragair, "y bydd i adrannau cyntaf y gyfrol gadarnhau ein ydd fod addoli yn nodwedd rhy hanfodol o'r natur ddynol i ganiatau i neb dybied d cyfnod crefydd ar derfynu."

Yn dilyn, ceir eglurhad ar ystyr a natur gwareiddiad, ei berthynas â Duw ac â crefydd. Deil yr awdur yn ddiysgog yr athrawiaeth am "undod y cread," ac fod Un Duw, a gyfleir yn y syniad, yn weithredydd parhaus yn holl gwrs troellog nes. O safbwynt profiad y mae'r sant yn alltud yn y byd, a'i ddinasyddiaeth i y nefoedd; ond o safbwynt athroniaeth crefydd, nid yw'r byd amgen na byd uw wedi'r cwbl, ac y mae'r un Ysbryd Tragwyddol yn gweithredu'n rasol mewn nt a phechadur, yn yr Eglwys a'r byd.

Ond cyn wired a bod Duw yn gweithredu mewn gwareiddiad, y mae gan lyn yntau hefyd ei ran ynddo. "Canys cyd-weithwyr Duw ydym ni." Mewn wareiddiad fel mewn gras, cyd-weithia dyn â Duw, ac yn anffodus nid cyd-weithio a unig a wna, ond *gwrth*-weithio, a *drwg*-weithio yn ogystal. Ac yn ymyrraeth ynion y gwél ein hawdur esboniad ar ochr ddu gwareiddiad—yr anhwylderau, trais a'r anfoes a'i nodweddant ym mhob cyfnod o'i hanes. Ac yn y fan hon ybuddia ni yn briodol iawn rhag y cyfeiliornad peryglus y syrthia rhai iddo o dybied d pob flurf ar wareiddiad yn ddwyfol, ac mai "Beth bynnag sydd, sydd iawn."

Casgliad teg a dynnir oddiwrth yr uchod yw na ddylid ysgaru crefydd a gwar- ldiad, nac yn ein syniadaeth amdanynt, nac mewn ymarferiad. Trwyddynt ill u y cyflawnir diben y cread, a gwasanaethant y naill ar y llall. Cydnebydd yr yf. V. Rhif 1.

awdur yn rhwydd wasanaeth gwareiddiad i'r eglwys, megis ym mhennod xiv "Yr Eglwys a Syniadaeth Ddiweddar." Parod yw Mr. Adams i groesawu goleuni gwrionedd o ba bwynt bynnag y delont, ac ni cheir ef byth yn gwahardd y proffwyd—pa un bynnag ai yn y babell neu yn y gwersyll y disgyn yr ysbryd arno. Or yma ochr arall y berthynas yw'r prif fater—safe a dyledswydd yr eglwys mewn perthynas i wareiddiad. "Cenhadaeth fawr yr Eglwys yw cynorthwyo Ysbry Duw i wir foesoli ac i wir Gristioneiddio Gwareiddiad ymhob oes," td. 80. A ymdriniaeth feistrolgar ar faterion perthynol i'r gosodiad hwn yw corff y llyfr.

Boddheir ni yn fawr ym mhrif rediad yr ymdriniaeth, ond nid yw heb ychyd frychau yma a thraw. Ac nid anniddorol hwyrach fyddai rhoi dwy neu dair enghreifftiau. Yn y bennod gyntaf ar dudalen 18 ceir enghraifft pa mor hawdd hyd yn oed i awdur gofalus, yw syrthio i amryfuedd rhyfedd. Definia *Agnosti* yno fel "rhai anwybodus o barthed Duw a phrofiad crefyddol." Beth a ddywedai *Agnostics*, tybed, am gael eu dosbarthu gyda'r rhai a ollyngid i mewn trwy bort llydan y deffiniad hwn?

Mwy pwysig, hwyrach, yw tuedd yr awdur i roi pwys gormodol ar yr hyn a ddichu sylwadaeth ar fywyd is-ddynol ei ddyngu am egwyddorion Moeseg. Ar dudalen 4 gwrthoda, heb reswm digonol yn ein tyb ni, y gosodiad canlynol o eiddo Huxley,—"Nid yw bywyd y cydfyd (*cosmos*) yn ysgol i ddyngu rhinwedd i neb." Tybedn chytuna Mr. Adams mai annichon yw ymresymu oddiwrth yr hyn sydd at yr hyn ddylai fod, neu oddiwrth ffeithiau at ddelfrydau? Ceisiodd Spencer, Nietzsche, a eraill sylfaenu cyfundrefn o Foeseg ar Wyddoniaeth Naturiol, ond yn hollol ofe. Nid ydym yn awgrymu fod yr awdur yn tybied fod hyn yn bosibl. Yn wir, dengy ei bennod ar ddysgeidiaeth wrth-Gristionogol Nietzsche ei fod yn deall yn amgen. Ac eto bradycha rhai o'i sylwadau fesur o gydymdeimlad â'r golygiad.

Ym mhennod vi ceir dau osodiad heb fod nepell oddiwrth ei gilydd sydd y ymddangos yn anghyson. Ar dudalen 67 dywedir "Y mae cynhyrchu cariad, y dangos ei hun mewn hunanaberth dros arall, yn gorwedd y tuallan i gylch Gwareiddiad fel y cyfryw. I effeithio hyn, rhaid i ddyn droi ei olwg at Dduw yng Nghrist. Yna ar y tudalen nesaf hysbysir ni fod "Arallaeth (*altruism*)—hynny yw, gof am arall, hunanymwadu o gariad at arall—yn rhan hanfodol o natur dyn fel cyfryw." Yn awr, os caniateir fod yr ail osodiad yn gywir, hynny yw, fod hunar ymwadu yn rhan hanfodol o natur dyn fel y cyfryw, nid yw yn eglur paham y rhaid ddyn droi ei olwg at Dduw yng Nghrist er mwyn gallu hunanymwadu.

Fel rheol, y mae llwybr yr ymdriniaeth yn hollol oleu, hyd yn oed wrth deithi trwy diriogaethau tywyll. Ceir esiampl i'r gwrthwyneb ar dudalen 43 yn yr hyn ddywedir am angau. "Gwas a dyrchafydd bywyd yw ef er pan yr ymddangosod gyntaf i wasanaethu ar fywydgelloedd cenhedliad (*the reproductive cells*)." Diau trwy yr ymadrodd hwn yn brofedigaeth i liaws fel i'r adolygydd.

Wrth derfynu, dymunwn argymhell y gyfrol yn galonnog, yn enwedig ar bob ieuainc feddylgar. Gŵyr pawb a edwyn yr awdur, ai fel pregethwr ai fel llenor ei fod yn wylledydd effro ar arwyddion yr amserau, ac yn sylwedydd craff ar symudiadau byd ac Eglwys. Ysgrifennwyd y llyfr fisoedd lawer cyn bod sôn am y rhyfe hwn, ond ni allasai ei genadwri fod yn fwy cymwys ac amserol ped ysgrifenasid e yn ddiweddarach. Ni wn am ddim a fyddai yn fwy buddiol i ddosbarthiadau darlleri neu gymdeithasau llên, neu seiadau Eglwys i'w gymryd mewn llaw a'i astudio o glaw i glawr. Byddai'n agoriad meddwl iddynt ar feysydd newyddion, ac yn achles a adnewyddiad i'w ffydd, ac i'w bywyd crefyddol mewn dyddiau tywyll a chyffrous.

The Fates of the Princes of Dyfed. By Cenydd Morus. Illustrations by R. Machell. Aryan Theosophical Press, Point Loma, California, U.S.A.

YMGAIſ yw'r llyfr hwn i ddefnyddio'r Mabinogion fel alegori i gyfleu syniadau dwyfyddol Madam Blavatsky; a mwy na hynny, deil yr awdur ei fod trwy hynny yn mynd a ni'n ol at beth tebyg i ffurf wreiddiol y chwedlau clasurol hynny.

"The endeavor has not been to bring the stories up to date, as down through the centuries so many have done with that other Welsh saga, the Arthurian legend; the endeavor has not been to make an acceptable modern novel of them, or to charge them with any criticism of life—twentieth century life; as Tennyson charged the Arthurian legend with criticism of nineteenth century life; or as Malory charged it with criticism of the life of the Middle Ages."

Dywed Mr. Morus fod pwrpas a safbwynt Tennyson yn wahanol i eiddo'r hen feirdd a ddywedodd yr ystraeon hyn gyntaf oll,

"Whose purpose and standpoint, be the result what it may, it has been sought to use here. The life that those old bards criticised belongs to no age, has not changed since they wrote or sang: since it is the inner life of the soul struggling towards freedom."

Gan fod y Pedair Cainc a'r lleill fel y'u ceir mewn llawysgrifau, wedi eu newid ychydig yma, ac ychydig acw, wrth eu trosglwyddo o'r oesoedd cyntefig, ei nod ef, trwy gymorth dysg Madam Blavatsky a'i dilynwyr yn y symudiad dwyfyddol, yw eu hadfer yn ol. Caiff ateg a chadarnhad yn hyn o orchwyl yn ysgrifeniadau Derwyddiaeth Newydd Gabalistaidd beirdd Morgannwg—mam Gorsedd Beirdd Ynys Prydain—ac yn sicr, iawn yw iddo arddel y berthynas rhwng "traddodiadau" Iolo Morganwg a'i gred ei hun. Y mae'r naill yn hollol gydnaws â'r llall. Pob cyffelyb a ymgais. Ac hyd y medraf i weled, nid cyffelyb yn unig sydd yma, ond yr un a'r unrhyw.

Nid oes diben ymresymu yn erbyn nac o blaid daliadau Mr. Morus. "Hu Gadarn, sniffed at by the scholars and critics, has credentials of his own for the intuition and imagination." Felly Plenydd, Alawn, Gwron. "No matter whether such names are ancient, medieval, or comparatively modern; one would have been put to it to invent them oneself, if one had not found them ready to hand." Yn sicr, nid oes diffyg dewrder yn y sylw. Dyma'r ysbryd a esbonia gyfoeth rhyfeddol y Trioedd derwyddol yn *Barddas* a llawysgrifau Morgannwg, a chyfoeth y traddodiadau am Hu, am Abred, Ceugant, a'r gweddill. Hwn a saerniodd Orsedd Beirdd Ynys Prydain a'i defodau. Dyna'r wyrth ryfeddaf ond odid a wnaeth y parodrwydd hwn i ddiystyru ffeithiau, eu gwadu yn eu hwyneb, a rhoi dychymyg yn lle ymchwil gwyddonol. Andwyir llawysgrifau Iolo ganddo. Ni fedrir er chwilio ddarganfod prun a'i mympwy ai ynteu traddodiad, dychymyg ai ynteu cofnod sydd o'r tu ol i aml un o'i haeriadau. Ond nid oes le o gwbl i gwyno yn erbyn Mr. Morus yn hyn o beth. Dywed ef yn ddiifoesgni mai "intuition and imagination," ac nid hanes, na ffaith yw ei awdurdodau: ac o ganlyniad gwyddom lle mae ef a ninnau'n sefyll. Nid oes modd ei gamddeall. Ni chais dwyllo neb.

Am ei ddoniau llenyddol, a'i dalent i nyddu stori dlos ar ddull yr hen ramantau, medrid rhoi canmoliaeth hael iddo; ond nid at orchest felly yr ymgyrhaeddodd. Pregeth sydd ganddo. Hoffaf ei ddawn, ei fedrusrwydd, a'i hud a'i lednith: ond ni chredaf ei bregeth. Nid oes ganddo ef barch o gwbl i syniadau

ysgolheigion na haneswyr ar ystyr y Pedair Cainc. Talwn y pwyth: ond e chwedl ddifyr tros ben yw ei chwedl.

Golygus yw'r rhwymiad, a'r print yn deilwng o wasg America. Ceir darluni gwyb o waith pen ac inc gan Mr. Machell, gyda'r goreu a welais erioed meyll yfr o'r fath.

IFOR WILLIAMS.

Cofiant yr Athro John Morys Davies, M.A., Bala-Bangor. Gan y Parch. T. Pri Davies, Liscard. Liverpool: Hugh Evans & Sons, Swyddfa'r Brytho Td.—viii. 266. Pris 2s. 6d.

Da y dywed awdur y cofiant uchod nad yw yn gwneuthur unrhyw esgusawd dros gyhoeddi. O ran hynny, nid oes cisiau esgusawd dros gyhoeddi cofiant neb fu fy bywyd o unrhyw werth. Tuedda rhai o lenorion uchraddol yr oes oleu hon ddiystyru'r cofiantau a fu'n rhan mor bwysig o foddion darllen y Cymro; or arwydd yw hynny nad yw'r llenorion wedi sylweddoli i beth y mae llenyddiaeth d'r unig reswm dros ysgrifennu o gwbl yw ei fod yn helaethu dylanwad meddwl bywyd, yn goresgyn tipyn ar derfynau lle ac amser, ac yn galluogi pobl i siar ymhellach nag y caria'r llais, ac i fyw yn hwy nag yr anadlant. Brau yw'r cof buan y gollwng y meddwl yr argraffiadau goreu i golli oni chaiff gymorth i'w hae newyddu. A dyna wna cofiant, adnewyddu a chadw'n fyw argraff ac adnabyddiaeth person a chymeriad y mae'r llen wedi eu cuddio oddiwrth synhwyrau'r corff. Ni oes neb a adnabu'r diweddar Athro J. M. Davies na fynnai ei argraff ohono mor fy ag sydd bosibl, ac na hoffai i eraill gael ei adnabod hefyd. Er na lanwodd gylc amlwg iawn, ac na bu ei fywyd yn gyffrous gan lawer o ddigwyddiadau, neu efallc am hynny, yr oedd yn werth gwneuthur cofiant i drysori argraff ei fywyd; oblegi yr oedd ef yn gymeriad hardd, yn ysbryd hynaws, yn galon garedig, yn feddwl clir yn ddawn felys, yn wasanaeth difefl ac yn ffyddlondeb diball i'r cylch y bu fy ynddo; ac ar y cyfan, llwyddda'r Cofiant o waith Mr. Price Davies i gyfleu darlu cyflawn a byw i feddwl y darlennydd.

Mae wedi mynd yn fflasiwn yn ddiweddar, o leiaf gan yr Annibynwyr, i gynrch cofiantau trwy gwmniau o ysgrifenwyr, fel y gwneir popeth arall bron y dyddiau h'r Rhydd hynny gyfle i liaws o gyfeillion ddatgan eu teimlad a thalu eu teyrnged, gwerthfawrogir hynny gan yr ysgrifenwyr a'r darllenwyr. Perygl cofiant ar y cynllu: hwn yw bod yn fratiog a chyfleu darlun aneglur, amhenodol, *blurred* o'r gwrthrych Rhoddir gormod amlygrwydd i rai nodweddion trwy eu hadrodd drosodd a throsodd ac anghofir neu cysgodir agweddau eraill llawn mor werthfawr. Ni feddylir byth an osod cwmni i baentio darlun nac i gerfio cerflun, a dylid amcanu at wneuthu cofiant yn gyfanwaith o'r fath nad yw yn hawdd i fwy nag un meddwl ei wneuthur. Dilyn y fflasiwn i raddau a wnaeth Mr. Price Davies, oblegid ceir yn y llyfr ysgrifau gan ryw hanner dwsin heblaw'r awdur. Wedi darllen y cwbl, credaf yn sicr y gwnaethai Mr. Davies well cofiant ped ysgrifenasai'r llyfr ei hunan, a gwneuthur i defnydd a fynnai o gynnwys yr ysgrifau eraill i lanw ei ddarlun ei hunan. Ond ddewis y cynllun arall, llwyddodd gystal ag y gellid disgwyl i gael ysgrifau yn atel i'w gilydd. Erbyn hyn, perthyn diddordeb eithriadol i ysgrif Syr E. Anwyl, a chei ynddi o bosibl fwy o ddatguddiad o Syr Edward ei hunan nag o'r Athro Davies Ysgrif dda, ac yn haeddu ei lle, yw eiddo'r Parch. T. Griffiths ar safle ddiwinyddol y Athro Davies. Meddyliwr clir a gofalus yn hytrach na dwfn ac eiddgar oedd y Athro, a chyflea Mr. Griffiths ei safbwynt yn gywir iawn. Llwyddda Mr. Price Davies i roddi darlun byw, agos a chywir o bersonoliaeth yr Athro. Rhoddai ei edmygedd

adnabyddiaeth a'i gyfeillgarwch gymhwyster arbennig iddo wneuthur hynny, ysgrifenna mewn iaith syml, glir a chain. Casglodd ei ffeithiau yn ofalus a crefnodd ei ddefnyddiau yn chwaethus. Un diffyg a deimlir yn gyffredin yw na yddai yn y Cofiant hanes cyfnod yr Athro ym Mhrifysgol Glasgow. Galesid sgwyl hefyd weled mwy o lythyrau. Yr oedd yr Athro yn ohebydd da, a diau d llawer o'i hen fyfyrwyr wedi cael llythyrau a daflent oleu gwerthfawr ar ei waith a y Coleg a'i wasanaeth i'w fyfyrwyr yn y Coleg ac wedi iddynt ei adael; ond o bosibl nid oedd y llythyrau wedi eu cadw. Ceir yn y gyfrol dair pregeth o eiddo'r thro nad yn aml y darllenir eu gwell. Cyhoeddir hefyd ddetholiad o'i farddoniaeth, nid nid wyf fi gymwys i ddatgan barn ar hynny, nac ychwaith ar "Flodau'r Awen," f darnau barddonol gan Keinion, Hawen, Pedrog, Gwylfa, Derwenog, R. H. Jones J. Ellis Williams. Dylai'r enwau fod yn wystl o ragoriaeth y cwbl—ond ni wn i lim. Ychydig neu ddim a ychwanegant at gyfanrwydd y darlun. Mae troad lan y llyfr, o ran cywirdeb ffeithiau ac iaith, ac o ran argraffiad, darluniau a wmiad, yn tra rhagori ar lyfrau Cymraeg yn gyffredin. Ac wele ar gof a chadw darlun byw, cyflawn, glân, o un o ragorolion y ddaear.

Coleg Bala-Bangor.

T. REES.

Yr Iesu Sigr, etc. Humphrey Milford, Oxford University Press. 1914. Tud. vi.—192, gyda darluniau a mapiau. Pris 2s. net.

yn fyddo Cymro wedi mynd yn rhy fawr i fod mwyach yn ddyn plaid ac enwad, yn enwedig pan fyddo maes ei lafur y tu allan i Gymru a Lloegr, mae tuedd om fel cenedl i gollu golwg arno ac anghofio mai i ni y perthyn. Dyna hanes mwy g un o'n cewri yn yr oesoedd a aeth heibio ac y mae'r un mor wir yn y dyddiau n. Pa bryd, tybed, y cawn lyfrau Cymraeg da ar Syr Thomas Picton a Sir William Jones, a Lord Keeper Williams o Gonwy? Dylem deimlo'n ddiolch- r i'r Parch. H. M. Hughes a Chymdeithas Genhadol Llundain am y llyfryn n ar hanes un o'r gwŷr mwyaf penderfynol a galluog a fagodd Cymru erioed; mlem wrth ddarllen amdano y llwyddai Griffith John mewn unrhyw waith y sodai ei law arno; pe gofynnid i mi grynhoi mewn un frawddeg yr argraff a awodd y llyfr ar fy meddwl, dywedwn yn ddibetrus: "Dyma ddyn ag asgwrn n iddo"; dyma ŵr yn meddu tuhwnt i bawb arall ar y "*grace, gumption and grit*" oniai ei hun mor fynych amdanynt fel tri anhepgor y cenhadwr da.

Fe'i ganwyd yn Abertawe yn y flwyddyn 1831; fe'i derbyniwyd yn gyflawn aelod yn yn wyth mlwydd oed; dechreuodd bregethu cyn ei fod yn bymtheg, ac ymhen r blynedd aeth i Goleg Diwinyddol Aberhonddu; cyn hir ef oedd pregethwr wyaf poblogaidd ac ysgolhaig penna'r Coleg. Yn 1853 fe'i cynygiodd ei hun i mdeithas Genhadol Llundain fel cenhadwr i Ynys Madagascar; ond yr oedd mwy yn amdano yn China ac yno yr aeth. Ar ol taith o bedwar mis glaniodd yn Sanghai ar y 24ain o fis Medi 1855. Cawn ei weled yn dysgu'r iaith ac yn fuan yn thio o fan i fan lle ni sangodd cennad erioed o'i flaen, yn wynebu ar fil o beryglon n a natur, yn mynnu trechu pob rhwystr, weithiau'n drist, weithiau'n llon, ar egau bron a thorri ei galon, eto drwy'r cwbl yn dal ati ac yn gyrru 'mlaen nes o'r ddedd y gwelodd o lafur ei enaid ac y casglodd gynhaaf bras. Bu drwy ryfel i Ping yn 1861, a helynt y *Boxers* yn 1900, a phan ddaeth adref i farw yn 1911 yr old yr holl wlad yn wenfflam gan dân y gwrthryfel a losgodd gadwynau canrifoedd

lawer o ormes y Manchus. Nid oedd derfyn i'w ynni; pregethu oedd ei hoff waith ond nid oedd odid ddim na allai ei wneuthur pan ddelai'r alwad amdano; fe'i gweli yn cyfieithu'r Ysgrhythur i iaith y bobl, yn codi colegau ac ysbytai, yn sefydlu Cymdeithas y Traethodau, yn creu llenyddiaeth Gristionogol i drigolion China, yn trefnu cartref i wahangleifion ac ysgolion elfennol i blant, yn cyhoeddi llyfemynau ac yn adeiladu â'i arian ei hun orffwysfa i adfer iechyd y gweinidogion ysgid o dan dywydd llaith a gwres tanbaid y wlad. Dyna'r olygfa a aiff heibio'r gyflym o flaen ein llygaid, ac erbyn diwedd y llyfr mae gennym syniad clir o'r hyn oedd Griffith John yn ei fywyd a'i waith. Ond nid digon hyn; a dyma'r unig gŵysydd gennym yn erbyn yr awdur; wedi brasgamu gyda Mr. Hughes dros gerri milltir bywyd Griffith John, buddiol a difyr fyddai mynd yn ol a'i ddilyn yn aradeg o gam i gam, gan ymdroi i edrych o'n cwmipas yn hamddenol ar holl droeon e yrfa o'r awr y glaniodd yn Shanghai i ddyddiau olaf ei weinidogaeth yn Hankow. Mae hanner tudalen yn fwy na gormod i "wrthrych" llawer cofiant costus a fwrwygallan o wasg Cymru, ond rhy fyr yn wir yw cyfrol dau gan tudalen i ŵr o faint a nerth Griffith John.

Coleg y Gogledd

T. HUDSON-WILLIAMS.

The Tutorial Welsh Course. By William Davies, M.A., and E. T. Griffiths, M.A. in two volumes. Td. 285. Cyf. I, pris 1s. Cyf. II, 1s. 6d. Southall & Co. Newport, Mon.

DYMA lawlyfr gwych i ddysgu Cymraeg mewn ysgolion nos ac ysgolion uch-elfennol wedi ei gynllunio'n ddeheuig gan ddau athro profiadol. Yn wir, ffrwyth eu profiad ydyw. Ymddengys i mi iddynt amgyffred yn glir beth yw rhai o'r prif anhepgorion yn y cyfryw lyfr. Os dysgu Cymraeg o gwbl, dylid dysgu Cymraeg byw, ac nid ffurfiau llenyddol meirwon. O drugaredd, nid iaith i'w hysgrifennu yn unig sydd gennym, ond iaith i'w siarad mewn llan a llys, ac felly dylid cadw ystwythter llafar gwlad yn y brawddegau a ddysgir fel patrymau yn yr ysgolion. Clywais aml estron yn cwyno ddarford iddo lafurio'n galed i feistrolï'r Gymraeg o lyfr ac o ramadeg, ac wedyn fethu a chael neb byw bedyddiol i'w ddeall mewn ymddiddan. Credaf fod y llawlyfr hwn yn haeddu ei ganmol am symud mor bell i'r iawn gyfeiriad. Ynglŷn â hyn daw pwnc arall: anhawster iaith a'i gogoniant yn aml yw ei phriod-ddulliau, ac y mae'r Gymraeg cyn llawned ohonynt a'r Ffrangeg. Pwy bynnag sydd am siarad neu ysgrifennu Cymraeg o gwbl, dylai'r rhain, beth bynnag, fod ar flaen ei dafod. Ac yn y gramadeg hwn, gwnaethpwyd ymdrech arbennig o'r gwersi cyntaf i'r olaf i gynefino'r disgyblion â phertwrydd a thlysnï ddulliau priod iaith ein mamau. Arwyddair yr hen bobl oedd, "Coffaid bach a'i gwasgu'n den." Ac yn hyn o beth hefyd, rhaid canmol yr awduron am beidio a llethu'r disgyblion â gormod o ddeunydd yn eu gwersi, rhyw fanylion dianghenrhaid a ellid eu dysgu gan bwyll nes ymlaen. Cynllun da oedd cyfyngu'r gyfrol gyntaf i'r ferf *bod*, a'r Treigliad Meddal, a dangos dull trwsogl y Cymro o ddywedyd "I have." Mor wahanol yw i'r Sais yn hyn!

Yn yr ail gyfrol daw'r ferf reolaidd a'r treigliadau eraill, a thoreth o briod-ddulliau y bydd raid wrthynt. Y mae llafur caled, a llawer o brofiad o'r tu ol i'r ymarferiadau lluosog sydd yn y ddwy gyfrol. Fel yr awgrymais uchod, dewiswyd brawddegau cyffredin, a geiriau hwylus a hylaw yn y rhestrau, heb ddim o'r mursendod a wrthycyair Saesneg sydd wedi hen gartrefu yn yr iaith.

Mewn rhai mannau dylesid nodi fod llyfr a llafar yn ddiobaith o anghytun ar ryw gair, megis *tren*, *llyn*, *cinio*, *cyflog*, etc. Gwell fuasai gennyf ddywedyd *barf laes* na

llaes," td. 14. Gwrywaidd yw *byodledd*, 95, mi dybiaf ymhobman, a benyw yw *gwlad*, td. 14. Cambrint efallai yw *cyfer*, 156, am *cyfar*. Nid lluosog yw *l*, ond enw torfol. Ni chlywais neb yn arfer *arian gleision* am 'coppers,' ond mser yn union fel *arian gwynion* am 'silver coins.' Td. 85 ceir *T Fenai* ac *afren* (td. 23). Onid dynwared y Saesneg yw hynny? "A Menai heb drai," ai Gwalchmai gynt, ac nid "*A'r Fenai*." Ni cheir bannod o flaen enw afon i eithriadau prin. Ar dud. 146 hefyd nid oes angen deall *bi* fel "true subject" yn oed mewn cwestiwn fel "A ydyw (hi) yn flin gennych golli?" *Colli* yw *lect* yw, ac nid *bi*. Gellid troi'r frawddeg i ddangos hynny. "A ydyw i'ch lle yn flin gennych?" Nid oes raid tybio *bi*. Enw longyfarch y ddau awdur am gydweithredu mor llwyddiannus i gynrychdu'n ddefnyddiol.

IFOR WILLIAMS

Ddau Dafydd ap Gwilym a'i Gyfoeswyr. Wedi eu golygu o'r llawysgrifau, gyda Rhagymadrodd, Nodiadau a Geirfa. Gan Ifor Williams, M.A. a Thomas Roberts, M.A. Bangor: Argraffwyd gan Evan Thomas, 1914. Tu.—100—283 pr. 2s. 6c.

'r llyfr cyntaf o "Gyfres y Cywyddau." Amcan y gyfres, yn ol y rhagair i'r hon, "yw dwyn i gyrraedd llenorion Cymru y cyfoeth diderfyn bron o foniaeth gynganeddol a ganodd ein beirdd o'r bedwaredd ganrif ar ddeg hyd i fed ar bymtheg." Ystyria'r golygyddion y dylid cyhoeddi'r cwbl o waith l goreu'r cyfnod hwn; ond, meddant, "ar hyn o bryd, gan fod y fath heb weld golau dydd o gwbl, ni rown ond detholion o waith y l y cyhoeddwyd eisioes gorff eu caniadau, megis Dafydd ap Gwilym, Goch, a Lewis Glyn Cothi." Gan hynny ni cheir yma ond 64 o gywyddau a olir i Ddaffydd ap Gwilym, ac o'r rhai hyn nodir yn y rhagymadrodd saith ag enwau eraill wrthynt mewn rhyw lawysgrif neu'i gilydd. Er hynny y mae'r ad hwn yn ddiau, o ran ffurf a chynnwys, cyn belled ag yr â, yn cynrychioli h Dafydd yn gywirach na'r un argraffiad a aeth o'i flaen. Heblaw'r casgliad e geir yn y llyfr ddau gywydd o waith Gruffudd ab Adda ap Dafydd, pedwar th Madog Benfras, tri ar ddeg o waith Gruffudd Gryg, a phedwar o waith llyn Goch Amheirig Hen, yn cynnwys ei farwnad enwog i Leucu Llwyd. Williams sy'n gyfrifol am destyn cywyddau Dafydd, a Mr. Roberts am destyn y Ceir rhagymadrodd o 92 tudalen ar Ddaffydd a'i waith gan y naill olygydd, ac oeswyr Dafydd gan y llall. Ychwanegir nodiadau eglurhaol gan Mr. Williams, fa gan y ddau. Anfynych, mewn llyfr Cymraeg, y cynygir cymaint o firwyth cyfarwydd am bris mor isel.

ull a ddilynwyd gan y golygyddion ynglŷn â'r testyn oedd cymharu pob copi cyrraedd o bob cywydd, a dewis y darlleniad goreu; a lle byddai amheuaeth, darlleniadau eraill ar waelod y ddalen gan nodi ffynhoanell pob un; ac enwi en pob cywydd y llawysgrifau y ceir ef ynddynt ac y cyfeirir atynt ar waelod len. Dywedant yn ddiymhongar: "Yn y gyfrol hon nid ydym ond palfalu ordd i chwilio am y cynllun gorau." Ond i'r pwrpas oedd ganddynt mewn anodd fyddai cael cynllun gwell na'r un a ddisgrifwyd uchod, er bod ym ion y gwaith o'i gario allan lawer peth i'w ddysgu trwy brofiad. Ar y cyfan engys eu bod wedi llwyddo i ddewis y darlleniad goreu o'r rhai oedd o'u; ond weithiau diau y buaswn i, ac ond odid eraill hefyd, yn dewis yn y testyn

ddarlleniad a roir ar waelod y ddalen. Prin efallai y rhoed digon o ystyriaeth awgrymiadau'r gynghanedd; ond mater dyrys yw hynny, gan y gwelir lla ddiweddar yn aml yn newid hen gopi i wella'r gynghanedd. Weithiau ceir yr dywyllwch lle'r oedd yr hen ddarlleniad printiedig yn olau, megis ar dud. 51, dywed y bardd ar ol cyfarch yr wylan,

Yngo'r awn wrth yr angor
Lawlaw â mi, lili môr.

Gynt darllenem "yngo'r aud" (neu "aet" yn sillafiad yr argraffiad) sef 'yond *ibou* wouldst go hand in hand with *me*'; ac y mae mwy o synnwyr yn hynny na yn 'I would go neu, *we* will go hand in hand with *me*.' Tybed nad oes yn unma awdurdod dros *aud*; a phe nas ceid yn yllawysgrifau a enwid, onid oedd yn wert ei godi o'r hen argraffiad? Ond nid yw'r golygyddion yn honni bod y testy yn derfynol; yr ymgais argraffedig gyntaf yw at sefydlu'r testyn trwy gymharu ysgrifau, ac ni cheir perffeithrwydd ar unwaith, nac yrhawg. Digon yw dywedy ei fod yn gam pwysig ymlaen.

Yn y rhagymadrodd cawn nodiadau Mr. Roberts ar gydoeswyr Dafydd, a chryn hodeb o ymchwiliadau Mr. Williams ynglŷn â Dafydd ei hun a'i waith. Dadlenna celwyddau a draethir mor wyneb-galed yn yr Iolo MSS., ac a dwyllodd holl ysgrif enwyr hanner olaf y ganrif o'r blaen. Noda lawer dyddiad dilys ynglŷn â chy oeswyr a pherthynasau Dafydd; ac er fel y cydnebydd ef, fod "gormod o'r pet a'r petasai yn yr ymdriniaeth," ymdengys yn lled ddiogel cytuno â'i gred "nad yw 1340-1380 fel tymor canu Dafydd ap Gwilym yn methu rhyw lawer y naill flord na'r llall." Dyry ach Dafydd o lawysgrif o'r unfed ganrif ar bymtheg, ac u arall allan o argraffiad Pughe (wedi ei chael mae'n debyg gan Iolo Morganwg) a dywed y "gwelir eu bod yn berffaith gyson â'i gilydd cyn belled â Gwilym Gan [tad Dafydd!]. Yr unig gytundeb wedyn yw bod y ddwy yn diweddu gyda llythyren *n*." Un coeg yw'r golygydd.

Ymdrinir â thestynau'r bardd, a dangosir na all Morfudd fod yn *un* ferch, ac m barddoniaeth yw'r hyn a ddywed ef am dani, ac nid ei fywgraffiad ei hun fel tybiodd Pughe. Yna ceir ymdriniaeth ar berthynas Dafydd â'i ragflaenwyr yn wlad hon ac ar y cyfandir; a theflir llawer o oleuni newydd ar ystyr ac arwyddoca ei waith trwy ei ddangos yn ei gysylltiadau hanesyddol. Nid oes ofod i geisi crynho'r ymdriniaeth; yn wir crynhoad yw'r gwaith ei hun; ac yn fynych i deimlir fod yr awdur yn aneglur trwy geisio gwthio gormod o hysbysrwydd i fycho o le. Diameu y ceir ymdriniaeth helaethach a goleuach eto gan Mr. Williams ar yr holl fater, ynghyd â beirniadaeth ar waith y bardd ar ol cyrraedd mwy sicrwydd pa beth a berthyn iddo.

Y mae gormod o ol brys ar y gwaith mewn manau. Ceir gwallau fel *rboi'r* ar *rboi'r* ac yn *lawen* am yn *llawen*. Cywirwyd y rhai hyn ar y diwedd; ond fe ge amryw heb eu cywiro, megis *glannau Deifi* yn lle *glannau Teifi*, td. xxx; *bosanna* yn lle *bosana* td. xxxii, *gwarogaeth* yn lle *gwrogaeth* td. xxxvii (ar y cysodydd ddiau y mae'r bai am hwn, canys fe ŵyr yr awdur yn burion mai *gŵr* yw sillu gyntaf y gair—nid *gwar*—megis mai *bomo*, sef 'gŵr,' yw sillaf gyntaf *bomage*. Ceir y pleonasm anhyfryd *Os mai* gan y ddau olygydd—fel pe na bai *os* eisoes y cynnwys *mai*.

Y mae hon yn gyfrol na all neb o garedigion llên Cymru fforddio bod hebddi ac yn ernes o gyfres werthfawr i'w dilyn.

Y BEIRNIAD

CYLCHGRAWN CHWARTEROL.

Dan nawdd Cymdeithasau Cymreig Colegau Prifysgol Cymru

A THAN OLYGIAETH

YR ATHRO J. MORRIS JONES

BANGOR.

Cyhoeddir yn Y BEIRNIAD ysgrifau ar bynciau Cymreig yn yr ystyr ehangaf, adolygiadau ar lyfrau newyddion, &c., &c.

Rhoddir cyfle i ymdrin ag unrhyw fater a fyddo yn dal perthynas â bywyd y genedl ym mhob agwedd arno.

Pris SWLLT y rhifyn

trwy law y llyfrwerthwyr Cymreig.

Am danyysgrifiad o 5/- y flwyddyn anfonir y pedwar rhifyn trwy'r post i unrhyw gyfeiriad; yr enwau i'w hanfon i Ysgrifennydd Y BEIRNIAD, Coleg y Brifysgol, Caerdydd.

Argreffir a chyhoeddir drws Bwyllgor Cymdeithasau Cymreig y Brifysgol gan y Mri. HUGH EVANS A'I FEIBION, Swyddfa'r Brython, Stanley Road, Liverpool.

IF ME MEND YOUR FOUNTAIN PEN.

Very likely you have a Broken Fountain Pen. The Cap is missing—the Nib or Feed gone wrong. Don't throw it aside because of that. Bring it to me. I can mend it for you. Broken, it is money lying idle—a labour-saving device rendered useless. Mended, it means money and time saved to you. I mend Fountain Pens, fitting Nib, Cap, or Feed.

PARK HALL BUILDINGS.

SCHOLASTIC BOOK DEPOT.

J. H. DYER,

Discount Bookseller and Stationer,

Late Manager for the SCHOLASTIC TRADING Co., LTD.

University, Municipal and Technical School Books and Requisites.

Discount 3d. in the Shilling off Books not net.

JUVENILE BOOKS suitable for Rewards or Sunday School Libraries kept in Stock, Inspection invited. TEXT CARDS, in Sheets or Packets. FOUNTAIN PENS, from 1s. to 30s. CHILDREN'S PICTURE BOOKS from One Penny. BIBLES, bound in Morocco, yapp edges, all sizes from 2/6. TEACHERS' BIBLE, with Maps, Illustrations, Concordance, &c., 6s. Purses, Letter Cases, Pocket Books, Day Books, Ledgers, etc. Office Files from 1/3. Pens, Ink, Paper.

95 Queen Street, Cardiff.

CLORIAU I'R BEIRNIAD

Er galluogi y derbynwyr i rwymo y Beirniad yn unffurf, mae y Cyhoeddwr wedi darparu Cloriau Llian prydferth. Mae Cloriau Cyfrol IV., 1914, barod. I'w cael trwy y Llyfrwerthwyr, neu o'r Swyddfa, pris 1/-, trwy post, 1/3- Hefyd gellir cael Cloriau cyfrolau I., II., III. am yr un bris,

Mri. HUGH EVANS & SONS. "Brython" Office, 358 Stanley Road, Liverpool.

LLYFRAU NEWYDD a DIWEDDAR

ALLAN O RESTR

HUGH EVANS & SONS, 358 Stanley Road, LIVERPOOL.

CRISTIONOGAETH A'r CHYRMDDEITHAS: Gan y Parch. J. H. HOWARD. Rhagair gan y Gwir Anrhyd. D. LLOYD GEORGE, A.S. 2s. 6c. net.

CWRR I' LLEN: Ysgrifau Syml ar Faterion Gwyddonol gan GWILYM OWEN, M.A., D.Sc., Athro mewn Athroniaeth Naturiol yng Ngholeg y Brifysgol, Auckland, N.Z. (gynt Coleg y Brifysgol, Lerpwl). Llian hardd, 2s. 6c.

GERAINT AC ENID, A CHANIADAU EREILL. Gan MACHRETH. Llian. "Ni ryfeddem pe treiglai aml linell yn y llyfr hwn i lawr yr oesau fel diareb ar lafar y wlad."—*I' Llan a'r Dywysogaeth*. Llian, 2s. 6c.

O FOR I FYNYDD, a Chaniadau Eraill, gan ELPHIN. Llian Hardd, 2s. 6c.

LLAIS O LUNDAIN: Ysgrifau Myfyrdod gan y Parch. PETER HUGHES GRIFFITHS. Llian. "Ar gyfrif lledneisrwydd chwaeth, bywiogrwydd arddull, ceinder iaith, a phurdeb amcan, y mae yn un o'r llyfrau mwyaf darllenadwy."—*Parch. W. M. Jones*. Llian, 2s.

I' DRWS AGORED. Telynegion byrion, gyda 12 o ddarluniau cain. Gan R. H. JONES (awdur "Drwy Gil y Drws"). Wedi ei rwymo mewn llian hardd, 1s.

THE NEW WALES: Some Aspects of National Idealism, with a plea for Welsh Home Rule. By GWILYM O. GRIFFITH. Introduction by E. T. JOHN, Esq., M.P. Amlen, 6d.

Y BEIRNIAD

CYLCHGRAWN CHWARTEROL

DAN MAWDD CYMDEITHASAU CYMBREIG Y COLEGAU CENEDLAETHOL

A THAN OLYGIAETH

J. MORRIS JONES

CYNNWYS

ARAITH LLYWELYN I'W WYR	Y Seneddwr W. Llewelyn Williams
	Cyfeithiad Saesneg o'r unrhyw gan Syr Francis Edwards
OFERGOEL Y LLAW FARW	Ifor Williams
A ELLIR DISGYBLU'R MEDDWL?	Yr Athro William Phillips
IEUAN BRYDYDD HIR	Y Parch. D. Ambrose Jones
GORONWY OWEN	Y Parch. T. Shankland
GOHEBIAETH IEITHGARWR	R. Williams Parry
NODIADAU LLENYDDOL	Ifor Williams
NODIADAU IEITHYDDOL	Ifor Williams a T. Gwynn Jones
ADOLYGIADAU	gan Ifor Williams a'r Athro J. E. Lloyd

LERPWL

HUGH EVANS A'I FEIBION, ARGRAFFWYR
356, 358 STANLEY ROAD

Y CORFFLU CYMREIG.

A fyddwch chwi garediced a gwneuthur y cyfarwyddiadau hyn yn hysbys?

A FODD I YMUNO.

Ewch i'r Llythyrdy agosaf. Yno cewch gyfeiriad y Swyddfa Ymrestru agosaf yn yr hon y gellwch ymrestru.

WY ALL YMUNO.

Pob dyn rhwng 19 a 38 oed. Hen flwyr i fyny i 45 oed.

ELERAU YMRESTRU.

Gellwch ymuno dros dymor y Rhyfel, neu am dair blynedd.

AL.

Tâl arferol y Fyddin (swm lleiaf - 7 swllt yr wythnos ar ol clirio pob gofynion), bwyd, dillad a llety. Hefyd telir swm penodol i gadw gwragedd a phlant y milwyr tra byddont oddicartref.

SWIRIANT (Dan Ddeddf Yswiriant Cenedlaethol)

Cymerir $1\frac{1}{2}$ c. yr wythnos o arian y milwr. Ceidw hyn ef mewn llawn yswiriant tra bo yu y Fyddin.

ANTEISION.

Byddin Gymreig, dan arweiniad Swyddogion Cymreig, yn dysgu ei milwriaeth yng Nghymru. Ceisir cadw cyfeillion ynghyd yn yr un Cwmni.

Am fanylion pellach ymofyner yn y Swyddfa Ymrestru.

University College of South Wales and Monmouth CARDIFF.

(A Constituent College of the University of Wales.)

DEPARTMENTS.

1. FACULTY OF ARTS.
2. FACULTY OF SCIENCE.
3. FACULTY OF MEDICINE.
4. DEPARTMENT OF PUBLIC HEALTH.
5. DEPARTMENT OF APPLIED SCIENCE AND TECHNOLOGY:
(a) Engineering, (b) Mining, (c) Metallurgy, (d) Geology.
6. DEPARTMENT OF MUSIC.
7. ELEMENTARY TRAINING DEPARTMENT.
8. ELEMENTARY TRAINING DEPARTMENT FOR WOMEN.
9. SECONDARY TRAINING DEPARTMENT FOR WOMEN.
10. SECONDARY TRAINING DEPARTMENT FOR MEN.

Courses of Instruction in Law, and Short Courses in Agriculture and Dairying are given at the College, and Courses of University Extension Lectures are arranged for.

By an arrangement between the Mining Board (South Wales and Monmouthshire Coal and the Council of the College, a three years' Diploma Course of Instruction in Coal Mining has been established, to be given jointly by both Institutions.

The Training School of Domestic Arts for South Wales and Monmouthshire (including Dressmaking, Laundrywork, Housewifery, etc.) is under the management of a Joint Committee appointed by certain Local Education Authorities and the Council of the College.

MEDICAL FACULTY. Students, both men and women, who wish to prepare for the Degree of one of the Universities of Great Britain or Ireland, or for the Diploma of the College of Physicians and Surgeons or other Licensing Body, may spend in Cardiff from three out of the five years of their Medical Course, at a cost which compares favourably with that of the Medical Education in London or elsewhere in the provinces.

The College Laboratories and Museums are supplied with modern requirements for the study of Medicine. Students have access to the Practice of the Cardiff Infirmary—within three minutes' walk of the College.

Medical men wishing to prepare for a Diploma in Public Health can attend complete instruction in Public Health and Hygiene at the College. The Medical Prospectus can be obtained on application to the Registrar of the College. Further information and advice may be obtained from the Dean of the Medical Faculty.

For Prospectus and all information in regard to Scholarships, Craddock Wells' Exhibition and Free Studentships, apply to the Registrar.

There is a hall of residence for Women Students, under the supervision of Miss Kate Jones (Principal). For further particulars in regard to the hall, application should be made to the Principal, Aberdare Hall, Corbett Road, Cardiff.

YN AWR YN BAROD.

Y BYDOEDD UWCHBE

GAN

CARADOC MILLS (Sigma),

Awdur "*Radium*."

Yr unig Lawlyfr ar Seryddiaeth yng Nghymraeg.

Mewn llian hardd, yn cynnwys nifer o Plates prydferth a lluniau Ddarluniau.

PRIS, 2/6 NETT.

POST FREE, 2/9.

"Dylai pob Cymro ddarllen y llyfr hwn."—O. M. EDWARDS, M.A.

"Dyma lyfr a champ arno, yn sier ddigon. Y syndod yw y gellir ei brynu am hanner cenig."—THOMAS HUGHES, Gol. "Yr Eurgrawn."

"Y mae y llyfr wedi ei ysgrifenu yn dra swynol, ac wedi dechreu ei ddarllen nis gellir roddi heibio yn rhwydd iawn. Addurnir ef a nifer o luniau rhagorol, ac o ran argraffwriaeth mae yn gampus."—"Y Faner."

"Y mae'r llyfr yma gan Mr. Mills, ar un o'r pynciau mwyaf anodd a dyrus, yn berffwrdd glir. Yr oedd mawr augen cyfrol o'r fath."—"Y Goleuadau."

I'w gael gan P. JONES ROBERTS, Bookroom, Bangor.

Y BEIRNIAD

ARAITH LLYWELYN I'W WŶR

Si igitur inseparabiles fieri vellent et insuperabiles valde fieri possent,
praecipue tribus adjuti, terra scilicet in se minuta, parvoque vivere gente
tam consueta quam contenta, et plebe sicut et nobilibus armis instructa.

Giraldus, *Desc : Cambr* : Lib. ii. cap. x.

“ MAE'R estron yn erlyn,” yn brudd medd Llywelyn,
“ 'Does balas na bwthyn na theimlodd ei drais !

“ Mae Gwalia yn gwywo ar ol yr erch frwydro,
“ Cyn hir ni bydd Cymro ond caethwas i Sais.

“ Mae Deheu a Gogledd, y taegog a'r bonedd,
“ O Ddyfed i Wynedd yn plygu o'i flaen :

“ O Dduw, rho amddiffyn i'th bobl y sy'n achwyn !
“ Rho luoedd y gelyn fel sofr yn y tân !

“ Yr hen flin anghydfod yw dechreu y difrod
“ A tharddell y trallod sy'n boddi'r holl wlad ;

“ Tra pery digllonedd rhwng Deheu a Gogledd
“ Fe lwydda anwiredd a chamwedd a brad !

“ Gwrandewch, O fy milwyr, ein llwyddiant nis lluddir
“ Os aros fel brodyr a wnawn yn gytûn :

“ I fyny â'r lluman ! Boed arwydd i'r Norddman
“ Fod Cymru yn gyfan, fod Cymru yn un !

“ A'u cestyll uchelfri, pa raid in eu hofni

“ Tra'r erys Eryri yn noddfa i ni ?

“ Er amled y Saeson nid ynt ond caethweision

“ I'r Norddmyn beilch trawsion ddi'styrant eu cri !

- " Er lleied yw Cymru, cadernid roed iddi,
 " Ni ellir ei llethu gan ddieithr-ddyn,—
 " Gwyllt Walia ni chollir, ei hiaith nis anghofir,
 " Ei rhyddid a gedwir tra'r erys yn un ! "

LLWYDFRYN

TRANSLATION

BY SIR FRANCIS EDWARDS

- " The Saxon oppresseth," sad Llewelyn confesseth,
 " No palace or cottage but rapine doth know ;
 " Our Gwalia doth languish through battles and anguish,
 " And Welshmen ere long will be slaves of the foe.
 " The North and South wholly, both noble and lowly,
 " From Dyfed to Gwynedd before him do bend ;
 " Oh God, do Thou cherish Thy people who perish,
 " Like stubble to fire the hostile hosts send.
- " The sad old dissension one source of contention
 " Is the fount of the trouble that drowns the whole land ;
 " While anger surviveth and North from South riveth
 " Wrong, treason, and untruth together will band.
 " My warriors, Oh trust me, victorious we must be,
 " If brotherly concord abideth with you ;
 " Our banner unfold, men, let the Norman behold, men,
 " That Wales is united, that Welshmen are true.
- " The castles they rear them, we need not to fear them
 " While Snowdon our fortress remaineth on high ;
 " The Saxon resources are vast, yet their forces
 " Serve proud perverse Normen who heed not their cry.
 " Though Welshmen be few men, might cometh to true men,
 " No stranger can ever o'ermaster their land ;
 " Wales standeth for ever, her tongue will die never,
 " Her freedom she'll keep if united she stand."

OFERGOEL Y LLAW FARW.

UNo newydd bethau ein hoes ni yw'r ymchwil frwdfrydig i goelion ac arferion gwerin pob gwlad ac oes, a'r ceisiadau a wneir i'w refnu a'u hesbonio. Gwyddor newydd ydyw, a bedyddiwyd ei naes llafur yn Gymraeg dan yr enw Llên Gwerin. Er bod y teitl yn fyr a phersain, go anffodus oedd dewis y gair llên ynddo, a ninnau yn enwi'r tryblith hwnnw o anwybodaeth a gwybodaeth a ddaeth inni nid trwy lôn, sef darllen, ond trwy draddodiad y tadau. Saif lôn am bopeth ysgrifenedig. "Mab llên" y gelwid gynt y gŵr o ysgolhaig, am ei fod yn byw ar ddarllen; a'r "llenor" heddyw iefyd yw'r un a gasglo wybodaeth o lyfrau, ac a'i cyfranno trwy yfrau. Ond Llên Gwerin yw'r wybodaeth a fedd gwerin heb ddarllen ac er gwaethaf darllen. Po fwyaf anllythrennog y bo dyn, tebycaf ydyw i feddu stôr ohoni. Awdurdodau uchel iawn ynddi yw'r plant bach *cyn* iddynt ddeall yr hyn a ddysgir iddynt yn yr ysgol bob dydd, neu'r Ysgol Sul; a'r awdurdodau uchaf yw nwariaid y gwledydd pell sy'n para o hyd i edrych o'u cwmplas â bysgaid plant.

Er na ellir cytuno ag amryw o gasgliadau Frazer yn ei gyfrolau *The Golden Bough*, eto ni fedrir gwadu nac amau iddo brofi fod rhaid rnom i fyned ag ambell goel ac arferiad gwerin i gyflwr anwar o addwl a gweithredu, os am eu hiawn ddeall. Gwnawn yn aml pan n blant, ac weithiau mewn oed addfetach, bethau na ellir mo sbonio eu hamcan a'u hystyr heb deithio'n ol i gyfnod pan edrychi'n tadau ar y byd a'i ddirgelion yn union fel y gwna anwariaid ywyll-leoedd y ddaear heddyw. Rhywbeth neu'i gilydd a wnawn i rhwng difrif a chwarae, gan amau a gwadu, ac eto led gredu ynddo, rhyw goel ynyfyd, neu arferiad afresymol, nad oes iddynt ysylltiad o gwbl â byd ein hollwybodaeth gwareiddiedig ni yn awr, raid ond troi at arferion paganaidd hen a diweddar, pell ac agos, a welwn yr un goel, yr un arfer yn union; ond yma, fe'u gwelir yn a byd eu hun, fel rhan o ddefosiwn bob dydd, fel talp o athroniaeth nwaraid. Yr Indiaid Cochion yn yr America, y Kaffiriaid a'r

Hotentotiaid yn Affrica, neu frodorion Awstralia, dyna'r bobl a fe roi ystyr i'n hofergoelion ni. Yn eu plith hwy, arhosant yn hamgylchedd priodol a naturiol; yn ein plith ni, y mae uga canrif o efengyl a gwareiddiad wedi lladd llawer ohonynt; ychydig a lwyddodd i ddianc â'u hoedl ganddynt, sydd bellach yn hysgwrdd ac agos i ddiplannu, a'u hwynebau eisoes wedi eu newid.

Un o'r coelion mwyaf cyffredin dros wyneb Ewrop ydyw y gell symud defaid oddiar law trwy eu cyffwrdd â gwialen newydd o coed, neu falwen fyw, neu'n well byth, ddarn o gig moch. Y mae olaf yn anffaeledig—os lladrategwch y darn. Ar ol cyffwrdd falwen yn y ddafad gosoder hi druan i drengi ar bigyn draener ar ol iro'r ddafad gyda'r cig moch, y ddefod yw cuddio'r darn mewn lle dirgel heb yngan gair wrth neb. Fel y pydra'r cig yn y ddaea neu fel yr edwina'r falwen, diplanna'r defaid oddiar y llaw. Popeth a ddigwydd i'r naill, fe ddigwydd hefyd i'r llall.

Dyma grediniaeth a geir ymhlith anwariaid ledled y ddaear hon sydd wrth wraidd rheibio a swyno, a dyry Frazer a Hartlan ugeiniau a channoedd o enghreifftiau i ddangos y modd y gweithi ymhlith pob cenedl. Ei hanfod yw'r dyb fod popeth a fu y cyffwrdd yn ei gilydd unwaith yn rhwym o gydymdeimlo maes law. Trwy'r cysylltiad agos am dymor, daeth y falwen a'r ddafad yn un, a'r un fydd eu tynged rhag llaw. Gelwir hyn yn *sympathetic magic*, Hud Cydymdeimladol. Y ffordd gyffredin i reibio yn andwyg yw cymryd dilledyn, neu rywbeth a fu mewn cysylltiad agos â gelyn, a chamdrin hwnnw. A wneir i'r naill a deimlir gan y llall. Ar ol brathu ei elyn, yf Indiad o Golumbia Brydeinig ddŵr poeth o mwyn peri llid a llosgfa yn y briw. Dyry llwythau ym Melanesia flaen y saeth a glwyfodd elyn yn y tân—druan o'r clwyfedig wedi hyd yn oed pe bai filltiroedd lawer oddiwrthynt. O'r tu arall, cwydd digwydd i'w gyfeillion gael gafael ar y saeth, ni raid iddynt on eneinio'r blaen ag olew na bydd y clwyf mor esmwyth ag y gall clwyf fod. Yng ngoleu'r enghreifftiau hyn, onid hawdd deall pam mae gweision ffermwyr Suffolk, os digwydd i hoelen dreiddio i mewn i garn y ceffyl, yn cymryd gofal neilltuol, nid yn gymaint o'r car ag o'r hoelen? Caiff honno ei heneinio beunydd a'i glanhau yn ddi-diesgeulus rhag i'r briw lidio ac enynnu.

Os erys cyswllt cyn dynned rhyngom â phethau allanol, pa faint nes ac anos ei dorri yw'r undeb rhyngom a'n gwallt neu a'n hewin-edd? Pwy bynnag y syrthio'n gwallt i'w afael ar ol ei dorri, yr ydym yn hollol at ei drugaredd,—dyna gredo anwariaid y byd. Dywedai geneth o frodores yn Awstralia, pan mewn twymyn, mai rhyw fachgen a dorasai beth o'i gwallt rywdro; a sicrhai mai'r rheswm am ei chlefyd oedd ddarfod iddo gladdu'r cudyn yn rhywle i bydru, a phan bydrai oll, y byddai iddi hithau drengi. Ymhlith y llwythau brodorol yno manteisia gwŷr diserch anwadal ar yr hud hwn i ymryddhau oddiwrth eu gwragedd priod. Digon yw torri cudyn o wallt y wraig yn ei chwsg, a'i ddinistrio rywsut, a dyna hithau yng ngafael darfodedigaeth anesgorol ar unwaith, a'r gŵr gweddw pendrist a'i lygad ar ei ysgwydd yn chwilio am yr ail.

Yn yr Almaen, ac mewn amryw barthau o Loegr, coelir os digwydd i adar gipio'r gwallt ar ol ei dorri i'w blethu yn eu nythod, mai digon yw hynny i godi cur cynddeiriog ym mhen y cneifedig trwy gydol yr amser. Oherwydd paham, gwelir y dirfawr berygl o dorri'r gwallt, a pham y cais anwariaid ymhob ffordd osgoi posibilrwydd eu rheibio ar yr achlysur. Ni enwir neb gan Frazer, fodd bynnag, mor eithafol o ofalus a phennaeth llwyth y Namosi yn Ynysoedd Fiji. Yn ol tystiolaeth cenhadwr o'r ynysoedd hynny yn 1898, arferai'r gŵr hwnnw ladd a bwyta dyn bob tro y torrai ei wallt. Pigid yr aberth a'r wledd bob amser o deulu neilltuol, oherwydd rhyw bechod anfaddeuol a gyflawnasent (*Golden Bough*, i 372–3). Ymfodlona llwythau eraill ar losgi eu gwallt, neu ei gladdu mewn teml neu le cysegredig, neu peidiant a'i dorri o gwbl. Fel y sylwa Hartland ar hyn, mor briodol y rhydd cariadau gudyn o wallt eu pen y naill i'r llall. Onid yw hynny'n profi eu hymddiried llwyr yn ei gilydd? Y maent bellach yn hollol at drugaredd ei gilydd; pe troai un yn anffyddlon, hawdd fuasai i'r llall ddial.

Rai blynyddoedd yn ol, yn *Y Geninen*, rhois grynhodeb o'r coelion hyn, i egluro ystyr chwedl neu hanes a ddywedodd Elis o'r Nant wrth ddarlithio ym Manceinion. Cymeraf hi o adroddiad *Y Brython*, air yn air:

Be di gefal un daint un ochor a phedwar daint 'r ochor arall : ys tynni hi i ffwr, ag ys gwthir hi mewn i dŷ'n y nos, a'r bobol yn cysgu, ddefira neb nes cludo'r efal i ffwr ?—*Llawfarw*.

Yr oedd yn Nant Gonwy, pan oeddwn i yn fachgen, hanesion arswydus ac adroddem un hanes neilltuol gyda llawer o ddirifwch, a mwy fyth o arswyd hirnos gaeaf—yr arferai lladron gloddio i mewn i anedd-dai, llo byddai cyflawnder o drysorau, gan fwrw, cyn cloddio i mewn, law farw ; ac yna ei dilyn eu hunain ; ac os llwyddid i wneud hynny, tra ceid y preswylwyr yn cysgu, y byddai i bob un gysgu yn yr un sefyllfa ddiymadferth a'r llaw farw, ac y cai y lladron ddigon o fantais i ysbeilio ; ac yna teithid ymaith gyda'r ysbail, gan adael un ar ol gyda'r llaw farw, hyd nes llwyddai yr ysbeilwyr i'w gwadnu hi yn ddigon pell. Yn ddilynol llithrai yntau ymaith gyda'r llaw farw, fel y byddai o wasanaeth am ail helpa.

Meddai ofergoeliaeth y llaw farw afael gref ar y wlad, yn neilltuol ar rai yn ysbeilio. Yr wyf yn cofio yn dda hanes un o'r enw Ifan Jones, a ffuantai ddal tyddyn bach o'r enw Moel Drefriw ; ac yn ei wasanaeth yr oedd gwraig weddw o'r enw Margiad Dafis. Byddai ei gymdogion yn credu am Ifan Jones—nid heb seiliau chwaith—ei fod yn hollol ddigymeriad, ac yn meddu "dwylo blewog" hollol ; a chredai ef yn ddiysgog yn y goel am y llaw farw. Byddai bob amser yn sôn, pe cawsai law farw, na fuasai yn hir heb llwyddo i wneud ei ffawd. Ryw ddiwrnod aeth Margiad Dafis ar goll. Ffuantai Ifan ei fod mewn pryder a thristwch yn methu dirnad i ba le yr aeth, na pha beth a ddaeth ohoni, na pha le i fyned i chwilio amdani. Bu holi a chwilio, heb un rhithyn o oliad na hanes amdani. Ryw fore, sylwodd rhai o blant y pentref ar fintai o gŵn yn cyfarth yn agos i hen orglawdd. Tybiasant y gallai mai hela yr oeddent. Rhedasant yno. Be' ganfyddasant ond corff wedi ei gladdu yn yr hen orglawdd. Mewn dychryn, rhedasant i'r pentref i fynegi yr hanes. Cododd hyn yr holl bentref i'r fangre, a chanfuwyd mai corff y golledig Margiad Dafis oedd, gydag un llaw yn amlwg wedi ei thorri ymaith ; ac er chwilio ymhob man ac ymhob cyfeiriad, ac ym Moel Drefriw yn neilltuol, ni chafwyd un oliad o'r llaw. Bu mawr erlyn ar Ifan, a gwnaed cymaint ag a ellid i'w gael yn euog ; ond yr oedd yn Llanrwst dwrne o'r enw "Griffis bach"—un o'r rhai mwyaf medrus ac ystrywgar. Cymerodd ei blaid, agweithiodd mor ddeheuig fel y llwyddodd i'w gael yn rhydd.

Hyn sydd yn rhyfedd : credai pob un yn unfryd unfarn mai efe a gymerodd ymaith ei bywyd, ac yn eu plith credai yr hen dwrne ei hun ; a dywedodd wrtho, a rhywun yn ei glywed,—“Chdi lladdodd hi, ran hynny, 'r hen Ifan.” Bu agos i rai o Gapel Garmon ar ei ddyfodiad allan o'r llys, e bastynnu i farwolaeth. Ni chafodd Ifan lonyddwch, nac un rhithyn o heddwrch. Gwisgai arwyddion o euogrwydd. I gael rhyw rith o ymwared symudodd o'r cyffiniau. Nid hir iawn y bu cyn cilio ymaith i'r tir distaw

Dyna'r ofergoel, ac enghraifft arswydlawn ei bod yn fyw iawn yn Nant Conwy yn y ganrif ddiweddaf. Rhaid olrhain ei tharddiad i ddull o feddwl unrhyw â'r hwn sydd dan y coelion eraill uchod, sef fod agosrwydd aelod o gorff marw, neu rywbeth a fu mewn cysylltiad â'r marw, yn ddigon i beri trwmgwsg ar y byw trwy gydymdeimlad.

Dyry Frazer ddau arferiad cyfochrog; un ymhlith llwyth y Galilalereise yn India'r Is-Ellmyn, a'r llall ymhlith y Slafiad Deheuol. Pan â carwr ieuanc o'r Galilalereise i geisio ymddiddan â'i anwylyd dan lenni'r nos, cymer ychydig bridd oddiar fedd; a chan ddringo'n ofalus i ben y tŷ taena ef yn ddistaw uwchben y man y gorweddac ac y cysga'r rhieni. Y mae'r pridd mor effeithiol oherwydd ei gysylltiad â'r marw yn y bedd fel nad oes berygl iddynt ddeffroi hyd y bore, a chaiff yntau egwyl i fynd i mewn i dywallt ei galon wrth yr hon a gâr.

Tebycach fyth yw coel y Slafiad. Anhepgor ysbeilydd llwyddiannus yn eu plith hwy yw asgwrn o gorff y marw. Ar ol dewis y tŷ yr ydys ar fedr torri i mewn iddo, cyrchir tuag yno gefn trymedd y nos, a theflir yr asgwrn drosto; a chyn sicred ag y gwneir hynny, cysga'r preswylwyr fel y marw tan y bore, gan roi cyfle gwych i'r lladron gludo popeth o werth ymaith i'w cuddfeydd.

"The Hand of Glory" yw'r enw ar y llaw farw mewn llenyddiaeth Saesneg, a dyry Henderson (*Folklore of the Northern Counties of England*, 200-5) amryw hanesion cyffrous i egluro'r gred ynddi. Dyma un neu ddau ohonynt:

"Min nos, rywbyrd rhwng 1790 ac 1800, daeth gwraig mewn gwisg deithio at ddrws gwesty Old Spital, lle newidid ceffylau'r llythyr-gerbyd yn High Spital ar Bowes Moor, ac erfyniodd yn daer am lety noswaith. Gan y bwriadai droi allan yn gynnar iawn bore drannoeth, dywedai nad oedd raid i neb ofalu codi i'w hwylio ymaith pe rhoddid yn unig damaid o rywbeth ar y bwrdd fel borefwyd iddi. Fodd bynnag, trefnodd y teulu fod geneth o forwyn i aros ar ei thraed nes i'r wraig ddieithr adael y gwesty. Yna aeth pawb i'w gadw. Gorweddodd yr eneth am gyntun ar y setl hir wrth y tân, a chyn ymollwng i freichiau cwsg edrychodd yn graff ar y wraig ddieithr, ac er ei dirfawr ddychryn gwelai odre llodrau gŵr yn amlwg o dan gwrr gwisg y 'wraig.' Diflannodd pob awydd cysgu oddiwrthi ar amrantiad, ond medrodd ymgadw yn wyrthiol heb gynhyrfu, a chymryd arni gysgu cwsg llwynog; ie, aeth cyn belled a chwyrru.

"Ar hyn cododd y 'wraig' a thynnodd o'i logell law gŵr marw, a gosod kannwyll ynddi, ei goleu, ac yna chwyfio'r llaw a'r goleu

amryw weithiau ol a blaen yn ymyl wyneb y forwyn, gan ddywedyd : ‘ Cysged y neb sy’n cysgu, a boed y neb sy’n effro yn effro.’ Yna gosododd y goleu ar y bwrdd, agorodd y drws allan, ac aeth i lawr un neu ddau o’r grisiau a arweiniai i’r ffordd, ac yna chwibianu ar ei gyfeillion. Cadwasai’r eneth cyn llonydded a llygoden ; ond yn awr neidiodd i fyny, rhuthrodd tu ol i’r adyn, a rhoes wth effeithiol iddo a’i yrru’n bendramwnwgl i lawr y grisiau. Caeodd y drws ar drawiad, a’i gloi, a rhedeg i fyny i’r lloffttydd i ddeffro’r teulu. Ond druan ohoni, oferedd oedd ei holl ymdrechion. Er galw a bloeddio, curo ac ysgytio, cysgai pob un fel y marw. Yr oedd bellach mewn anobaith hollol, gan y clywai sŵn y teithiwr a’i gyfeillion o gylch y tŷ. Beth bynnag, cyn rhoi’r goreu i’r ymgais, rhedodd yr eneth i lawr drachefn, a chythrodd i lestraid o laeth enwyn, a thaflodd y cwbl oll ar y llaw a’r gannwyll. Wedyn, dringodd yn ol yn gyflym i’r llofft, a deffroes pawb yn ddidrafferth.

“ Aeth mab y tŷ i’r ffenestr a bloeddiodd ar y gwŷr y tu allan, gan ofyn beth a geisient. ‘ Os rhoir yn unig y llaw farw yn ol i ni, awn ymaith heb niweidio dim na neb.’ Gwrthododd yntau, a thaniodd ei wn arnynt. Cymerodd pawb y goes, a’i gloewi hi, eto nid yn ddianaf. Bore drannoeth cafwyd olion colli gwaed am gryn ysbaid oddiwrth y tŷ, yn dangos iddo glwyfo un o leiaf.”

Adroddwyd yr hanes i Henderson gan Charles Wastell, a chlywsai hwnnw ef yng ngwanwyn 1861 gan hen wreigan o’r enw Bella Parkin, ger High Spital, merch y forwyn ddewr yn y stori. Dyna ddigon i brofi fod y gred mewn llaw farw yn fyw yn siroedd Gogledd Lloegr ddechreu’r ganrif o’r blaen. (Gweler hefyd *English Folk and Fairy Tales*, Hartland, 197, am yr un stori ac eraill tebyg). Ceir hi hefyd yn Iwerddon, ac er mwyn tawelwch meddwl y darlennydd, rhof y dydd a’r mis a phob manylion : “ Ar y trydydd o Ionawr o’r flwyddyn hon (1831) ceisiodd lladron Gwyddelig dorri i mewn i ysbeilio liw nos ar stad Napier, Loughcrew, Sir Meath. Deuthant i mewn i’r tŷ a llaw farw ganddynt, a channwyll oleu ynddi, gan gredu’r ofergoel na welir kannwyll mewn llaw gŵr marw gan neb ond y rhai a’i dwg ; ac na ddeffry neb a fo’n cysgu i ba dŷ bynnag y dygir hi. Rywsut neu’i gilydd, fodd bynnag, y tro hwn deffrowyd y preswylwyr a ffôdd y lladron gan adael y llaw ar eu holau.”

Yn yr *Ingoldsby Legends* (1840) testyn stori'r famaeth yw "The Hand of Glory." Disgrifir tri llofrudd yn dringo sibed, i dorri llaw'r gŵr a grogai yno, a thynnu pum cudyn o wallt ei ben, ac yna cludo'r cyfan at wrach o swynwraig, a honno'n dywedyd ei phader o chwith uwch ben y llaw :

'Tis awful to see
On that Old Woman's knee,
The dead shrivell'd hand, as she clasps it with glee !
And, now, with care,
The five locks of hair
From the skull of the Gentleman dangling up there
With the grease and the fat
Of a black Tom Cat
She hastens to mix,
And to twist into wicks,
And one on the thumb, and each finger to fix.

Y tebyg yw fod gwell hwyl ar reibio gyda channwyll o'r gwneuthuriad uchod na phe defnyddid kannwyll siop. Llaw farw llofrudd crogedig hefyd, feddylwn, yw'r goreu. Yna dyry'r bardd y swyn i'w adrodd pan wrth y gorchwyl :

Now open lock
To the Dead Man's knock !
Fly bolt, and bar, and band !—
Nor move, nor swerve,
Joint, muscle, or nerve,
At the spell of the Dead Man's hand !
Sleep all who sleep ! Wake all who wake !
But be as the Dead for the Dead Man's sake !

Wedyn cawn ddisgrifiad o'r llofruddiaeth erchyll a gyflawnwyd yn bur hwylus trwy gymorth y llaw farw.

Mewn chwedl arall ("Grey Dolphin") yn yr un llyfr, disgrifir St. Bridget yn ymddangos i Emmanuel Saddleton.

From the tip of each of her long taper fingers issued a lambent flame of such surpassing brilliancy as would have plunged a whole gas company into despair—it was the Hand of Glory, such a one as tradition tells us yet burns in Rochester Castle every St. Mark's Eve. Many are the daring individuals who have watched in Gundulph's tower, hoping to find it, and the treasure it guards ;—but none of them ever did.

Ychwanegir nodyn :

One of the uses to which this mystic chandelier was put was the protection of secreted treasure. Blow out all the fingers at one puff and you had the money.

Tarewais ar gyfeiriad arall yn *The Antiquary*, Sir Walter Scott (Pennod xvii) lle disgrifir gan Dousterswivel ddefnyddioldeb Llaw Farw i gadw trysorau cudd yn ddiogel.

"De hand of glory, my goot Master Oldenbuck, which is a vary great and terrible secrets—which de monksh used to conceal their treasures when they were triven from their cloisters by what you call de Reform."

"Ay indeed! tell us about that," said Oldbuck, "for these are secrets worth knowing."

"Why, my goot Master Oldenbuck, you will only laugh at me—But de hand of glory is vary well known in de countries where your worthy progenitors did live—and it is hand cut off from a dead man, as has been hanged for murther, and dried very nice in de shmoke of juniper wood, and if you put a little of what you call yew wid your juniper, it will not be any better—that is, it will not be no worse—then you do take something of de fatsh of de bear, and of de badger, and of de great eber, as you call de grand boar, and of de little sucking child as has not been christened (for dat is very essentials) and you do make a candle and put it into de hand of glory at de proper hour and minute, with de proper ceremonish, and he who seeksh for treasuresh shall never find none at all."

... "And was it the custom, Mr. Dousterswivel, in Westphalia, to make use of this elegant candelabrum?"

"Always, Mr. Oldenbuck, when you did not want nobody to talk of nothing you wash doing about—And de monksh always did this when they did hide their church-plates, and their great chalices, and de rings, wid very preshious shtones and jewels."

Credid peth tebyg ym Melgium hefyd, ond yn ol ofergoel y Belgiaid gwnai rhannau eraill o'r corff y tro yn burion. Heb fod ymhell o Bailleul yn Fflanders Orllewinol, daliwyd lleidr, ac yn ei feddiant droed dyn a grogesid, a arferid ganddo i yrru cwsg ar bobl. Hefyd ym mhentref Alveringen yr oedd gynt ryw swynwraig yn byw, a chanddi fys lleidr y canesid naw offeren uwch ei ben. Llwyddasai, gan fod y clochydd a hithau'n gyfeillion, i osod y bys, wedi ei amgau mewn lliain, ar yr allor, gan daeru wrtho mai crair santaidd ydoedd. Gwnai bethau rhyfedd â'r bys, wedi i'r nawfed offeren ddibennu. Ar ol iddi ei oleu,—achos, wyddoch, fe lysg y cyfryw fyseidd fel canwyllau godidog—syrthiai pawb i gysgu yn y tŷ lle byddai. Lladratâi hithau arian a phopeth arall y gwelai ei gwyn arno. O'r diwedd daliwyd hi, a chafwyd yr eiddo lladrad yn ei meddiant (*Mythology Thorpe*, iii 274—275).

Mewn stori a adroddir gan Hartland daw elfen arall i'r ofergoel i'r amlwg. Ceir ganddo yntau y teulu cysglyd, y lleidr a'r forwyn

effro, ond eneinir y llaw farw wywedig, ac yna goleu matsen. Ond gwrthyd y fawd gynneu am fod un o deulu'r tŷ yn effro, meddir. Yma eto, llaeth enwyn a ganmolir fel y peth gorau i ddiffodd y fflam a thorri'r swyn. Northumberland biau'r chwedl.

Nid oes gennyf mo'r defnyddiau i olrhain yr ofergoel hwn ymhellach. Efallai fod yr uchod yn llawn ddigon i ddangos i ba haen o anwareidd-dra y perthynai'r ddameg a'r stori a glywodd Elis o'r Nant yn Nyffryn Conwy. Ai trwy hen faled neu gerdd ffair y daeth mor hysbys yno? Ai ynteu a ddychmygodd y Cymro yr un coel a'i frodyr anwaraidd eraill? Anodd iawn yw penderfynu pa faint o fenthg sydd mewn llên gwerin, a pha faint sydd gynhenid i bob cenedl, yn gyffelyb i gcelion estron nid oherwydd benthyca, ond am eu tarddu o'r un dull o feddwl yn yr un math ar amgylchedd.

Coleg y Gogledd.

IFOR WILLIAMS.

A ELLIR DISGYBLU'R MEDDWL ?

I

Y COF

Y MAE'R cwestiwn a ddewiswyd fel testyn i'r ysgrif hon, ac i ereill i'w dilyn, yn awgrymu nad yw'r syniadau a goleddid unwaith am effeithiau pell-gyrhaeddol disgyblaeth feddyliol yn derbyn yr un wrogaeth lwyr a llawn heddyw ag a gawsant gynt, ac a roddir iddynt gan rai eto. Am amser hir, cyfiawnheid y lle brenhinol a roddid i ambell bwnc yn ein hysgolion a'n colegau drwy ddywedyd nid yn unig fod ei wybod yn rhan hanfodol o addysg gyflawn pob dyn, ond ymhellach y deilliai rhinwedd arbennig ohono i holl feddwl y sawl a'i hastudiai, a hynny pan yn ymgodymu a phynciau hoilol wahanol. O gredu hyn, ceidw Lladin ei le amlwg fel pwnc y dylai pawb ei feistroli, am fod gwybodaeth ohono yn bwysig iawn, ac hefyd oherwydd ei fod yn foddion digymar i ddisgyblu'r meddwl,—i gryfhau'r cof, meithrin y dychymyg, a datblygu'r farn. Ymresyma'r gweinidog yn gliriach ynghylch disgyblaeth eglwysig wedi iddo fynd drwy gwrs mewn Lladin; bydd barn cynghorwr tref yn sicrach am werth cymharol goleu trydan a nwy ar ol meistroli anhawsterau iaith Rhufain; a bydd dyfarniadau barnwr ar y mater dyrys, "Pwy sydd dramorwr?" yn fwy cywir wedi iddo, yn ei ieuenctid, astudio gweithiau Cicero a Horas. Am reswm tebyg, ni chaiff neb heddyw baratoi ar gyfer unrhyw radd ym Mhrifathrofa Cymru heb ddangos y gŵyr dipyn am algebra a deddfau mesur. Nid oes wahaniaeth na fwriada bachgen neu ferch astudio unrhyw bwnc a eilw am wybodaeth o'r fath: nid oes wahaniaeth chwaith ped anghofiai algebra a mesureg mewn chwe mis wedi sicrhau derbyniad i un o golegau'r brifathrofa, oblegid credir y caiff y meddwl ddisgyblaeth neilltuol drwy astudiaeth o'r fath, ac felly ei bod yn iawn gorfodi pob ymgeisydd am radd i basio arholiad yn y testynau hyn.

Mae aflwyddiant y pynciau a enwyd, ac yn wir pob math o addysg, i ddisgyblu cannoedd o feddyliau fu dan eu dylanwad, wedi codi'r cwestiynau,—A ellir disgyblu'r meddwl o gwbl ? Os gellir, i ba raddau a thrwy ba foddion ? Yn lle cynnyg ateb yr un o'r gofyniadau hyn yn awr, bwriadaf yn gyntaf geisio ateb un arall, sef,—A ellir disgyblu'r cof ? Defnyddiaf y gair “disgyblu” yn yr ystyr o wella a chryfhau, gwneuthur yn bosibl dysgu mater eangach ei gynnwys a mwy ei anhawster nag a ellid ar y dechreu, ac un fu efallai yn atgas i'r dysgwr, a hyn oll mewn llai o amser, ac mewn ffordd sicrach a mwy parhaol. Hyd yn ddiweddar, yr atebiad clir a phendant a roddid i'r cwestiwn a ellid disgyblu'r cof fyddai,—“Gellid !” Pe gofynnid ymhellach ym mha fodd y gwneid hynny, atebid mai trwy ddysgu telynegion a chywyddau, dyddiadau brwydrau Lloegr a hydoedd afonydd India, taflenni rhifyddiaeth a *formulæ* fferylliaeth. Nid oedd wahaniaeth na ddeellid fferylliaeth nac unrhyw beth a ddysgid, ac na fwriedid astudio'r pynciau ymhellach, eto i gyd byddai dysgu brawddegau yn eu cylch yn werthfawr, gan y cryfheid y gallu i gofio pob math o ffaith drwy hynny ! Credid y cofiai dyn ffigyrau cysylltiedig â phellterau'r haul a'r sêr a'r planedau oddiwrth ei gilydd ar ol dysgu pethau hollol amherthynasol iddynt, megis deddfau Hywel Dda. Mewn gair, megis yr ychwanegir at y gallu i godi padelli ac ystenau, llyfrau a sachau, coed a meini, trwy ymarfer â chodi morthwyl yn gyson, felly y gellir cryfhau'r gallu i drysori barddoniaeth yn y cof drwy ddysgu “naw un sydd naw, naw dau sydd ddeunaw,” ac felly yn y blaen. Y mae'r dyb hon yn cilio'n raddol o flaen y syniad nad un cof sydd gennym, ond llawer ; gall fod gan ddyn allu bychan i gofio wynebau ond un mawr i gofio pregethau, un gwan i gofio rhyddiaith ond un cryf i gofio barddoniaeth. Yn wir, awgryma un awdur enwog fod yn rhaid credu fod gennym gof gwahanol am bob profiad gwahanol. “Nid yn unig rhaid bod cof gwahanol am enwau, ond cof gwahanol am bob enw ar ei ben ei hun.” Os yw hyn yn iawn, nid yw'r cof yn gynnwedd yn yr hen ystyr a roddid i'r gair “cynnwedd,” sef adran neu allu annibynnol yn y meddwl.

Fel y digwydd yn aml, wedi coleddu syniad eithafol yn hir, tueddir, yn wyneb anghrediniaeth ac amheuaeth, i fynd i'r eithaf-bwynt arall,

a gwadu nad oedd sail o gwbl i'r hyn a gredid gynt; felly yma, wedi meddwl am ganrifoedd fod dysgu ffeithiau a ffigyrau ynghylch un pwnc yn gwella'r gallu i gofio ffeithiau a ffigyrau am fater hollol annhebyg iddo, tuedda rhai'n awr i haeru nid yn unig na thros-glwyddir yr ennill a geir drwy feithrin ein cof mewn un cyfeiriad i gyfeiriad arall, ond hefyd na ellir gwella'r cof o gwbl, o leiaf mewn ffordd uniongyrchol. Prif apostol yr athrawiaeth na ellir sicrhau gwelliant uniongyrchol yn y cof oedd y diweddar Athro William James. Seilir hi'n bennaf ar yr ystyriaeth fod natur pob math ar gof yn cydreddeg neu yn gysylltiedig â natur y gïau (*nerves*). Yn anffodus, ychydig a wyddys i sicrwydd ynghylch effaith ymarferiad ar gyfansoddiad y gïau a'r cysylltiadau a ffurfir rhyngddynt yn yr ymennydd. Er hynny, gwyddys digon i argyhoeddi pawb bron y gorwedd un achos pwysig o'r gwahaniaeth mawr a welir yng ngallu yr un person i gofio dau fath o ffeithiau, megis enwau ac wynebau, yn natur rhan neilltuol o'r ymennydd, ac yng nghyfansoddiad y gïau sydd yn cysylltu'r glust a'r *larynx* â'r rhan honno (canys gwneir argraff ar y rhai hyn pan ddefnyddiwn y *larynx* i ddywedyd enw, neu pan, drwy y glust, y clywn rywun arall yn ei ddywedyd), neu yn natur y rhan honno o'r ymennydd cysylltiedig â'r gïau sydd yn rhedeg i'r llygaid (canys gwneir argraff ar y rhai hyn gan yr wyneb y byddwn yn edrych arno). Fe brofwyd i fodlonrwydd lled gyffredinol (erys ambell anghredadun), fod perthynas agos iawn rhwng ein cof am yr hyn a welir, a glywir, a arogleuir, ac felly yn y blaen, a chyflwr rhannau penodol o'r ymennydd: os niweidir un rhan neilltuol, collir y gallu i gofio aroglau; ac os niweidir un arall, anghofir *ystyr* gair er y cedwir y cof am y ffordd i'w *ddywedyd* pan welir ef. Ar ystyriaethau cyffelyb, tueddir i gredu y gorwedd y gwahaniaeth yng ngwerth cof un dyn rhagor un arall, yn y man cyntaf ar natur ei iau a'i ymennydd. Pa un a ellir dyfnhau'r argraff a wneir ar y gïau gan y cynhyrifiadau a gynyrchir ynddynt, ni ellir dywedyd yn bendant: y mae'n amlwg y gwanheir yr argraff gan orflinder ac afiechyd. Mae'r ffaith fod plant sy wedi derbyn addysg dda mor debyg weithiau i'w tad a'u mam annysgedig, yng nghryfder neu wendid eu cof am yr hyn sydd yr un mor gyfarwydd iddynt i gyd, yn awgrymu yn lled gryf fod yr hyn a ddywedodd James yn iawn,

sef fod natur ein cof yn dibynnu yn y man cyntaf ar gyfansoddiad yr ymennydd a'r gïau ; o ganlyniad, os na ellir cryfhau y rhai hyn, ni ellir cryfhau'r cof mewn ffordd uniongyrchol. Eto, rhaid addef mai tywyll yw ein gwybodaeth am y gïau, a rhaid cofio y cred rhai ym mhosibilrwydd eu gwella a'u cryfhau. Os nad at gysylltiad y cof a'r gïau y cyfeirir pan ddywedir na ellir gwella'r cyntaf yn *uniongyrchol*, nid yw'n glir beth a feddylir wrth welliant uniongyrchol. Credaf na wnafl gam â'm pwnc wrth adael y gair "uniongyrchol" o'r neilltu, a mynd ymlaen i edrych am ateb i'r cwestiwn cyffredinol, —A ellir o gwbl ddisgyblu a gwella'r cof ?

Ceisiwyd profion a thystiolaethau mewn amrywiol ffyrdd ac o gyfeiriadau gwahanol tuag at ateb y cwestiwn. Weithiau gellid meddwl fod synnwyr cyffredin yn ddigon i'w benderfynu, ond er bod ei dystiolaeth yn werthfawr nid oedd eisieu ond ymchwiliad byr i ddangos nad oedd ei atebion bob amser yn gyson â hwy eu hunain. Rhaid oedd edrych am help o le arall.

Heddyw gwneir ymdrech fawr i benderfynu'r pwnc drwy help yr un math o arbrofion ac ymchwiliadau ag a ddefnyddir wrth olrhain gweithrediadau ereill y meddwl. Fel y gŵyr fy narllenwyr, ymdrech fawr diwedd y ganrif o'r blaen, ac i raddau llawer eangach y ganrif bresennol, yw cynllunio arbrofion i'r pwrpas ar linellau mor debyg ag sydd bosibl i'r *experiments* a ddefnyddir mewn fferylliaeth a gwyddorau ereill. Oherwydd natur y meddwl, ni ellir gwneuthur hyn ond i raddau cyfyng, ac o ganlyniad, dibynnir llawer mwy ar sylwi'n fanwl, drwy help gwahanol fathau o offer cywrain, ar ddatblygiad gweithrediadau'r meddwl fel y deuant i'r golwg mewn geiriau, etc. Ond y mae symudiadau'r meddwl hyd yn oed yn eu ffurfiau symlaf mor gymhleth nes bod dadrys yr hyn a elwir yn gof oddiwrth yr hyn a elwir yn ddychymyg, neu yr hyn a ystyrir yn rheswm oddiwrth yr hyn a ystyrir yn sylwadaeth, yn anawdd iawn, os nad yn amhosibl. O ganlyniad, nid yw'n rhyfedd fod y rhan fwyaf o'r arbrofi a'r sylwi wedi ei gyfyngu ei hun i archwilio darn bychan yn unig o'r meddwl ar y tro ; er enghraifft, yn anaml iawn y ceisir archwilio'r gwaith a wneir wrth gofio araith neu bregeth ; gan amlaf profir y cof drwy gyfrwng elfennau syml, megis sillafau diystyr (fel *pro*, *cws*, *ter*), geiriau unigol, brawddegau byrion, a thaf-

lenni rhifyddiaeth, ond yn ffodus y mae peth gwaith o'r fath wedi ei wneuthur drwy sylwi ar yr hyn a gymer le wrth ddysgu barddoniaeth, rhyddiaith, etc. Cyn belled ag y gwn i, ni cheir cliriach crynhodeb o'r gwahanol ymchwilladau hyn,—enwau y personau a'u cyflawnodd y flwyddyn y cyhoeddwyd hwynt, eu natur, y casgliadau sydd wedi eu tynnu neu a ellir eu tynnu ohonynt, a'r cyhoeddiadau y ceir cofnodion yn eu cylch ynddynt, nag yn ail gyfrol *Educational Psychology* (1913) yr Athro Edward L. Thorndike, Coleg yr Athrawon, Prifathrofa Columbia, Caerefrog Newydd. Fel enghreifftiau o'r arbrofion a wnaethpwyd ar waith y cof, sylwer ar y rhai canlynol sydd wedi eu crynhoi gan yr awdur hwn :

(a) y rhai a wnaed gan Ebert a Meumann yn 1905 ar effaith dysgu pedair cyfres ar hugain o sillafau diystyr, deuddeg ym mhob cyfres, gan chwe pherson mewn oed ;

(b) y rhai a wnaed gan Thorndike yn 1908, pryd y dysgwyd ystyr-on Seisnig geiriau Ellmynaidd am awr y dydd yn ystod deuddeng niwrnod gan ddau berson ar hugain oedd wedi cael addysg dda ;

(c) y rhai tebyg i brofion Ebert a Meumann a wnaed gan Dearborn yn 1910 ;

(cb) y rhai tebyg i brofion Thorndike a wnaed gan Dearborn ;

(d) y rhai a drefnwyd gan W. H. Winch yn 1904 a 1906 er dangos pa gyfnewidiad a wneid yng ngallu plant ysgol elfennol i gadw yn y cof ddeuddeg cydsain a ddangosid iddynt neu a seinid yn eu clyw, wedi ymarfer ohonynt yn hyn o waith ar 600 o gyd-seiniaid ;

(dd) y rhai a wnaed gan yr un gweithiwr diwyd yn 1912 : yma profwyd gallu plant un mlwydd ar ddeg oed i gofio chwe llythyren, wedi ymarfer ar ddeg cyfres a thrigain o'r fath ;

[gwelwyd gwelliant amlwg yn y cof yn (a), (c), (cb), (d) ac (dd), ond dim cyfnewidiad yn (b) ;]

(e) y rhai a wnaed gan W. G. Sleight yn 1911 : yma profwyd nifer o blant dair gwaith mewn deng math o waith cof ; gadewid i dair wythnos basio rhwng pob prawf ; cofnodwyd yr amser a dreulwyd i ddysgu unrhyw un o'r deng math ; ar gyfartaledd ni threulwyd ar hyn fwy nag ychydig funudau, ac nid oedd cyfanswm yr amser o ganol y prawf cyntaf hyd at ganol y trydydd yn fwy yn ol

job tebyg na dwy awr. Mewn ymarferiad mor fyr a hyn yr oedd welliant nodedig, fel y dengys y daflen islaw :

Natur yr hyn a ddysgid.			Marciau'r prawf cyntaf.	Marciau'r trydydd prawf.	Ennill.
Points	73.9	86.5	12.6
Dyddiadau	14.4	18.1	3.7
Sillafau diystyr..	20.7	22.8	2.1
Barddoniaeth	58.5	63.8	5.3
Rhyddiaith	109.8	118.6	8.8
„	27.5	30.5	3.0
Map	63.9	72.4	8.5
Sillafiaeth	134.1	139.0	4.9
Llythrennau	76.1	80.2	4.1
Enwau	32.7	41.4	8.7

Nid wyf yn beiddio cymryd y gofod angenrheidiol i egluro'r uchod yn llawn ; sylwer yn unig ar yr ennill).

Ymddengys y profion hyn fel pe yn ein cyfiawnhau pan ddywedwn y gellir drwy ymarferiad wella a chryfhau'r cof. Wrth gwrs, nid oes gennym yma sail ry gadarn i sefyll arni, gan fod llawer o'r waith cof a wnaed yn ystod yr ymchwiliadau hyn yn annhebyg i'r yn a wneir gan blant a chan bobl mewn oed yn gyffredin : hefyd iae cyflymder a gradd y cynnydd yn creu peth syndod ynom. Ond a chymryd golwg gyffredinol arnynt, y maent i raddau yn ymuno â phrofiad athrawon, ac yn awgrymu y gellir gwella'r cof.

Gofynnwyd i rai o'r personau a fu drwy'r profion beth yn eu barn wy oedd y rheswm am unrhyw les a deimlasant hwy fod y cof yn dderbyn wrth ddysgu'r gwahanol bethau. Priodolid hyn weithiau'r ffaith fod y sylw yn aros yn fwyfwy sefydlog ar yr hyn a ddysgid, eu fod y gwrthwynebiad a deimlid at ambell dasg yn lleihau, neu d ffyrdd newydd a gwell i ddysgu yn cynnyg eu hunain yng ghws yr arbrofion. Daw rhai o'r rhesymau hyn i'r golwg eto yn y manau nesaf o'r ysgrif.

Cymeraf yn ganiataol bellach y gellir gwella'r cof, a chynygiat yr awgrymiadau canlynol fel rhai cymwys at ei gryfhau a'i ddisgyblu.

I. (a) Bob amser y bydd hi'n bosibl, dylid trefnu i'r profiad yr lym ni ein hunain am ei gofio, neu am i ereill ei gofio (nid oes

wahaniaeth pa un ai golygfa ai sain ai aroglau ai cyffyrddiad fyddo) ein taro ni a hwy y tro cyntaf mewn modd byw a grymus. Y mae' enghreifftiau yr wyf newydd eu henwi, megis sain ac aroglau, yn rha syml, ond y mae'r un rheol yn dal am brofiadau mwy cymhleth. Oherwydd hyn, mae parhau i astudio'r un pwnc am oriau meithiol heb orffwys, yn pylu gallu'r meddwl i dderbyn yr hyn a gynygir iddo ac y mae'r un mor eglur nad yw'n ddoeth ceisio dysgu pethau ar y cof pan fo'r corff yn newynog. Erbyn heddyw, y mae pob athro'r cydnabod y pwysigrwydd o benderfynu hyd pob gwers a roddir blant, a'r drefn oreu i un wers ddilyn y llall; y mae hefyd yn argyhoeddedig o werth ysbeidiau gorffwys rhwng y gwersi.

Y mae i'r rheol felly ddwy ochr: un yn dal cysylltiad â gosod y symbyliad yn y man mwyaf effeithiol i ddylanwadu arnom, a'r llall yn gysylltiedig â'r angenrheidrwydd am osod y corff yn yr ystun oreu i dderbyn dylanwad y symbyliad, ac am beidio a cheisio dysgu (os na bydd rhaid anorchfygol) pan fyddo'r corff yn flinedig, afiach neu newynog. Braidd y mae eisieu crybwyll fod yr amgylchiadau sydd yn ffafriol i'r cof yn fanteisiol i holl alluoedd y meddwl, a bod hyn i gyd yn wir nid yn unig am blant, ond am bob oed.

Wrth gwrs, nid yw yn ein gallu benderfynu'r grym na'r bywiogrwydd y tarewir ni gan ambell amgylchiad. Gwthiwyd llawer golygfa ar ein sylw a llawer gair ar ein clyw, nad oeddym yn chwannog eu derbyn; er hynny, nid anghofiwn hwynt tra byddom byw. Ond y mae'r peth yn aml o fewn ein dewis. Fel enghraifft seml, ystyrier profiad a gafodd un o'm cyfeillion yn ddiweddar. Yn y oedd newydd ddechreu chwarae golff. Addawyd cyfarwyddyd a help iddo am brynhawn gan ffrynd iddo sydd yn chwaraewr medrus ac yn deall cyfrinion y grefft, un all egluro mewn gair a gweithred sut i daro'r bêl, pa le bynnag y gorwedd ac i ba gyfeiriad a phellter bynnag y dylai fynd. Ond yn anffortunos, yr oedd yn brynhawr gŵyl yn y dref gyfagos, ac yr oedd holl aelodau'r clwb fel pe wedi benderfynu chwarae arno, ac o ganlyniad, yn lle bod llygaid a sylw y newyddian ar yr hyn a esboniai ac a wnai ei hyfforddwr, blinid y digybl gan yr ofn ei fod yn cadw'n ol am amser afresymol y rhai oedd yn dilyn. Ychydig felly a ddysgodd ac ysgeifn oedd yr argraffiadau a wnaed ar y gŵyl hynny lle y gorwedd y cof am y gwahanol ergydion

sydd yn rhaid cyrraedd deheurwydd ynddynt, os ydys am gael enw da mewn golff. Gwell dysgu'r grefft hon pan nad oes ond ychydig yn edrych arnoch.

Rhodder felly y fantais oreu i'r peth yr ydym am ei gofio i wneuthur argraff ddofn arnom, a gofaler fod y corff mewn cyflwr y gall dderbyn yr argraff gyda gobaith llawn na ddileir ef yn fuan.

I. (b) Nid yn unig y mae'n bwysig derbyn yr argraff, os yn bosibl, mewn modd grymus y tro cyntaf, ond anghenrhaid yw derbyn yr un argraff yr un mor rymus a bywiog lawer gwaith wedi hynny. Ni ddaw neb yn chwaraewr da mewn golff, nac ar biano, na chrwth, ar ol dwy neu dair o wersi: rhaid cadw'r sylw yn effro am ugeiniau o weithiau ac efelychu'r perfformwyr medrusaf. Nid yw'r mwyafrif ohonom yn gobeithio cofio tŷn ar ol gwranddo arni'n astud am unwaith; rhaid gwneuthur hynny droeon pan fo'n meddwl yn rhydd oddiwrth bob ymgeisydd arall am ein sylw. Nid yw'n bosibl chwath i'r rhan fwyaf o bobl gadw yn eu cof gynnwys darlun heb gael edrych arno'n dawel ac yn hir lawer gwaith.

Ceisier ail-adrodd yr hyn yr ydym am ei gofio mewn ffordd fywiog yn aml.

I. (c) Hyd y blynyddoedd diwedda, ni sylweddolwyd yn llawn bwysigrwydd darganfod y cyfrwng y gwneir yr argraff ddyfnaf arnom drwyddo. Dysg rhai ddarn o farddoniaeth yn gynt ac yn llwyrach wrth ei ddarllen yn hygryw drosodd a throsodd nag wrth fynd drosto gyda'r llygaid, heb wneuthur un sŵn. O ddefnyddio'r llais i'r golwg, gwneir argraffiadau ar yr ymennydd gan y cynhyrifiadau a drosglwyddir yno gan y rhai a gynyrchir (1) yng ngŷau'r llygaid pan edrychir ar y geiriau, (2) yng ngŷau'r *larynx* pan eu dywedir, a (3) yng ngŷau'r clustiau pan eu clywir. I ereill, bydd ysgrifennu'r darn yn gymorth pellach. Ond dysg rhai ddarn o'r fath lawn mor gyflym wrth ei ddarllen heb ei yngan na'i ysgrifennu.

Y mae'n sicr fod llawer ohonom oddiar fis Awst diwedda wedi seisio sefydlu yn y cof safleoedd perthynasol Dixmude, Ypres, Lens, Arras, etc., a hynny drwy edrych am y trefi hyn drachefn a thrachefn ar y map. Yn ol pob tebyg, byddai'r mwyafrif ohonom wedi llwyddo i wneuthur hynny mewn llai o amser ac yn fwy cywir, os baem wedi dwyn ein llaw i mewn i'r gwaith, ac wedi copio'r map

yn fynych, canys y mae gennym gof yn y gïau rywle am symudiadau'r llaw, fel pob aelod arall o'r corff. Mae rhai ohonom efallai wedi bod yn hwy cyn cofio'r cyfeiriad y saif Dixmude o Ypres, a Przemysl o Kielce, a lleoedd ereill, am na allasem ddywedyd e henwau yn hyderus, yn "uchel," neu yn hanner-uchel; ni chawsom felly help yr argraffiadau y gellir eu cynyrchu gan eu sŵn yn ein clustiau, neu gan y rhai (ar yr olwg gyntaf, mwy cyfrin) a greir gan y symudiadau a wneir yn y *larynx*.

Mewn erthygl a gyhoeddwyd yn 1911 gan yr Athro E. P. Culverwell, Dilyn, ar "Greu Cof," rhoddir hanes am y cynnydd a welodd ef yng ngallu disgybl deunaw mlwydd oed mewn dysgu Lladin. Yr oedd y bachgen uwchlaw'r cyffredin yn ei allu meddyliol, ac yn neilltuol yn ei wybodaeth o Saesneg a Gwyddoniaeth. Bu mewn dwy ysgol dda, ond ychydig o'r Lladin a allai ei gofio. Llwyddodd i sicrhau derbyniad i Goleg y Drindod yn Nulyn, ond yr oedd yn rhaid iddo basio arholiad mewn Lladin ar ben y tymor cyntaf. Er bod yn sicr y gwnai hynny, talodd ei dad am athro i'w hyfforddi ar ei ben ei hun. Ond ni wnai fawr gynnydd. Tynnodd hyn sylw yr Athro Culverwell ato. Gwelodd nad oedd y bachgen yn gwneuthur defnydd o unrhyw gyfrwng ond y llygaid pan gyda'i wersi Lladin. Awgrymodd Mr. Culverwell iddo osod cynlluniau ereill ar waith,—darllen y geiriau Lladin yn uchel ac eglur, dywedyd yr ystyron Seisnig yn yr un modd, ysgrifennu ar bapur y darnau ag anhawster anghyffredin ynddynt iddo, ac fel yr ysgrifennai bob gair, ei ddywedyd yn hyglyw, talu sylw manwl i bopeth a wnâi, bod yn ofalus wrth ysgrifennu i ddilyn pob gair â'i lygaid, gwranddo ar sŵn gair fel y dywedai ef, ac eto peidio a gadael i'r sylw aros arno heb ystyried ei gysylltiadau, ond gofalu'n wastadol am ei ystyr yn y frawddeg. Awyddai'r bachgen ddysgu Lladin, a gwnaeth ei oreu i gario allan y cynghorion hyn, ac mewn llai nag wythnos, teimlai les mawr o'u dilyn. Erbyn dydd yr arholiad, nid yn unig yr oedd wedi cwblhau'r gwaith gosodedig, ond yr oedd wedi datblygu diddordeb dwfn yn y llyfr y bu'n ei astudio. Pasiodd yr arholiad yn rhwydd.

Hawdd fyddai ychwanegu rhagor ar y mater pwysig hwn, ond rhaid ei adael gyda'r rhybudd nad yw pob un ar bob amgylchiad yn derbyn lles o ddefnyddio mwy nag un cyfrwng i argraffu'r hyn a

ddymunir ar y cof. Nid yw'n dilyn y bydd y cynllun a ddefnyddia fy nghymydog i astudio a chofio yn help i mi. Y mae rhai yn derbyn lles, meddant hwy, o'r cyfundrefnau a elwir yn *Mnemonics* (Beth yw y cyfystyr Cymraeg ? Cynygia I. D. Ffraid "Gofyddiaeth"). Mae'r rhai yr wyf fi wedi darllen hanes amdanynt yn beiriannol, a phe treulid hanner yr amser a roddir at gofio eu rheolau i geisio deall yr hyn a ddysgir, byddai'r cof a'r deall fwy ar eu hennill. Ond dellir ambell un gan gywreinrwydd y gyfundrefn, ac y mae'n well gan un arall golli chwys wrth fynd dros reolau dirif, na llafurio am ystyry a synnwyr yr hyn fydd dan sylw.

Ceisied pob un ddarganfod y cyfrwng a'r cyfryngau fydd yn fwyaf llesol iddo wrth ddysgu mater ar ei gof.

II. Yn yr adrannau a rifais yn I (a), (b), (c), gosodwyd awgrym-adau pa sut i wneuthur yr argraff oreu ar y cof pan fo'r achos gallanol yn bresennol, ond yn awr yr wyf am bwysleisio'r ffaith fod ffurfio cof parod, cryf, cywir, yn dibynnu llawer ar y nifer o weithiau y ceisiwn alw'n ol i'r meddwl yr hen brofiad, pan fo'r achos cyntefig yn absennol. Er enghraifft, os ydym am fod yn sicr y gallwn bob amser atgofio ffeithiau hanes bywyd Olifer Cromwel, nid yn unig rhaid eu stampio'n ddwfn ar y cof drwy astudio'r llyfrau goreu a hysgrifennwyd ynghylch y gwron hwnnw a'i oes, gwneuthur cryn-nodeb o ambell baragraff a phennod, darllen llawer yn hyglyw efallai, paratoi rhestri o'r prif ffeithiau a dyddiadau, gwneuthur mapiau a *models* o'r brwydrau y cymerth Olifer ran ynddynt, a llawer o bethau cyffelyb, ond rhaid i ni lawer gwaith wedi hynny ymdrechu eu dwyn yn ol i'r cof heb help llyfr na nodiad, a'u hysgrifennu i lawr heb gymorth o'r fath; mewn gair, buddiol yw ceisio'u hatgofio mewn cynifer neu fwy o ffyrdd nag a ddefnyddiwyd i'w hargraffu ar y meddwl ar y dechreu.

Onid yw yn gamsynied mynd lawer gwaith dros ryw dudalen yr ydys am ei gofio, gan hanner-edrych ar y geiriau er mwyn eu hargraffu ar y cof, a hanner-edrych i ffwrdd gan geisio'u hatgofio ar yr un foment ? Y canlyniad yn gyffredin yw, na chaiff yr hyn bydd ar y tudalen gyfle llawn i stampio'i hun yn rymus ar y meddwl, ac o'r tu arall, nid yw'r ymgais a wneir i atgofio ond gwan, pan elwir ar y llyfr am help cyn gwneuthur ein goreu i gael gafael ar y ffaith a

ddysgir. Onid gwell cynllun fyddai cau'r llyfr a gwneuthur y cwbl a allwn i gofio'r cyfan a ddysgwyd, wedi i ni fynd dros yr hyn yr ydym yn ei astudio nifer digonol o weithiau? (Nid mater hawdd yw penderfynu beth yw'r nifer digonol, a rhaid i bob un wneuthur hynny drosto'i hun). Yn wir, i lawer y mae'n llesol mynd o'r tŷ a gadael y llyfr a'r nodiadau a'r crynodebau ar ol, ac yna ceisio atgofio'r hyn a ddysgwyd. Os methir, rhaid yn awr chwilio'n ddyfal am y ffeithiau colledig a'r cysylltau (a fodola rhwng un rhan o'r mater a'r llall) sydd ar ddisberod, neu gydnabod ein bod wedi ein gorchfygu. Ond os parheir i chwilio, ac yn y diwedd cael, teimlir llawenydd, yr hyn a dry'n foddion i sicrhau'r holl fater yn fwy diogel yn y cof.

Y mae'n amlwg felly y dylai'r hyn sydd wedi ei ddysgu gael ei atgofio mewn modd mor fyw ac egniol ag sydd bosibl, a hynny'n aml. Deallai'r Jesuwitiaid lawer o gyfrinion dysgu plant, a'u prif arwyddair oedd—*Repetitio mater studiorum*: Ailadrodd yw mam y gwybodau. Yn ddiddadl y mae ymdrech onest i atgofio'r hyn yr ydys unwaith wedi ei argraffu ar y meddwl yn un o'r cynorthwyon mwyaf effeithiol i gryfhau'r cof.

III. Ond uwchlaw popeth arall, rhaid deall yr hyn a ddysgir, os ydym am ei ddysgu'n rhwydd, ei gadw'n hir, a'i alw'n ol pan fynnom. Yn anffodus, tuedda llawer heddyw i osod yr *bol* bwys ar ddeall pwnc: wedi hynny, credir y cofir ef yn ddiffael. Na wneir! Ar ol deall, rhaid ei ail-adrodd neu wneuthur defnydd cyson ohono,—gwell ffordd i'w alw'n ol i'r cof. Rheol syml ac eglur ydyw hon: deall pwnc yn llwyr gyntaf, yna ei drysori yn y cof, a chwedi hynny ei ailadrodd a'i ddefnyddio. Ategir hi gan brofiad pob oes.

Cyn belled ag y gwelaf fi, yr uchod yw'r moddion mwyaf effeithiol at wella'r cof. Er hynny, fe deimla ambell ddarllenydd, efallai, fy mod wedi anwybyddu un o'r cynorthwyon cryfaf, ac un a gymeradwyir gan rai o'n meddylwyr goreu, sef y pwysigrwydd o ddwyschau'r sylw at yr hyn a astudir, os ydym am ei gofio'n dda. Y mae'n glir na allaf ar ddiwedd erthygl fel hon drin y mater yn llawn, ond er hynny hoffwn gyfeirio at y ddwy ddeddf fawr sydd yn llywodraethu maint a nerth y sylw a allwn ei dalu i unrhyw bwnc; dengys y gyntaf fod hyn yn dibynnu ar y gynysgaeth o allu i sylwi a feddwn wrth naturiaeth: gŵyr pob athro fod gwahaniaeth dirfawr rhwng plan

n hyn; pa beth bynnag fydd dan ystyriaeth, nid oes eisiau ond ei sod yn glir o flaen un plentyn, a hoelir ei sylw arno, ond am ei ymydog, rhaid ei symbylu bob yn ail munud, onide bydd yn breuddwydio, os nad yn hepiant; dengys yr ail fod nerth ein sylw yn dibynnu ar y defnydd a fyddwn wedi ei wneuthur o'r talentau a roddwyd i ni, pa un ai un dalent o sylw a fyddwn wedi ei derbyn, neu ddeg; y modd i ychwanegu atynt yw eu defnyddio i ennill wybodaeth am ryw bwnc, a meithrin medr mewn rhyw orchwyl neu'i gilydd, megis tynnu lluniau neu drin blodau, llywio cwch neu canu piano. Mae'r pethau y sylwn arnynt, a gradd y sylw a roddir ddynt yn dibynnu mewn gair ar ein gallu naturiol ar un llaw, ac ar ein gwybodaeth a'n medr enilledig ar y llaw arall.

Fe welir felly ein bod wedi dychwelyd i'r man y safem ynddo ar diwedd adran III. Yno dywedwyd mai un ffordd i gofio'r hyn a ddysgir yw ei ddeall, ac yr ydym newydd ddywedyd y cryfheir ein gallu i sylwi ar fater yn yr un ffordd. O ganlyniad, ymddengys y gallwn drwy'r un moddion wella'r cof a'r sylw, ac na allwn gryfhau'r cof heb gryfhau'r sylw, na gwneuthur yr olaf heb wneuthur y blaenaf. Mae pob cynllun sy'n llesol i helpu dyn i ennill gwybodaeth a medr yn llesol at ddyfnhau'r sylw a gwella'r cof. Os awgrymir y gallwn gryfhau'r sylw heb help y cof, ymddengys y peth yn amhosibl.

A ellir gwella a disgyblu'r cof? Gellir. Ym mha fodd? Drwy falu am yr amser goreu i ddechreu astudio a dysgu ar gof ffeithiau rheolau unrhyw ran o wybodaeth, drwy gysylltu un ffaith a rheol i'r un o'i blaen, drwy ailadrodd a chymhwyso hen faterion mewn awer modd, drwy wneuthur y cyfan yn y ffordd fwyaf dymunol a phleserus, drwy ddefnyddio'r cyfryngau y mae sylwadaeth yr thro, neu ein profiad personol, wedi eu dangos fel y rhai mwyaf riadol, ac, uwchlaw popeth, drwy fynnu deall yr hyn yr ydys am i gofio. Ond a fydd ein cof am bynciau bollol amherthynasol i'r bai a ddysgwyd yn well?

Os deil amynedd y golygydd a'r darllenydd, ceisiaf ateb y westiw'n hwn y tro nesaf.

Coleg Debeudir Cymru a Mynwy.

WILLIAM PHILLIPS.

IEUAN BRYDYDD HIR

MAE gan lenyddiaeth fel rhyfel ei gwroniaid a'i buddugoliaethau. Tra fôm yn cadw mewn cof arwyr enwog yr hen oesoedd, a gollasant eu gwaed tros ryddid ac annibyniaeth, nac anghof-iwn gymwynaswyr eraill a dreuliasant eu nerth ac a aberthasant eu cwsig a'u cysuron er codi llenyddiaeth yr hen wlad o gwsig angau, yn y ddeunawfed ganrif. Haedda Ieuan Brydydd Hir le uchel ymhlith y cymwynaswyr hyn. Cyflawnodd orchestion, a bwriadodd rai mwy. Casglodd drysorfa o wybodaeth lenyddol, a chyflwynodd ei olrhein-iadau i ysgrifen. Dygwyd allan gyfrol o'i waith yn 1876, o dan olygiad y Parch. D. Silvan Evans; ond methodd y golygydd diwyd hwnnw a chael gafael ar ysgriflyfrau'r bardd, y rhai a ymddiriedwyd ar ei farwolaeth i ofal Paul Panton, Plasgwyn, Sir Fon. Erbyn hyn, fodd bynnag, maent wedi eu harchwilio gan Dr. Gwenogfryn Evans. Dengys Dr. Evans fod Ieuan wedi copïo wmbredd o waith yr hen feirdd ac eraill, gyda'r bwriad o'u cyhoeddi rywbyrd. Amryw flynyddoedd wedi marw'r Prydydd Hir, llogwyd Owen Pughe a Iolo Morgannwg gan Owain Myfyr i'w gynorthwyo i olygu'r ysgrifau. Ffrwyth eu llafur yw y *Myvyrian Archaeology* ond truenus yw adrodd nad ymddengys enw Evan Evans, sef y Prydydd Hir, ar yr wyneb ddalen, oblegid ef yn bennaf biau'r gwaith. Mae'n wir i Owain Myfyr glirio'r draul, ond amhosibl edmygu neb a dderbyn y credyd a berthyn i arall a lafuriodd yn helaethach. A ydyw yn debyg fod y Prydydd Hir wedi gwerthu ei lawysgrifau a'i hawlfraint cyn ei farw i'r Myfyr? Prin y credaf iddo wneuthur hyn, er ei fod mewn prinder arian.¹ Os na fu rhyw ddealltwriaeth rhyngddynt, ni ellir cyfiawnhau ymddygiad annheilwng Pughe a'r Myfyr.

Ganwyd Evan Evans ym mhlwyf Lledrod, Sir Aberteifi, yn 1731. Derbyniodd ei addysg foreol yn Ysgol Ystradmeurig, dan Edward Richard, y bugeilgerddwr. Ceisiodd y gŵr da hwnnw ail gynneu'r

¹ [Cael benthg y llawysgrifau gan eu perchen, Paul Panton, a wnaeth Owain Myfyr; ac fe roes gopi o'r *Myfyrian* "i B. Panton Yswain am ei gymwynas (sic)"; gweler Y BEIRNIAD 1912, td. 11.—GOL.]

tân a ddiffoddwyd gan Harri'r Wythfed a'i ganlynwyr drwy ddadgorfforiad Mynachlog Ystrad Fflur. Nid ymddengys fod unrhyw gynnyg wedi ei wneuthur i roddi addysg i'r werin, ar ol distewi athrawon yr hen Fynachlogydd, hyd sylfaeniad y Gymdeithas er Lledaenu Gwybodaeth Gristionogol yn 1698, ac yr oedd o leiaf ddau Gymro gwladgar ymhlith ei sylfaenwyr,—Syr John Philipps o Sir Benfro, a Dr. John Evans, Esgob Bangor. Ond ceisiodd Edward Richard sylfaenu Ysgol Uwchraddol, a llwyddodd tuhwnt i'w ddisgwyliad. Yn yr ysgol hon bu Evan Evans yn dysgu'r clasuron, ac oddiyma yr aeth yn 1751 i Goleg Merton, Rhydychen. Ymadawodd o'r Brifysgol heb gymryd ei radd, a thybir mai prinder moddion sydd yn cyfrif am hynny. Urddwyd ef, a dechreuodd ar ei weinidogaeth yn rhywle yn ei ardal enedigol. Tua'r adeg yma torrodd Edward Richard yr ysgol i fyny yn Ystradmeurig, ar ol gyrfa lwyddiannus am oddeutu deng mlynedd, gan ddywedyd ei fod yn rhy anwybodus ei hun. Am ddwy flynedd âi am bedwar o'r gloch bob bore gydag Ieuan Brydydd Hir i ystafell Eglwys Ystradmeurig i astudio'r Roeg a'r Lladin. Fel hyn y dygwyd hufen dysgeidiaeth Rhydychen i Ystradmeurig. Ail ymaflodd Edward Richard yn ei ddyledswyddau fel athro, ac urddwyd llu o wŷr da eu gair i'r weinidogaeth o'r ysgol hon heb baratoad pellach. Tystir i'r ardal ddyfod mor hyddysg nes yr oedd hyd yn oed y torrwyrr cerrig ar fin y ffordd yn ymgomio yn Lladin.

Ceir golwg ar dreigliad y gweddill o oes Evan Evans yn ei lythyrau at y Morrisiaid o Fôn ac eraill. Yr oedd ganddo syniad uchel am alluoedd Lewis Morris. Ystyriai ef “ yn fwy hynod am bob dawn a gorchest benigamp na neb o'i gydwladwyr y to heddyw.” Beir Lewis Morris heddyw am nad yw ei gynyrchion oll yn lân, ac am ei ymddygiad at Oronwy Owen, ac ni chaiff orwedd yn dawel yn ei fedd yng nghangell Eglwys Llanbadarn Fawr. Ni ddylid anghosio iddo roddi symbyliad mawr i ymchwiliadau llenyddol pan oedd Cymru mewn trwmgwsg. Canodd Ieuan Brydydd Hir farwnad iddo; ef oedd Merddin neu Daliesin dysg; Homer oedd, o fawr addysg; yr oedd eraill yn ceisio canu, ond yr oedd eu cân yn fwy tebyg i gân dylluanod, a “ gwae i'r Cymry felly fod.”

“Ieuan Brydydd Hir” oedd enw a roddwyd ar y bardd gan ei

gyfoeswyr, oherwydd, fel y tybir, ei fod yn ŵr tal a theneu. Nid oedd ef ei hun byth yn arfer nac yn arddel y cyfryw enw. Yr oedd bardd arall yn dwyn yr enw hwn yn y bymthegfed ganrif, ond y mae'r enw bellach wedi glynu wrth Evan Evans, ac anaml yr ydys yn cofio fod unrhyw Brydydd Hir arall wedi bod erioed. "Ieuan Fardd ac Offeiriad," er hyn, y galwai ef ei hun. Yr oedd yn byw mewn cyfnod pwysig yn hanes crefydd yng Nghymru. Yr oedd yn cydoesi â Griffith Jones, Daniel Rowlands, a Howel Harries, a daeth i gyffyrddiad agos â'r Mudiad Methodistaidd. Am y rheswm hwn, mae tystiolaeth y Prydydd Hir yn ddiddorol iawn. Mae hanes Methodistaeth y ddeunawfed ganrif wedi ei ysgrifennu drosodd a throsodd, a thynnir darluniau digon truenus o gyflwr yr Eglwys yng Nghymru, ond nid oes neb hyd yn hyn wedi ysgrifennu hanes cyflawn o'r Eglwys yn ystod yr un tymor, ac am hynny prin y gellir dywedyd ein bod wedi cael cipolwg wirioneddol ar yr ochr arall i'r ddalen. Cwyn barhaus y Prydydd Hir yw fod yr Esgobion Seisnig—yr "Esgyb Eingl"—yn arwain Cymru i'r llaid. Ysgrifennodd draethawd hefyd ar y testun, mewn iaith "finiog gethin," ond ymddengys fod y traethawd wedi mynd i ddifancoll. Credaf na ddylid pwysu yn eithafol ar dystiolaeth y Prydydd Hir yn ei lythyrau cyfrinachol, oblegid y mae'n amlwg fod gogwydd yn ei farn, ac nid oedd ei gymeriad yn ddifrychau. Bu am beth amser yn gurad yn Nhrefriw. Yn 1761 yr oedd yn Llanfair Talhaiarn, a bu yno am bum mlynedd. Rhydd fath o esboniad mewn llythyr ar achosion ei ymadawiad oddiyno. Ni fynnai i bobl Llanfair wybod ei drigfan, "rhag cael fy syfrdanu a llythyrau ynghylch rhyw fân ddyledion sydd arnaf yno," ond dywed fod y clochyd yn hên wr godidog, "yn deall Lladin a Hebraeg, Saesneg a Chymraeg, yn odiaeth, ac yn deall yr hên feirdd yn lew iawn." Bu am beth amser yn gwasanaethu fel curad yn ei ardal enedigol. Nid oedd ei gyflog yn fawr, ond yr oedd yn byw gyda'i geraint, ac yn cael ei fwyd a'i olchiad am ddim. Hên gybydd mae'n debyg, oedd y ficer, ac ysgrifennodd Ieuan feddargraff iddo,—

Mewn bedd o'r diwedd mae'r gŵr du,—er aur

Ac er arian gasglu :

Gwas fyddlon i Fammon fu ;

Oedd erwin ei ddaearu !

Yng Ngheredigion cafodd ei hun ynghanol y "Poethyddion." Dywed fod yn yr ardal "ddwndwr mawr ynghylch crefydd, megis ped fai'r trigolion amgenach dynion nag mewn mannau eraill," ond nid oeddynt yn dwyn ffrwythau addas: "O ran eu ffrwythau, y maent y rhan fwyaf yn diflannu yn fwg, ac y maent braidd yn waeth eu cyneddfau nag eraill; ac yr wyf yn ofni, mewn amser, na bydd yma grefydd yn y byd." Ond yr oedd yr Esgobion Seisnig, "yr Esgyb Eingl," yn ei flino o hyd. Dwrda'r rhai hyn yn erwin am eu bod, medd ef, yn bwriadu dwyn Biblau Seisnig i'r Eglwysydd. Clywodd hefyd fod Peter Williams "ysgolhaig sâl, ac un o gynghorwyr y Methodistion," yn ymgymeryd â dwyn allan y Bibl Cymraeg â Nodau, ond ofnai yn fedrai'r gŵr hwnnw ysgrifennu'r iaith yn iawn. Daeth i synied yn well am Peter Williams ar ol hyn. Ymosododd lawer ar yr Eingl yn ystod y rhan fwyaf o'i oes, ac er mwyn dangos ei anghysondeb yn y modd llwyraf, trodd ei gefn ar Gymru a ffodd i wlad yr Eingl. Nid croesi'r ffin a wnaeth chwaith, ond aeth mor bell â Kent. Ymsefydlodd yn Appledore, neu y Pwll Dwr, fel y geilw'r lle. Annedwydd aruthr fu yno, a byr iawn fu ei arhosiad, am nad oedd "y fath giwed uffernol yn trigo ar glawr y ddaear" â'r bobl oedd yn y Persondy, ac ni ellid ei anfon i "waeth lle ond at y diefyl i annwn." Symudodd i wlad iachach ac esmwythach yn Sussex, heb fod ymhell oddiwrth gyfaill iddo o'r enw William Llwyd, o Gowden. Addefa ei fai yn yr un llythyr, "bai ac anaf erchyll," ond yr oedd yn ei fryd trwy ras Duw dorri trwy'r arfer ddrwg yn llwyr. Fel troseddwy'r yn gyffredin, yn nes ymlaen, gesyd y bai mwyaf ar eraill: "Chwi a welwch gymaint o flinderau a barodd yr Esgyb Eingl im' trwy beri im' ymadaw â'm gwlad." Melltithia'r Esgobion mewn llythyr arall fel "rhyw wancwn diffaith, tan eilun Bugeiliaid Ysbrydol, y rhai sydd yn ceisio ein difuddio o ganwyllbren Gair Duw." Pa sail sydd i'r cyhuddiad difrifol hwn? Methaf ganfod fod iddo unrhyw sail heblaw y ffaith fod yr Esgobion ar y pryd yn Saeson. Pan ddygwyd allan ail argraffiad o *Ddrych y Prif Oesoedd* yn 1740, yr oedd enwau y pedwar Esgob yn rhestr y tanysgrifwyr, ac enwau llu o glerigwyr. Dygwyd allan argraffiad o'r Bibl â'r Llyfr Gweddi yn Gymraeg gan y Gymdeithas er Taenu Gwybod-aeth Gristionogol yn 1746, 1752, 1769, 1770, a 1779, dros gan mil o

gopiau, a hynny yn oes y Prydydd Hir, a rhaid fod Esgobion Cymru yn annog y Gymdeithas neu yn cymeradwyo ei gwaith. Argraffwyd ygain mil o gopiau yn 1769, o dan olygiaeth y Parch. John Evans M.A., genedigol o Lanarth, Ceredigion, ac awdur *Cysondeb y Pedair Efengyl*, ar draul y Gymdeithas. Tystia'r Prydydd Hir hefyd fod y "Ymwahanyddion a'r Poethyddion wedi taenu yn frith ac yn amddros wyneb Cymru, oblegid y Personiaid Eingl, y rhai lawer naddynt, ni fedrant na darllen na phregethu, chwaethach iawrysgrifennu'r iaith y maent yn cael eu bywoliaeth oddiwrthi." Hawdd credu fod cryn lawer o sail i'r cyhuddiad hwn.

Dychwelodd o Loegr, o dir "y Sais anrasusawl" i Gymru, ac yno oedd yng Ngheredigion yn haf 1768. Am y deng mlynedd nesaf mwyddys fawr o'i hanes heblaw iddo ddwyn allan Gasgliad o Bregethau yn 1776, mewn dwy gyfrol. Yr oedd wedi bwriadu cyhoeddi Esboniad ar yr Hen Destament a'r Newydd, ond gadawodd y gwaith yn anorffenedig. Gwnai ei drigfan yn 1779, yn Heol y Bont Aberystwyth, a dywed mewn llythyr at Owain Myfyr fod Syr Watcyn wedi tynnu ei *bounty* yn ol, ac fod yn rhaid iddo edrych am ryw ffordd i ennill ei fywoliaeth. Treiodd Ysgol yn Aberystwyth ond trodd honno allan yn fethiant. Ymddengys iddo symud am ysbaid fer yn 1780, oblegid dywed Iolo Morganwg, "Y mae Ieuan Fardd ac Offeiriad yn awr yn weinidog Maesaleg; eithr nid oes yno un Ifor Hael. Y mae'r bardd wedi troi yn ddyn sobr a chrefyddol iawn; ond y mae'r byd yn isel iawn arno." Treuliodd ei oes yn ddibriad, a thybir iddo farw ym mhlwyf Lledrod yn 1789, yn y tŷ y ganed ef ynddo, a chladdwyd ef ym mynwent Lledrod.

Afraid dywedyd fod Ieuan Brydydd Hir yn sefyll yn uchel fel bardd. Pery cynhyrchion ei awen gyfoethog a chwareus mewn bria tra pery'r iaith Gymraeg. Hwyrach mai un o'r pethau goreu a gyfansoddodd yw *Cywydd Hiraeth y Bardd am ei Wlad*. Cymherir y Cywydd weithiau ag Awdl Ieuan Glan Geirionydd ar yr un testyn. Dyn ieuanc oedd Geirionydd, oddeutu 26, pan gyfansoddodd ei awdl. Yr oedd y Prydydd Hir yn hŷn, ac wedi cael y profiad chwerw o fyw ymhlith Saeson atgas Cent. Mae'r hiraeth sydd yn y Cywydd yn angerddol a'r iaith yn eithafol. Medrus a melys yw'r awdl, ond mae'r Cywydd yn cyffroi rywsut ein cydymdeimlad â'r bardd yn nhir

“taeogion anlletygar,” heb foes yn eu mysg na gwiw addysg. Dyhea am ddyfod yn ol eto i’w wlad, er mwyn anghofio’r dygnaf dir a’r dynion o waed anwir; a mwy na’r cwbl, awydda am roddi “fal yr haeddent, wfft i Saeson caethion Cent.” Rhydd ddatganiad o’i edmygedd o Ddafydd ap Gwilym hefyd yn y ddwy linell,—

Gwyn fyd na fai gennyf fi
Awen Dafydd lan Deifi.

Canodd y Prydydd Hir Farwnad ddigon cyffredin i Dywysog Cymru a fu farw yn 1751. Tystiai offeiriad Tregaron nad oedd teilyngdod yn y Cywydd. Heriodd y Prydydd ef mewn iaith finio i ddyfod allan i’r gad. Clywodd Goronwy am yr ymdrafod, a chanodd gywydd o glod i’r Prydydd am herio’r bawddyn, ac yn y cywydd ceir y llinellau proffwydol,—

Cawn yn hwyr, gan eu hwyrion,
Na roes y ddyhiroes hon.

Dichon ei fod fel bardd yn rhagori yn y Farwnad. Cywydd llawn o dynnerwch yw Marwnad William Wyn, person Llangynhafal. Yr oedd yn llenor da a chyfaill cu i’r Prydydd. Gwelir y bardd ar ei oreu ym Marwnad Sion Pywel. Mae’r Cywydd hwn yn un dwys iawn, yn orlawn o deimlad crefyddol, ac yn llefaru profiad calon y bardd. Mae ei gyfieithiad o Fesia Pope ar fesur Cywydd, y cyntaf o’r cyfieithiadau, yn gydradd â’r goreu ohonynt, er yr holl gynygion a wnaethpwyd. Mae rhai llinellau yn dwyn ar gof i ni linellau Alun, a gyfansoddwyd oddeutu pedwar ugain mlynedd yn ddiweddarach,—

Y baban, i’w ddiddanu,
A ddeil y wiber oer ddu;
Yn blêth yn ei ddwrn hi blyg,
A’i gwenwyn ni fyn gynnyg.

Nid oes diben enwi ei gynyrchion barddonol gan eu bod yn hysbys i lawer yn barod, ond prin y mae yn deg pasio un cywydd heb ei enwi. Hwnnw yw Cywydd Annerch i un John Griffith, Cefn Amwlch, yn Llein, “yn cwynaw nad oes mo’r croesaw na haelioni i Fardd, na pharch i Offeiriad, ag a oedd yn yr oesoedd gynt; ac ychydig o gerydd a sen i’r Ymwahanyddion a’r to presennol.” Mae

hwn o ddiddordeb hanesyddol. Dengys fod y Prydydd Hir, er y byw yng nghanolbarth Ceredigion ac yn cydoesi â Rowlands Harries, yn gwbl tuallan i ddylanwad Methodistiaeth ei oes. N chafodd y Mudiad fwy o ddylanwad arno nag a gafodd Mudiad Rhydychen ar Kingsley. Heblaw cwyno nad oedd cefnogaeth fardd na pharch i offeiriad, ymesyd ai holl egni ar y ddysg newydd

Mwyhau y mae bleiddiau blin,
I'n goror â llais gerwin; . . .
Yn peri, â'u gwersi gau,
Annedwydd ymraniadau.

Ond yng Nghywydd Marwnad William Fychan, a fu farw yn 1775, yr oedd ei angerdd wedi cynyddu yn erbyn yr Esgobion Eingl a'i gwŷr o Loegr, yn eithafol,—

Y god a'u denodd o'u gwâl,
A'u boliau, meibion Belial.

Beth a'i denodd ef ei hun, tybed, i fynd mor bell â Kent, a pheth a barodd ei grwydriadau o le i le ar hyd ei oes?

Cyfansoddodd rai darnau yn y mesur rhydd, a rhai emynau, ond rhagorai yn y gynghanedd. Yn 1772, cyhoeddodd bryddest fer yn Saesneg,—‘The love of our Country,’ gan ei chyflwyno i Syr Watkin Williams Wynn. Medd y gân hon raddau helaeth o deilyngdod; ond, i'm tyb i, y mae cân Beirdd y gaethglud yn nyddiau Iorwerth y Cyntaf yn rhagori o ddigon. Yr oedd yn fwy medrus yn y mesur rhydd yn y Saesneg. Y mae cryn nifer o'i englynion ar gael, a rhai ohonynt yn hynod o ffraethbert. Druan ohono! Dichon ei fod yn mynegi ei brofiad pan gyfansoddodd yr “Englyn ar ol meddwi a sobri.”

Gorffwyllo, dawnsio mae dyn,
A'r diawl yn canu'r delyn.

Y mae rhai darnau barddonol o'i waith yn Lladin ar gael. Dengys y rhai hyn ei fod yn ysgolhaig gwyd, yn sylwedydd craff, ac ymhell o flaen ei oes. Ond yn ddiameu ei brif waith yw *Specimens of the Poetry of the Ancient Welsh Bards* a gyhoeddwyd yn 1764. Ni chyhoeddwyd dim tebyg i hwn o'i flaen. Costiodd lafur dirfawr i'r

awdur. Ceir ynddo Saesneg, Cymraeg, a Lladin, blaen-nodau a nodau eglurhaol, gydag enwau'r tanysgrifwyr. Awgrym y Parch. Thomas Percy, yr Esgob Percy wedi hyn, sydd yn cyfrif am y ffurf sydd ar y gwaith. Tybiwyd un adeg fod Gray yn ddyledus i'r *Specimens* am fater ei gân *Y Bardd*. Mae hyn yn annhebyg gan fod Gray wedi cyhoeddi ei gân saith mlynedd o flaen y *Specimens*. Ar yr un pryd, y mae'n amlwg fod y ddau yn gohebu a'i gilydd, ac ni ellir bod yn sicr ynghylch dyled Gray i Ieuan. Y Barnwr Barington a berswadiodd y brodyr Dodsley o Lundain i gyhoeddi'r *Specimens*, a chafodd Ieuan ddeg punt ar hugain am ei lafur. Yr oedd Macpherson ychydig yn flaenorol wedi dwyn i'r golwg ganiadau Ossian. Nid oedd Ieuan yn credu o gwbl yn nilysrwydd y gwaith hwn. Tystiai mai addurno a thaelu rhyw waith diweddar a wnaeth Macpherson, gan ei osod allan yn ei enw ei hun heb feiddio dangos yr *originals*.

Wrth ddarllen y llythyrau, anodd peidio a rhyfeddu nid ym ogymaint at y materion yr ymdrinir â hwy, ag at y materion na chyffyrddir â hwy o gwbl. Ni chyfeirir yn y modd lleiaf at ferw gwleidyddol a chymdeithasol y cyfnod. Nid oes sôn am Whig na Thori. Nid oes air am Addison, Steele, a Goldsmith. Ni cheir cyfeiriad yn y byd at Wesley a Whitfield. Nid enwir gymaint ag unwaith Daniel Rowlands, Howel Harries, a William Williams. Amheuthun fyddai cael barn y Prydydd Hir ar emynau Pantycelyn. Nid yw yn sôn am y rhyfel yn America, ond gorfoleda ym muddugoliaeth Frederick o Prwssia ar y Ffrancod yn Rossbach. Nid ymddengys ei fod wedi darllen gwaith gorchestol Butler, ond ceir cyfeiriad byr at Mr. Johnson y *Tatler*. Yr oedd yn edmygydd o Griffith Jones, Llanddowror, ac yn darllen ei lyfrau, ond anfynych y cyfeiria at offeiriad ei oes wrth eu henwau, gydag un eithriad diddorol. Dywed iddo ddyfod ar ei daith i Lanegwad, Sir Gaerfyrddin, i weld Cymro y clywsai lawer o sôn amdano. Dafydd Rhisiart, curad Lanegwad, oedd y gŵr hwn. "Y mae ganddo gasgliad gwych o'r hên feirdd, ac amryw bethau gorchestol eraill, na welais i erioed o'r blaen mewn un man arall. Y mae, heblaw hyn oll, yn ysgolhaig godidog, er na throediodd erioed un o'r ddwy Brifysgol. Os byddwn byw, mi ac yntau, ny ni a gynhullwn yr hyn a fo gwiw yn y parthau

yma o Gymru." Carem wybod ychwaneg o hanes Dafydd Rhisiart Y mae nifer lled dda o lythyrau y Prydydd Hir at y Morrisiaid a gael, a rhai ohonynt wedi eu dyddio o Rydychen. Ynddynt cyfeirir yn awr ac eilwaith at y Traethawd ar yr Esgyb Eingl, ac at y Traethawd Lladin ar y Beirdd Brutanaidd. Ei gŵyn barhaus yw nad oedd cefnogaeth i ymchwiliadau llenyddol, a methodd gyflawni hanner a fwriadodd. Yr oedd am i Richard Morris wneuthur a allai er dwyn allan argraffiad newydd o'r *Llwybr Hyffordd i'r Nefoedd* a *Llyfr y Resolution*. Yr oedd ef ei hun wedi bod yn golygu dau gyfieithiad o lyfrau crefyddol yn ddiweddar. Un ohonynt oedd y *Credadyn Bucheddol* gan Kettlewell. Dengys ei ymdrechion fod addysg grefyddol y werin yn agos iawn at ei galon. Heblaw y llafur a nodwyd, ysgrifennodd mewn Saesneg rhagorol *Short View of the State of Britain*. Rhydd ergyd lawdrom yn y rhagymadrodd i Arglwydd Bacon am feiddio galw Syr Rhys ap Thomas yn hanes Harri'r Seithfed yn Richard Thomas. Teilynga'r traethodyn ddarlleniad manwl a pharchus, oblegid nid hanesydd ochr y clawdd oedd y Prydydd Hir.

Tybir i'r llythyr olaf yn y casgliad,—math o gylchlythyr, gael ei ysgrifennu tua'r flwyddyn 1780, o Faesaleg, lle yr oedd yn llanw lle clerigwr arall am dymor. Yr oedd pob drws yn cau yn awr. Yr oedd Richard Morris wedi digio wrtho, Syr Watcyn wedi tynnu yn ol ei flwydd-dal, a'r Ysgol yn Aberystwyth wedi methu. Sut y bu arno ar ol hyn hyd ddiwedd ei oes nis gwyddom, ond bernir iddo farw yn ei ardal enedigol. Mae'r symbyliad a roddodd i ymchwiliadau llenyddol yn aros mewn grym hyd y dydd hwn. Arloesodd y ffordd i Wallter Mechain, Silvan Evans, Lewis Edwards, a'r to presennol. Rhaid ei fod yn rhagori llawer iawn ar ei gydwladwyr yn gyffredin mewn gwybodaeth a dysg. Hwyrach nad gormod yw dywedyd mai ef oedd y Cymro mwyaf ei ddiwylliant a'i gyraeddiadau yng Nghymru yn y ddeunawfed ganrif. Er ei holl ddiffygion, credaf fod ei galon yn y cyfeiriad iawn. Dyn da amherffaith oedd. Yr oedd yn ddyn moesol a gonest, o duedd a naws grefyddol, ac yn caru ei wlad yn angerddol. Ymhlith y cewri a fu, nid oes nemor un a deilynga le mwy urddasol ar lechres caredigion Cymru na Ieuan Brydydd Hir.

Ficerdy Cydweli.

D. AMBROSE JONES,

GORONWY OWEN

III

ii. 1734-1737. Y TYMOR Y BU MEWN YSGOL YN RHYWLE ODDI
ALLAN I FÔN

HWN yw'r tymor tywyllaf yn hanes bore oes Goronwy Owen. Y mae'r defnyddiau nid yn unig yn brin ond yn amhenodol parthed yr ysgol y bu'r bardd ynddi am y tair blynedd hyn. Yr anig gofnodion sydd ar gael, cyn belled ag y gwn i, yw'r tair brawddeg sydd yn llythyrau Goronwy at Risiart Morris ac Owen Meurig. Methais a chael yr un cofnod pendant i benderfynu, yn ddios, eoliad yr ysgol yr aeth iddi o Lanallgo. Nid oes gennym felly ond dyfalu'r lle oddiwrth gyfeiriadau Goronwy at y tymor hwn, a thystiolaethau amgylchiadol. Ac ar draul ail adrodd broddegau'r bardd y mae'n werth cynnyg at egluro'r cyfnod tywyll hwn o'i hanes. Ychydig gymorth a geir yn y cofiannau tuag at hyn. Ag eithrio dau neu dri o'r rhai diweddaraf cymysga'r cofianwyr blynyddoedd y tymor hwn â blynyddoedd y tymor nesaf, 1737-1741, gan ddyrysus pob trefn amseryddol. Er enghraifft, dywed Robert Jones, Rotherhithe :—

We find the boy soon afterwards, at the age of eleven years, pursuing his studies at the Grammar School of Bangor ; (ac mewn nodyn ar waelod y ddalen ; A Quarterly Reviewer, the late Rev. Rowland Williams, places him at Beaumaris ; but this is clearly a mistake). (*Poet. Works of Gor. Owen*, ii. td. 7.)

Y mae'n amlwg mai'r flwyddyn 1737 oedd gan Robert Jones yn ei eddwl pan yn ysgrifennu 'r frawddeg hon, oblegid wrth fynd ymlaen â'r hanes dywed ar yr un tudalen :—

When his School-life at Bangor, which lasted from 1737 to 1741, came to a close, Goronwy returned to Llanfair.

Ar awdurdod Robert Jones yn ddiau y dywed Mr. O. M. Edwards :—
Cyf. V. Rhif 2.

Pan yn un ar ddeg aeth i Ysgol Ramadegol Bangor, a dysgodd gyfansodd Lladin rhagorol (*Gwaith Gor. Owen*, Cyfres y Fil, cyf. i, td. 4).

Yn awr, gwyddom fod Goronwy yn un ar ddeg oed, a chyfrif o ddydd ei fedydd, ar Ionawr 1, 1734. Yn ol cyfrif Robert Jones yr oedd yn un ar ddeg ar Ionawr 1, 1733. Er bod yn gyson ag ef ei hun dylasai'r gŵr parchus ysgrifennu fod cwrs ysgol Goronwy ym Mangor yn ymestyn o 1733 hyd 1741, cwrs o wyth mlynedd. Pe dywedasai hyn gallai, fel y ceir gweld wrth fynd ymlaen, fod o fewn blwyddyn yn gywir, ond yr oedd llythyr Goronwy at Owen Meurig ger ei fron yn dwedyd wrtho mai o 1737 hyd 1741 y bu'r bardd yn ysgolor ym Mangor. Ni welodd Robert Jones yr anghysondeb amseryddol sydd yn ei osodiadau. Gwelodd Mr. W. J. Gruffydd yr anghysondeb hwn. Yn y bywgraffiad byrr sydd o flaen *Cywyddau Goronwy Owen* dywed ef :—

The young scholar had to leave home and his beloved Môn and seek refuge with some friends in Carnarvonshire. This was in 1733, and we have no account of him between 1733 and 1737 when he entered the Friars' School, Bangor (td. ii).

Fel y crybwyllwyd yr unig gofnodion sydd gennym yn cyfeirio at y tymor hwn yw llythyrau Goronwy ei hun. Bydd yn hwylus i'r darlennydd gael gosodiadau'r bardd ger bron er mwyn dilyn y drafodaeth arnynt wrth fynd ymlaen. Yn ei lythyr at Risiart Morris, Mehefin 22, 1752, ceir y ddwy frawddeg ganlynol :—

Er pan aethum i'r ysgol gyntaf, hynny oedd ynghylch deg neu un ar ddeg oed, nid oeddwn arferol o fod gartref, ond yn unig yn y Gwyliau. (*Llyth. Gor. Owen*, Arg. Lerpwl, td. 11).

Da iawn oedd gennyf y fath gyfleustra i fyned i Fôn, oblegid yn Sir Gaernarfon a Sir Ddinbych y buaswn yn bwrw y darn arall o'm hoes er yn un ar ddeg oed (td. 7).

Ceir y cyfeiriad arall yn ei lythyr Lladin at Owen Meurig, Medi 20, 1741 :—

Summa per pauperum parentum industria apud scholam publicam Bangor-ensem versatus sum ab anno 1737 ad 1741 (Trwy fawr ddiwydrwydd fy rhieni tlodion, bum yn ysgol gyhoeddus Bangor o'r flwyddyn 1737 hyd 1741). —(*Gwaith Gor. Owen*, Cyfres y Fil, cyf. i, td. 9).

Y mae'n berffaith eglur oddiwrth y dyfyniad cyntaf i Oronwy fyned allan o Sir Fôn i ryw ysgol yn y flwyddyn 1733 neu 1734—" ynghylch deg neu un ar ddeg oed." Ac y mae'r ymadrodd "Y Gwyliau" yn y frawddeg yn awgrymu i mi mai mewn ysgol gyhoeddus yr oedd yn y tymor y cyfeiria ato; prin y defnyddiai'r term hwn am yr ysgolion elfennol y pryd hwnnw. Oddiwrth yr ail ddyfyniad y mae'n amlwg mai yn Sir Gaernarfon neu yn Sir Ddinbych y treuliodd y bardd y blynyddoedd 1734-1737. Fel y gwelwyd, dywed Mr. W. J. Gruffydd mai gyda'i ffrindiau yn Sir Gaernarfon y bu yn y tymor hwn. Awgryma awdur yr erthygl ar Oronwy yn y *Gwyddoniadur Cymreig* mai yn nhref Ddinbych y bu :—

Nid oes sicrwydd pa ysgol ydoedd hon, ond gwyddys iddo fod am ryw gymaint yn Llanallgo; ac yn Ninbych wedi hynny, fel y tybir, oblegid oddi yno yr hanai teulu ei fam (Cyf. viii, td. 160. Ail Arg.).

Gwelir fod yr awdur yn defnyddio'r ymadrodd *petrus* "fel y tybir." Nid wyf yn credu fod ganddo'r un awdurdod dros ei osodiad cyn belled ag y mae a wnelo â'r blynyddoedd 1734-1737, nac ychwaith dros honni mai o Ddinbych yr hanoedd teulu Siân Parri. Y mae geiriau Goronwy: "oblegid yn Sir Gaernarfon a Sir Ddinbych y buaswn yn bwrw y darn arall o'm hoes er yn un ar ddeg oed," yn ymestyn o'r flwyddyn 1734 hyd 1745, y flwyddyn y'i hurddwyd yn ddiakon. Y mae un o'i froddegau yn y llythyr a ddyfynnwyd yn dangos mai at adeg ei fynediad yn gurad i Lanfair y mae'r cyfeiriad at Sir Ddinbych :—

Gorfu arnaf fyned i Sir Ddinbych *yn fy ol*, ac yno y cefais hanes curadiaeth yn ymyl Croesoswallt (td. 8).

Y mae traddodiad i Oronwy dreulio rhyw gymaint o amser fel athro ysgol yn nhref Ddinbych. Yng nghronfa Llew Tegid y mae copi o hen gerdd mewn llawysgrif yn dechreu gyda'r llinellau hyn :—

'Roedd merch lân sobr ar ochr y Rhiw
Heb ffolder ieuencyd na chwant byd yn byw.

Ar dalcen yr hen gerdd hon ceir yr hanesyn diddorol hwn :—

CERDD

O gyfeithiad Goronwy Owen, neu Goronwy Ddu o Fôn, pan ydoedd yn ysgolfeistr, yn las-lanc yn Ninbych. Efe a'i cyfeithodd o Gerdd Seisnig. Mr. Mostyn Segwrt, yn agos i Ddinbych, a'i caeodd ef mewn ystafell glöedig ac a dyngodd y mawrion lyfon nas cai ef fyned oddi yno hyd oni byddai iddo gyfieithu y Gerdd hon, yr hyn meddant, a wnaeth mewn llai na dwy awr. Nid oedd y copi a gefais i scrifennu y Gerdd hon allan o honaw ond tra anghywir.

Jno. Williams, Plas y Brain, 1799.

Yr oedd John Williams yn fardd a hynafiaethydd go dda. Adweinid ef yn gyffredin wrth yr enw Sion William Prisiart; mab oedd i William Prisiart, Clwch Dernog, a ganed ef yn 1749. Yr oedd Plas y Brain ym mhlwyf Llanbedr Goch, plwyf yn ffinio ar blwyf genedigol Goronwy. Teimlai Sion ddiddordeb mawr yng Ngoronwy a'r Morrisiaid. Casglodd lawer o straeon llafar gwlad amdanynt. Ef sgrifennodd ar glawr y copi o'r *Diddanwch Teuluaidd* sydd yn Llyfrgell Rydd Caerdydd y stori am briodas ddirgel, ramantus, Morris Prisiart a Marged, tad a mam y Morrisiaid, a geir yn Rhagymadrodd J. H. Davies i *Lythrau'r Morrisiaid* (cyf. i, td. xi). Nid yw'r chwedl ramantus honno'n wir, modd bynnag, oblegid cefais gofnod eu priodas yn Rhestrfa Esgobaeth Bangor, a dyma hi :-

Llanfihangel Tre'r Bardd. 1700 :- June 5. Moris Prichd of Llanllechid Coopr. and Margaret Moris Spinster.

Ac er fod crybwylliad enw Mostyn Segwrt yn ffafriol i'r stori am Oronwy yn Ninbych nid wyf yn ategu ei gwirionedd ond yn ei chrybwyll i ddangos mai fel athro ac nid fel disgybl un ar ddeg oed y mae traddodiad am Oronwy yno. Os bu yno o gwbl, bu yno ar ol gorffen ei gwrs ym Mangor, hynny yw, ar ol 1741, a thebycach yw mai yn ystod ei dymor yng Ngholeg Iesu, Rhydychen, y bu. Ymddengys i mi fod geiriau Goronwy "oblegid yn Sir Gaernarfon ac yn Sir Ddinbych y buaswn yn bwrw y darn arall o'm hoes er yn un ar ddeg oed," yn cyfleu y siroedd yn eu trefn amseryddol, fel yr oedd y digwyddiadau yn ei feddwl wrth adrodd ei hanes. Casglwn felly mai yn Sir Gaernarfon y gosododd Owen Gronw a Siân Parri eu bachgen athrylithgar mewn ysgol gyhoeddus yn 1734-1737.

Yr oedd tair o ysgolion rhydd cyhoeddus—ysgolion gramadegol—o'r fath yn agored i fechgyn fel Goronwy yn y cyfnod hwnnw: Bottwnog, Pwllheli, a Bangor. Dywed Isaac Foulkes (*Llyfrbryf*) ac eraill i Oronwy fod ym Mottwnog. Dyma eiriau Llyfrbryf:—

Pan yn bymtheg oed, yr oedd yn is-athraw yn Ysgol Ramadegol Bottwnog, ger Pwllheli; ond pa ysgolion a fynychodd, a pha hyd yr arosodd ynddynt er ei gyfaddasu i gymeryd y cyfryw swydd, sydd holiadau nas gellir yn bresennol eu hateb (*Gwaith Bardd. Gor. Owen*, td. 6).

Digon yw crybwyll fod Goronwy ym Mangor o'i bedair ar ddeg, hyd onid oedd dros ddeunaw oed. Diau mai camgymeriad Foulkes oedd iddo dybied mai'r un oedd ysgol Bottwnog ag ysgol Pwllheli—camgymeriad cyffredin. Nid oes mymryn o sail dros gysylltu enw'r bardd ag ysgol Bottwnog.

Yr oedd ym Mhwllheli Ysgol Rydd flodeuog yr adeg hon—rhydd i fechgyn Môn, Arfon a Meirionydd. Nid oes neb wedi ysgrifennu ei hanes eto. Methodd ein Dirprwyaethau Elusen ac Addysg ddyfod o hyd i'r ffeithiau gwirioneddol, ac y mae'r gosodiadau a geir yn eu hadroddiadau yn anghywir. Gan fod perthynas Goronwy ag Ysgol Rydd Pwllheli a'r ardal o'i hamgylch mor amrywiol a diddorol, fel y ceir gweled wrth fynd ymlaen, y mae'n dda gennyf allu taflu cryn dipyn o oleuni newydd, o'r hen gofnodion, ar ei hanes.

Gadawodd Hugh Jones, offeiriad Llanystumdwy oedd yn byw ar y pryd ym Mhlas Hen, neu, yn ol ei hen enw, Talhenbont, yn ei ewyllys, dyddiedig Mehefin 12, 1695, ymhlith amryw elusennau eraill, fil o bunnau, mewn ymddiriedaeth, yn nwylo Griffith Fychan, Cors y Gedol, dau cant i adeiladu ysgoldy, ac wyth gant i brynu tai a thiroedd i dalu cyflog yr ysgolfeistri. Yr oedd yr ysgoldy i gael ei adeiladu yn y lle y gwelai Fychan yn oreu, ond yr oedd yr ysgol i fod yn rhydd, rhad, ac agored i holl blant Môn, Caernarfon, a Meirionydd am byth. Y mae copi o'r ewyllys yn swyddfa'r Ewyllysiau ym Mangor, mae'n bur debig iddi gael ei phrofi yn Llun-dain. Mi a ddyfynnaf un adran ohoni:—

Item—I give & demise unto the sd Griffith Vaughan the further sume of one thousand pounds in trust to the intent & purpose that he shall & doe

with two hundred pounds thereof erect & build a new Schoole house where & in such place as he shall judge most convenient & with the rest & residue thereof being the sume of eight hundred pounds to purchase messuages lands & tenemts. to him & his hres for ever in trust to the intents & purpose that he & his hres forever shall & doe & yrly pay or cause to be paid for ever the whole rent of such messgs lands & tenemts to such pson & psons who shall [be] Master of such Schoole by the appointt. of the said Griffith & his hres for the free teaching instructing & schooling & learning of all the youthes & children out of the severall Countyes of Anglesey, Carnarvon, & Merioneth from time to time & at all times free of charg without payment to be made or given by such children their parents or guardians to the Master of such Schoole as entrance or quarterage or otherwise for their education & learning for ever.

Ni wn pa bryd y profwyd ewylllys Hugh Jones, ond bu Griffith Fychan, ei ymddiriedolwr cyntaf, farw'n ddibriod Mehefin 15, 1697—ymhen dwy flynedd wedi gwneuthur yr ewylllys. Methais a chael manylion cychwyniad yr Ysgol ym Mhwillheli. Priodolir ei chychwyniad yn adroddiadau Dirprwywyr Elusen i Ewyllys William Fychan, Cors y Gedol, un o gyfeillion a noddwr Goronwy Owen, Mawrth 24, 1773, er y crybwyllir fod traddodiad ym Mhwillheli fod y gwaddoliad yn disgyn o 1695, ac fod copiâu o'r ewylllys wreiddiol gan bersonau yn y dref. Ar ol ewylllys Hugh Jones, y cofnod hynaf a gefais i am yr ysgol yw cofnod penodiad Andrew Edwards yn athro arni, ac ynglŷn â'i enw ef y daw enw Goronwy Owen i mewn i'r hanes hefyd. Yn ei lythyr at William Morris, Medi 5, 1753, edrydd Goronwy y stori hon i'w gyfaill:—

Dydd Gwener y bore . . . daeth Mr. Vaughan o Gors y Gedol yn lanaf gŵr i Walton. Ar ol ymgomio ynghylch awr ar amryw bethau mi a'i clywn yn dywedyd, I wish you joy, etc. Chwi ellwch wybod am ba beth, er na's gwyddwn i ddim y pryd hynny. Mi ofynais iddo, ac yntau a ddywedodd, glywed ohono yn y Dumaris (cyn marw y P—n O—n, oblegid ni chlywsai efe mo'i tarw eto) fod un wedi myned i ofyn y lle dros Eglwyswr o Gymru, a chaffael ohono ateb, fod y lle wedi ei addaw i Iarll L—n; and then to be sure who must have it but * * * Newydd da oedd hwn, ac o ben da hefyd, chwedl y bobl; ond erbyn y cefir y carn, nid hwyrach na thâl mo'r draen crin. Fe fu yn hir cyn medru cofio ei garn; ond o'r diwedd fe gofiodd, mai Andro Edds, *fy ben feistr gynt*, sef yn awr Person Llangefni, a ddywedasai wrtho. Andro ei hun sydd ag arno ddialedd o eisiau y lle, yn lle Llangefni, a'i frawd yng nghyfraith Richard Edds Mr. in Chan—ry, a aethai i'w ofyn, ac a gawsai ei naccau. Gwir yw hyn o'r 'stori; ond pa gyn wiried yw'r llall, ni's gwn i pe'm crogid, ac nid gwaeth gennyf.

Myfi a italeiddiodd yr ymadrodd “*fy ben feistr gynt*” i ddangos a phrofi i’r darllenydd gysylltiad y bardd ag Andrew Edwards. Nid oes yr un o gofianwyr Goronwy Owen wedi canfod y ffaith hon. Heb chwilio’i hystyr yn awr—pa un ai fel disgybl ai fel gwas y golygai Goronwy’r berthynas—rhoddaf yma grynnodeb o hanes “hen feistr” ein bardd, ac yn bennaf, ei gysylltiad ag Ysgol Pwllheli.

Yr oedd Andrew Edwards, M.A. (1714–1763) yn fab i Richard Edwards, person Llanfwrog, Rhuthin, ac yn aelod o Brif Athrofa Caergrawnt. Priododd ag Elizabeth, merch Timothy Edwards, Nanhoron Uchaf, Lleyrn, a thrwy’r briodas hon daeth i gysylltiadau urddasol yn Sir Gaernarfon, ac yn arbennig yn Esgobaeth Bangor Bu’n dal amryw fywiolaethau yn yr esgobaeth o dro i dro, ac yn eu plith, curadiaeth Abererch o 1735 hyd ei farwolaeth yn 1763, Llangefni, Aber, Dolgellau, Edern a Llanllechid; a bu yn ganghellor Esgobaeth Bangor o 1754 hyd ddiwedd ei oes. Llofnoda Edwards y copi o restr bedyddiadau, etc., Abererch sydd yn Rhestrfa Esgobaeth Bangor yn 1735–6. Casglaf felly iddo ddechreu ei weinidogaeth fel curad yno yn un o’r blynyddoedd hyn. Nid oedd ond un neu ddwy ar hugain oed yr adeg hon. Llofnododd ei gydsyniad â chanonau a defodau Eglwys Loegr ym Mangor, Chwefror 1737, pan gyrhaeddodd yr oed angenrheidiol, sef 23. Wele’r cofnodion :—

I Andrew Edwards B.A. being to be licensed Master of the Free Grammar School at Pwll-hely in the County of Carnarvon, and Diocese of Bangor do willingly & from my heart subscribe to the three Articles contain’d in the 36th Canon, & also to the 39 Articles of the Church of England, this first day of February in the year of our Lord 1736–7.

Andrew Edwards.

I Andrew Edwards Cler: B.A. do declare yt I will conform to the Liturgy of the Church of England as it is now by Law Establisht.

Andrew Edwards.

(Bangor Dioc. Subscription Book).

Gwelir oddiwrth y cofnodion hyn i Andrew Edwards, fel y mae’n bur debig, ddyfod o Gaergrawnt i Bwllheli oddeutu 1735. Bu yn brif athro ar yr ysgol hyd 1763. Cadwai guradiaid yn ei fywiolaethau, ac un ohonynt yn is-athro yn yr ysgol. Yn ei ateb i ofyniadau ei Esgob yn 1749, dywed parthed Abererch :—

My Lord, I reside at Pwllhely a small market town within a short mile of Abererch Church, and officiate there myself.

If your Lordship may have occasion to convey a Letter to me be please to direct it to Andrew Edwards Schoolmaster of Pwllhely, near Carnarvon North Wales.

Ac mewn atebiad i ofyniad parthed ysgolion, etc., dywedir dan “Llannor a Denio” :—

There is a Charity School at Pwllhely in Denio endowed with the interest of 1000*l.* in ye disposal and under ye direction of Mr. Vaughan of Nanney Mr. Andrew Edwards is Master and John Roberts ye Curate is Usher (Bangor Dioc. Visitn. Returns, 1749).

Y “Mr. Vaughan” a enwir yn y dyfyniad olaf oedd William Vaughan Cors y Gedol, a Nannau, cyfaill a noddwr Goronwy. Ymddengys fod yr ysgol yn flodeuog yn nyddiau Andrew Edwards. Yr oedd ef yn ysgolor clasurol gwyh. Ond aeth yr ysgol i lawr yn raddol ar ol ei dymor ef. Ar ei ol daeth Edward Nanney. Bu ef farw yn 1768. Ar garreg ei fedd yn Abererch ceir y geiriau hyn :—

Here lieth the body of the Revd. Mr. Edward Nanney late Vicar of this Parish, and Master of the Free School at Pwllheli who departed this life the 4th of July 1768, aged 70 (*Gleanings from God's Acre*, Myrddin Fardd, td. 14).

Yn yr atebion i ofyniadau Esgob Bangor ar ei ymweliad â Phwllheli yn 1776, dywedir am yr ysgol :—

Free School, founded by the ancestors of Mr. Evan Lloyd Vaughan of Plas Hen. Revenue is £40. Supposed to be free for boys of the three Coys Ang : Carn : & M'oneth. Master Rev Robert Owen, now Vicar of Carnarvon served by one John Morris as Usher. The said School has in no ways flourished for some years past.

Wm. Jones, Vicar of Denio.
(Bangor Dioc. Visit. Returns 1776).

Dirywiodd yr ysgol fel “Ysgol Ramadegol” yn niwedd y ddeunawfed ganrif, ond gwnaed ymdrech gan Mr. James, curad y plwyf, i adfer ei chymeriad clasurol yn 1840–1, ond cododd y plwyfion yn erbyn hynny. Y mae'r stori'n ddiddorol am ei bod yn dwyn enw un arall o'n beirdd mawr i gysylltiad â'r ysgol. Ceir yr hanes yn Adroddiad y Dirprwywyr i chwilio i gyflwr Addysg yn 1846 :—

A memorial was sent to Mr. Mostyn against this appointment [Mr. James] signed by most of the town council, and by very many of the inhabitants of the town and of the surrounding neighbourhood; the ostensible ground of their objection was this, that Mr. James intended to make it a classical instead of a Commercial School. The real objection appears to have been that the master was a clergyman of the Established Church.

Upon this memorial Mr. Mostyn intimated to me that he concurred with the memorialists and requested that another appointment should be made. In consequence, after the lapse of two or three months, having made the best inquiries in my power for that purpose, I appointed Mr. Ebenezer Thomas [Eben Fardd], who had been for some years master of a National School at Clynnog. A similar memorial was made to Mr. Mostyn by the clergy and principal gentry of the neighbourhood against this appointment on the ground that Mr. Thomas was a Dissenter, whereas the original endowment was made by a member of the Church of England. This second memorial was strongly seconded by Lord Newborough, who had a personal interview with Mr. Mostyn, and expressed his strong opposition to Mr. Thomas. Upon this memorial, Mr. Mostyn intimated to me as before, that the reasons of the memorialists were such that he felt bound to attend to them. Mr. Thomas's appointment was rescinded by me in consequence. This was early in 1843 (Part iii, td. 28).

Nid yw'r braslun o hanes can mlynedd cyntaf Ysgol Ramadegol Pwllheli ond amherffaith iawn, ond teifl oleuni newydd ar un o ysgolion ein prifardd. I ddychwelyd at yr hyn oedd dan ein sylw, dangosais mai yn un o ysgolion cyhoeddus Sir Gaernarfon y gosododd Owen Gronw a Siân Parri ei bachgen am y blynyddoedd 1734-1737. Dengys hanes Ysgol Ramadegol Pwllheli i ni fod ei gwaddol yn darbod ar gyfer addysg rad i blant Sir Fôn. Yr oedd cysylltiadau agos rhwng Fychaniaid Cors y gedol a Nannau â Mon, a gallai fod rhieni Goronwy wedi ei osod yno. Methais i hyd yn hyn a chael yr un cofnod na chyfeiriad yn awgrymu iddo fod yno mor fore a'r tymor hwn. Ond y mae gennyf amryw gofnodion nodedig o ddiddorol yn ymwneuthur â'i hanes yn Lleyn rhwng 1742 a 1747. Dengys y cofnodion hynny, fel y ceir gweled wrth fyned ymlaen, fod cysylltiadau Goronwy â Lleyn yn agos iawn, ac fod ei adnabyddiaeth â phrif drigolion yr ardal yn gyfryw ag i ofyn cryn lawer o amser i'w ffurfio. Ni ellir profi, yn niffyg tystiolaethau, mai ym Mhwllheli y bu rhwng 1734 a 1737, ond y mae'r mater yn werth ystyriaeth ac ymchwil pellach.

Yr unig ysgol gyhoeddus arall yn Sir Gaernarfon ydoedd ysgol

enwog y Friars, Bangor. Gallai rhieni Goronwy ei osod ym Mangor yn hawdd iawn. Yr oedd ei dad, fel y dangosais, yn adnabyddus iawn â'r gwŷr Eglwysig a gymeradwyent blant, yn ol yr Ystadur athrawon Bangor. Ar lawer ystyr i Fangor neu Beaumaris y gellid disgwyl yn naturiol i'w rieni ei anfon i ysgol gyhoeddus, ond y mae ei eiriau ef ei hun yn cau allan Beaumaris, ac nid oes gennym tystiolaeth na chyfeiriad pendant i brofi mai ym Mangor y treuliodd y tair blynedd, 1734-1737. Yn wyneb y diffygion hyn, nid oes ol gadael y mater hwn yn agored hyd nes y ceir goleuni pellach ar. Credaf i mi wneuthur yn ddigon eglur i'r darllenydd y ffaith iddo fydd mewn rhyw ysgol gyhoeddus am dair blynedd cyn y tymor a enwyd yn ei lythyr at Owen Meurig. Credaf hefyd y ceir tystiolaeth cyffwrdd hir i benderfynu rhwng Pwllheli a Bangor. Bellach gallwn fynwch at y tymor y dywed ef ei hun iddo ei dreulio ym Mangor.

iii. 1737-1741. Y TYMOR Y BU YN YSGOL RAMADEGOL BANGOR

Nid oes angen i mi fyned i lawer o fanylion hanes ysgol enwog Bangor yma, gan fod y diweddar Harry Barber a Syr Henry Lewis wedi cyhoeddi braslun rhagorol yn eu cyfrol ar *The History of the Friars School, Bangor*. Ond, ysywaeth, nid oes ganddynt nemod dim am y cyfnod y bu Goronwy ynddi. Tybiais, gan hynny, dylwn chwilota mewn cofnodion cydamserol am unrhyw ffeithiau allwn eu cael i fwrw goleu ar hanes yr ysgol a'i hathrawon yn y tymor ef. Y mae llyfrau cofnodion yr ysgol ei hun ar goll. Nid oes modd i ni felly roddi llawer o'i helyntion mewnol. Er nad yw ffeithiau lloffyn ond bychan, credaf y bydd y ffeithiau yn wasanaethgar gynorthwyo myfyrwyr Goronwy i weled yn gliriach rai o dylanwadau ffurfiol a gyfranasant i'w wneuthur yn un o'n llenorion mwyaf.

Cydnabyddir fod Goronwy Owen yn un o ysgolorion clasurol goreu ei oes. Yn ol pob tystiolaeth yr oedd ei wybodaeth o'r iaith Ladinaidd a'i feistrolaeth o'i harddull yn ei chyfnodau disgleiriaf, yn eithriadus iawn. Yr oedd ei gydnabyddiaeth â'r Roeg yn nodedig hefyd.

r ddisgyblaeth drwyadl a gafodd yn Ysgol y Friars, Bangor, yn ennaf oll, y dylid priodoli ei feistrolaeth ar yr ieithoedd hyn a'u enyddiaeth. Gwyddys fod y darnau Lladin sydd ynghadw yn weithiau, bron, os nad i gyd, yn gynnyrch ei gyfnod ym Mangor. engys y ffaith hon fod addysg glasurol y *Friars* yn nodedig o feithiol yr adeg hon. Diau fod effeithiolrwydd y ddisgyblaeth uchel hon i'w phriodoli i fesur mawr i athrawon cymwys. Ac y mae ennym dystiolaeth fod yr athrawon yn y tymor hwn yn rhagorol o cymwys ymhob ystyr.

Rhyfedd na fae rhai o'i gofianwyr wedi ysgrifennu rhywbeth yn wir athrawon y bardd! Yn ei amser ym Mangor yr oedd tri o athrawon ar *staff* yr ysgol: pen-athro, is-athro, ac athro ysgrifennu rhifydddeg. Y pen-athro oedd Edward Bennett. Mab oedd ef i Edward Bennett, offeiriad Tref Eglwys, Sir Drefaldwyn. Ni wn niha ysgol y bu, ond urddaelododd yng Ngholeg Wadham, Rhydychen, Ebrill 7, 1698, yn 19 oed. Bu'n ficer Tref Eglwys o'r wyddyn 1706 hyd 1731. Cafodd fywioliaeth eglwys Llanrhuddlad, Môn, a sefydlwyd ef ynddi Chwefror 7, 1731, a daliodd hi hyd diwedd ei oes. Ei ragflaenydd yn Llanrhuddlad oedd David Doublen, yr hwn oedd ei ragflaenydd yn ysgol Bangor hefyd o'r wyddyn 1718 hyd 1731. Etholwyd Edward Bennett yn athro i Bangor, Medi 2, 1731, ac ar yr un adeg etholwyd ei fab Frohock yn is-athro. Wele gofnod eu penodiad:—

Ordered that Mr. Edward Bennett is elected Head Master of the Free Grammar School of Bangor in the room of Mr. David Doublen late Head Master of the said Free School and that Mr. Frohock Bennett is hereby elected Usher of the said School in the room of Mr. Rowland Hughes the late Usher thereof (Liber Decani et Capituli Bangoren.).

u Edward Bennett yn athro hyd y flwyddyn 1755, pan fu farw, yn 6 oed. Yr oedd Bennett yn ysgolor gwych ac yn ŵr o gymeriad a rhagorol. Cadwai gurad i wasanaethu yn ei le yn eglwysi Llanrhuddlad a'r capeli oedd ynglŷn â'r Rheithoriaeth. Pan wnaeth William Morris gynnyg i gael Goronwy yn ol o Loegr i Fôn yn y flwyddyn 1752, cynygiodd ei hen athrawon guradiaethau yn Sir Fôn.

iddo ar unwaith. Wele ateb grasol y bardd, mewn llythy a
William Morris, Mai 30, 1752, i'r ddau—Edward Bennett a Humphrey
Jones (Llanfaethlu a Llanfwrog):—

And what shall we say of removing wife and children so far! I am here
in the midst of good friends that are ready to help me in an emergency, but
Anglesey I cannot promise that happiness. There are not two gentlemen in
the Universe that I would more willingly serve than Mr. Bennett and Mr. Jones.
But charity begins at home, you know what I mean. By those hints you will
be able to give Mr. Jones a determinate answer; but I beg you will at the
same time present my hearty respect and duty to both him and Mr. Morris.
Master, Bennett, and my humble thanks as a grateful acknowledgmer for
past favours (*Llyth. Gor. Owen*, Arg. Lerpwl, td. 5-6).

Yn atebion Edward Bennett i ofyniadau Esgob Bangor, ar ymweithio
1749, dywed nad oedd yn preswyllo yn ei fywioliaeth oherwyd ei
fod yn feistr ar Ysgol Rydd Bangor, ac mai ei gurad oedd Edward
Williams. Credaf mai ar ymadawiad Williams y cafodd Goronwydd
cynnyg ar guradiaeth Llanrhuddlad yn 1752. Methais gael i'r
curad Humphrey Jones, gan ei fod ef ei hun yn preswyllo yn ei blwyddyn
Ysgrifennwyd llawer o bethau hollol ddisail am ymddygiadau gyfnewidiol
eglwysig Cymru tuag at Oronwy Owen. Nid oes neb eto yn
cyfrif nifer a cynhygion a wrthododd y bardd i ddychwelyd i'w parheliad
enedigol! Dyma ddau wrthodiad ar unwaith. Pe buasai Goronwydd
wedi derbyn cynnyg ei hen feistr Edward Bennett a dyfod i Llanrhuddlad
yn 1752, pwy a wŷr nad ef fuasai rheithor y Llan hon a'r parheliad
ar farwolaeth ei feistr yn 1755?

Bu Frohock Bennett yn is-athro o'r flwyddyn 1731 hyd 1736.
Ef oedd mab hynaf Edward, y meistr. Ganed ef yn Nhref Eglwysig
yn 1711. Urddaelododd yng Ngholeg Iesu, Rhydychen, Mawrth
26, 1728. Ordeiniwyd ef yn ddiakon, Gorffennaf 26, 1730, ac yn
offeiriad i guradiaeth Llandegai, Awst 5, 1733, ym Mangor. Symudodd
odd o Fangor yn 1736. Yng nghofnodion cyfarfod y Deon
Cabidwl am Awst 27, 1736, ceir y penderfyniadau hyn:—

Ordered that Mr. Frohock Bennett having absented himself contrary
to the Statutes of the School of Bangor and having neglected to execute
the office of an Usher in the said School that the said Ushership be pronounced
vacant and that another Usher be elected in the stead of him.

Ordered that Mr. Gilbert Bennett that served as Usher be paid accordingly to the twenty'th day of this instant August proportionable to the annual income of the Usher.

Ordered that Mr. Humphrey Jones A.M. succeed Mr. Frohock Bennett as Usher of the School of Bangor.

Ordered that the sd. Usher bring in a Catalogue of the names of the Scholars that will be admitted into the School every Quarter to the Bishop or Dean if resident otherwise to the senior member of the Chapter residing in term according to the Statutes of the said School (Liber Dec. et Cap.).

o ieuangaf Edward Bennett oedd y Gilbert a enwir uchod. Ned yntau yn Nhref Eglwys. Urddaelododd yng Ngholeg Iesu, Rhydychen, Chwef. 14, 1732. Ordeiniwyd ef yn ddiakon ym Mangor, yn 1736, ar deitl Llandegai, yn lle ei frawd Frohock. Humphrey Jones oedd is-athro clasurol y Friars drwy'r blynyddoedd y bu Goronwy yno. Hanoedd o deulu parchus yn Llyn, aeth ei deulu yn Llynnon, Llanddeusant, yn gangen urddasol ym 1732. Mab oedd i Humphrey Jones, Ty newydd, Llanengan. Urddaelododd yng Ngholeg Iesu, Rhydychen, Mawrth 5, 1729. Addiodd yn B.A. yn 1732; ac yn M.A. yn 1735. Ordeiniwyd ef yn offeiriad ym Mangor, Medi 2, 1732. Cafodd Reithoriaeth Lanfaethlu, Mon, a sefydlwyd ef ynddi Gorffennaf 15, 1741. Tua'r oed hon priododd Fair, merch Edward Bennett, ac aeth i fyw i Llanfaethlu, lle bu farw yn 1795, yn 86 oed. Gwelsom iddo gynnyg ym Lanfaethlu a Llanfwrog i Oronwy yn 1752. Yn ol pob hysbyrt, yr oedd Humphrey Jones yn athro rhagorol. A barnu diwrth y bechgyn disglair a godwyd yn yr ysgol y blynyddoedd hyn, rhaid i ni gasglu fod Edward Bennett a Humphrey Jones yn ddynion awrion campus iawn. Ar ei benodiad i Lanfaethlu rhoddodd ei enw ym Mangor i fyny. Yng nghyfarfod y Deon a'r Cabidwl, Gorffennaf 31, 1741, pasiwyd y penderfyniad hwn :—

Mr. Jones desiring to quit the Ushership of Bangor Mr. William Tilsley son of Mr. Tilsley of Llanddinam is admitted to succeed him as probationer for one year commencing next All Saints (Liber Decani et Capituli Bangoren.).

Ar Awst 4, 1742, cawn y penderfyniad hwn :—

It is ordered that Mr. William Tilsley be confirmed Usher of the Free School of Bangor (*ibid.*).

Gan fod William Tilsley yn un o gydysgolheigion Goronwy, a boe ei hanes yn taflu goleuni ar addysg glasurol yr ysgol yn y cyfnod hwn, y mae'n bleser i mi allu rhoddi braslun ohono yma. Yr oedd William yn fab i John Tilsley, Aber Havesb, Sir Drefaldwyn. Ganed ef yn y flwyddyn 1719. Daeth i ysgol y Friars tua'r un adeg ag Edward Bennett. Bu yno hyd y flwyddyn 1738. Yr oedd bedair blynedd yn hŷn na Goronwy, ac yn un o fechgyn hynaf yr ysgol pan ddaeth y bardd iddi. Yr oedd Tilsley yn fachgeroedd doniau disglair, ac fel Goronwy, ac amryw eraill a allaswn eu henid, yn ysgolor clasurol campus. Aeth o Fangor i Goleg Iesu, Rhydychen, yn 1738, a graddiodd yn B.A. yn 1742. Gwelir ei benodi yn is-atloda'r brawf, cyn iddo orffen ei yrfa yn Rhydychen. Gwnaed hyn rhygyfrif ei gwrs llwyddiannus yn ei hen ysgol. Yn nyddiadur William Buckley, Brynddu, Llanfechell, Môn, cefais y cofnod diddorol ganlyn am Tilsley. Priodol crybwyll fod Buckley yn ysgor clasurol da ei hun. Gwawdiai offeiriaid na fedrent ddarllen Grcg a Lladin yn ddiarbed yn ei ddyddlyfr, a chanmola'r gwŷr llên fedrent eu cystrawennu'n llithrig. Dan Mai 21, 1734, sylw Buckley :—

I received the following copy of Sapphick Verse that were composed & lent by a young lad from Montgomeryshire at Bangor School to ask for Play Day.

Ad Ludimagistrum.

Urimur solis tepido calore
 Urimur tecti tegulis superne
 Urimur quicquid pedibus teramus
 Urimur aura
 Urimur laetae stimulo juventae
 Urimur plagis gravibusque pensis
 Urimur tristi studio terentes
 Tempora vitae
 Ureris gnavo properans labore
 Muneris semper satagens molesti
 Desinas tandem liceat precamur
 Solvere curas.

TILSLEY.

Nid oedd William namyn pymtheg oed pan gant y penillion ffraethllyd i'w bert hyn. Bu'n is-athro yn ei hen ysgol am dair blynedd. Cafod

Reithoriaeth Penstrowed a Llanddinam. Yng nghyfarfod y Deon a'r Cabidwl, Gorffennaf 27, 1744, cawn y penderfyniadau hyn :—

Ordered that Mr. William Tilsley having absented himself contrary to the Statutes of the School of Bangor, and having neglected to execute the office of an Usher of the said School that the said Ushership be pronounced vacant and that another Usher be elected in his stead.

Ordered that the Reverend Mr. Nicholas Owen, A.M. be and is hereby elected Usher of the said School (Liber. Dec. et Cap. Bangoren.).

Tad yr hynafiaethydd Cymreig o'r un enw oedd y Nicholas Owen hwn. Bu'n is-athro yn y Friars am dair blynedd fel ei ragflaenydd. Methais a chael enw'r athro ysgrifennu a rhifydddeg yn y tymor hwn, ond ceir cyfeiriadau ato amryw droeon. Cwynid ar adegau fod rhai bechgyn yn mynychu'r ysgol er mwyn dysgu sgrifennu a chyfri'n unig, a gorchymynnid yn gaeth i'r athrawon gadw llythyren yr Ystadud tuag atynt—eu gorfodi i gymryd y cwrs mewn gramadeg hefyd.

Edward Bennett a Humphrey Jones oedd athrawon ein bardd ym Mangor. Gwelsom yn y llythyr a ddyfynnwyd mor barchus yr ysgrifennai Goronwy am y ddau a'r ddyled a gydnabyddai iddynt am eu ffafrau iddo yno. Y ddeuwr hyn a'i hyfforddasant mewn dysg ac a'i meithrinasant mewn moesol gampau yn nhymor ei fachgendod. O dan eu cyfarwyddyd hwy y dysgwyd ef mor drwyadl yng nghelfyddyd gramadeg ac yng nghyfrinion arddull gain. Mewn gair, o dan eu magwraeth hwy y datblygwyd ei feddwl grymus, ac y sefydlwyd prif linellau ei gymeriad fel ysgolor, llenor, beirniad a bardd. Ysgol y Friars a'i hathrawon rhagorol ac nid Morrisiaid Môn a ddylai gael y clod am godi a pharatoi ein prifardd i'w waith mawr lenyddol.

Credaf y bydd gair am yr ysgoldy lle cafodd y bardd ei addysg, a chy'r meistr lle bu'n lletya, yn ddiddorol. “Eu lle nid edwyn lldim ohonynt mwy.” Tynnwyd yr hen adeiladau i lawr yn y flwyddyn 1785—yr adeiladau cyntaf—a chludwyd eu meini cysegredig, a'u beddfeini heirdd, i adeiladu'r ysgoldy newydd—yr ail—achydig yn nes i'r dref. Gwnaed yr anfad anrhaith hon mor lrylwyr fel na adawyd carreg i ddynodi'r fan lle buont. Dywed y'r Henry Lewis :—

The exact spot on which it [the School] stood is only a matter for conjecture, not even "the oldest inhabitant" having any recollection of tradition as to its site. This is strange when we consider that it was existence one hundred and ten years ago (*History of the Friars School*, td. 107).

Ni wyddid safle'r fynachlog hyd yn ddiweddar (1898). Ond, wrt dorri ffyrdd a chloddio geuffosydd newydd trwy ddolydd a fu' eiddo'r ysgol o'i chychwyniad hyd ei symudiad olaf deuthpwyd a draws sylfeini'r hen adeiladau amryw weithiau. Dinoethwyd digon o'r muriau i alluogi Mr. Harold Hughes, un o'n hawdurdodau ar y materion hyn, i dynnu amlinelliad o adeiladau'r hen frodord (Gweler *Archæologia Cambrensis* 1900, td. 25). Trwy gynorthw cynllun Mr. Hughes a chofnodion eraill gellir penderfynu'n aw safle'r ysgoldy cyntaf yn foddhaol. Wrth gyfeirio at ddarganfyddiad sylfeini'r fynachlog dywed Syr Henry Lewis:—

It appears to me that there can now be no reasonable doubt that the ancient house of Friars preachers was here. The school-house was a separate building, which survived the decay into which the older portion fell during the thirty years which elapsed between the suppression of the House in 1538 and the opening of the School in 1568. It is stated by Browne Willis (p. 47), that the monument of Griffith ap Iorwerth was "work'd over chimney-piece, which was preserved and taken out of the old ruins."

The School buildings must have been added to and repeatedly during the two hundred years of their existence, until their final abolition. We possess no description of them in any book of travels or elsewhere (*History of the Friars School*, td. 107).

Nid yw gosodiadau Syr Henry Lewis yn y dyfyniadau hyn yn hollt gywir. I ddechreu, nid adeilad ar wahan i "ran hynach" y fynachlog oedd ysgoldy cyntaf y Friars, ond y rhan oreu a phrydferthaf ohoni—y capel neu'r eglwys. A'r eglwys oedd adeilad tlysaf a mwya costus pob mynachlog. Pan symudwyd yr ysgol o'i hadeiladau cyntaf, ac y gwnaed yr anrhaith ysgeler ar eu muriau cysegredigysbeiliwyd yr ysgol o'i thraddodiadau hynaf. Ni wyddom eto'i flwyddyn y sefydlwyd y fynachlog, ond gwyddys i'r frodoriaeth gae rhyddid i gludo'i hangenrheidiau dros afon Gonwy Ionawr 16, 1251 (Gweler Lloyd's *History of Wales*, td. 746, nodyn 158). Gwelir felly ei bod yn hynach o dros chwarter canrif nag y cyfrifir hi yn ein

hen hanesion. Claddwyd llawer o enwogion yng nghapel Mynachlog Bangor yn y drydedd a'r bedwaredd ganrif ar ddeg, ac yr oedd ei llawr a'i muriau'n addurnedig â meini coffa heirdd a gwerthfawr. Er nad yw'r honiad mai Tudur ap Grono, Penmynydd a Thre Castell, Môn, a sylfaenodd y fynachlog yn gywir y mae'n ddigon eglur fod gan y Tuduriaid lawer i'w wneuthur â hi o'i chychwyniad. Yn ei chapel y claddwyd y rhan fwyaf ohonynt yn y canrifoedd a enwyd. Bydd rhai o'r cofnodion sydd gennyf am eu claddedigaethau hwy yn help i brofi'r pwynt sydd gennyf mewn llaw. Yn un o lawysgrifau Peniarth (rhif 977), "Llyfr Sr. Dd. Vychan o law Gytyn Owain" ceir y cofnodion hyn:—

Marwolaeth Tudr ap Grono ap Edn. vychan oed Krist ix^{ed} o vis hydref mcccxi ac ymynachlog vangor i kladdwyd . . . i ysgrin sydd yn y mur

Grono ap Tudr ap Grono ap Edn. vychan a gladdwyd ymynachlog vangor mewn ysgrin anrhydeddys pan oedd oed Krist mcccxxxi yr xi dydd o vis ragvyr

Tudr ap Grono ap Tudr mab ynte a gladdwyd yn y mur tu deau i'r gafell oed Krist 1367 . . . September 19 ne val hyn xix o September mcccxxvii Sr. Ho'l archiagon Mon a gladdwyd wrth dal yr allor.

Rs. ap tudr ap Grono mcccxxii.

Grono ap Ednd vy'an a gladdwyd yno.

Bu Grono ap Ednyfed Vychan, distain Llywelyn ein Llyw Ola, farw Hydref 17, 1268 (Lloyd's *History of Wales*, td. 743). Etholwyd Sr. Howel ap Grono'n Esgob Bangor gan fynachod Bangor yn 1371, ond dirymwyd yr etholiad gan y Pab ac apwyntiodd ef eilwaith trwy lythyr cyhoedd. Bu Howel farw ar ei ffordd i Rufain yn Chwefror 1372 (Le Neve, *Fast. Eccl. Ang.*, argraffiad Hardy, td. 100). Y mae gennyf enwau nifer o enwogion eraill a gladdwyd yn yr hen gapel o bryd i bryd, ond y mae hyn yn ddigon i'm pwrpas i yma. Yn ei Hynafiaethau plwyfi Môn o dan Penmynydd, dywed Henry Rowlands awdur y Mona Antiqua am Rys ap Tudur ap Gronw:—

Hic Rhesus ap Tudur ap Gronw apud Arddreinioc obiit Anno Xsti 1412 et in Caenobio Bangorensi Sepultus ubi sua ac Progenitorum ossa in Sacelli pariete condita usque nuper (cum ea pars muri ab altera divulsa in aprium dexterit [dehierit?]) intemerata jacuerint (Sacello enim jampridem in Gymnasium publicum converso) ut mihi Riceus Morgan ejus Ludimagister qui ea viderat narrare placuit.

Bu'r Rhys ap Tudur ap Gronw hwn farw yn Arddreiniog ymlwyddyn ed Crist 1412 a chladdwyd ef ym Mynachlog Bangor lle gorweddasai ei esgyr ef a'i hynafiaid ynghudd a dihalog ym mur y capel hyd yn ddiweddar yn ddinoethwyd hwynt wrth dynnu'r rhan honno o'r mur ac un arall oddi wrth ei gilydd, oherwydd troesid y capel ers tipyn o amser cyn hynny yn ymlyth gyhoeddus fel y bu wiw gan Rys Morgan ei Meistr, a'u gwelsai hwynt, fy llythysu bysu (*Archaeologia Cambrensis*, 1849, td. 269-270).

Bu Rhys Morgan yn feistr ar Ysgol y Friars o'r flwyddyn 1705 hyd 1708. Felly gellir casglu fod rhyw gyfnewidiadau ar droed yn yr ysgoldy'r blynyddoedd hynny. Modd bynnag, penderfyna tystiaeth Rhys Morgan yn derfynol mai capel neu eglwys y fynachlog oedd ysgoldy cynta'r Friars. Ac yn hwn y bu ein bardd tra fu yn Mangor. Yn ol cynllun Mr. Harold Hughes safai'r eglwys ymlyth deheu i furiau cwrt y Clasordy a'r Cabidyldy ac yr oedd ei hystlysu yn rhedeg o'r dwyrain i'r gorllewin ar draws yr heol newydd a elwir Seiriol. Diogela'r ffordd newydd o leiaf ran o'r ysmotyng cysegredig i'r oesau dyfodol gael gosod rhyw arwydd coffadwriaethol. Nid ydym gosodiad Syr Henry Lewis yn hollol gywir am adfeiliad yr adeiladau chwaith. Priodola ef hynny i'r cyfwng rhwng diddymiad y frodoriaeth yn 1538 a chychwyniad yr ysgol yn 1568. Gwnaeth yswain y Penrhyn—Edward Gruffydd—gais denol iawn at Cromwell yn 1538 am gael y fynachlog yn dŷ byw iddo'i hun. Oddiwrth y lythyr casglaf fod yr adeiladau'n bur ddymunol yr adeg honnol oblegid addawai'r yswain nid yn unig dalu yr hyn a ofynnid a danynt, ond ced a gwasanaeth i'r gwladweinydd am y ffafr. Ond bu Edward Griffith farw'n sydyn yn Nulyn yn 1540 cyn sicrhau fargen, ac yn ffodus Sieffre Glyn a'u cafodd at ei bwrpas cymwyna gar. Credaf mai i Sieffre Glyn y cafodd Browne a Breton yr ystad yn 1553, oherwydd ewyllysiodd Sieffre hwynt i'w ymddiriedolwyr i'r Orffennaf 8, 1557, i'w troi'n Ysgol Ramadegol, ac y mae'n eglu oddiwrth eiriad yr ewyllys ei fod ef ei hun ar fedr cychwyn y gorchwpe cawsai fyw. Gadawodd Sieffre ugain punt i'w ymddiriedolwyr i'w gwario ar "welliannau" wrth droi'r capel yn ysgoldy. Mewn cyfnod diweddarach y gadawyd i'r adeiladau adfeilio. Yn ffodus nid ydym mor amddifad o ddisgrifiadau ag y tybiodd Syr Henry Y mae gennym nifer o gywyddau marwnad i enwogion a gladdwyd yn y capel, ac fel y dangosais ambell hen ysgrif sydd yn ein helpu i'

disgrifio. Eryd y nodiadau hyn ar yr hen ysgoldy yw dangos nid yn unig gysylltiadau hanesyddol yr hen adeilad â'n henwogion hen a diweddar, ond â'n llenyddiaeth hen a diweddar hefyd. Canodd Bleddyn Fardd gywyddau marwnad i Grono ap Ednyfed, Howel ap Grono, a Gruffydd ab Iorwerth (maen coffa'r gŵr enwog hwn sydd yn yr ysgol newydd heddyw fel y tybiaf)—(Gweler *Myfyrian Archaeology*, td. 254–255). Canodd y Prydydd Bychan hefyd i Grono (*ibid*, 265). Canodd Gruffydd ap Meredydd, a Llywelyn Goch ap Meurig Hen farwnadau i Dudur ap Grono a Grono ap Tudur (*ibid*, 293–303 a 344). Canodd Iolo Goch ac amryw feirdd diweddarach i wŷr a gladdwyd yn y fynachlog, ond nid oes angen eu cofnodi yma, ac y mae Goronwy Owen yn ddigon i gynrychioli cysylltiadau diddorol yr hen adeilad a ddinistriwyd mor ddiseremoni yn 1785 a'r cyfnod diweddar. Wrth rodio heddyw dros y fan ac ymson am Goronwy Owen, a'r Brodyr Duon, a meddwl am y llu enwogion sy'n gorwedd dan ein traed—gwŷr fu'n gwneuthur rhannau o hanes newyaf gogoneddus ein gwlad a'n cenedl a'n llenyddiaeth, daw nglynion Ieuan Brydydd Hir i lys Ifor Hael yn fyw i'n cof, a chyda'i iriau daw Dafydd ab Gwilym “gelfydd ei gân” a thybiwn iddo ntau dreulio ambell noson yn yr hen fynachlog letygar fu yma, a'r ei ymweliadau â Morfydd Llwyd ferch Madog Lawgam. Ond heddyw

. . . . gwael yw'r gwedd,—yn garnau
Mewn gwerni mae'n gorwedd
Drain ac ysgall mall a'i medd
Mieri, lle bu mawredd.

T. SHANKLAND.

GOHEBIAETH IEITHGARWR

1. *At y Cyngborydd Jasper Humphreys, Ysw.—*

ANNWYL SYR,

Byddaf yn darllen gyda blas am eich ymdrechion pybyr ar ran yr Iai Gymraeg ym Mhwyllgor Addysg eich tref. Petae mwy o rai tebig i chwi—gwyddo nad gwenieithio'r ydwyf—byddai'n gefn dydd goleu ar yr iaith weithion. Yr oedwn yn edmygu yn arbennig eich gwroldeb bythefnos yn ol yn mynnu argyhoeddi' cyd-aelodau mai peth hollol wrthun fyddai penodi Saesnes i swydd ysgolfeistr ar ysgol y genethod mewn ardal Gymreig, fwy na heb, er i'w gyrfa golegol f'yn ddisgleiriach nag eiddo'r Gymraes a apwyntiwyd. Y mae rhai pobl fedd ddigynnig yn arswydo rhag cael eu barnu'n euog o weiddi *Wales for the Welsh speaking*. Cymru i'r Saeson ydyw hi wedi bod gan amlaf hyd yn hyn, Duw gŵyr; ac nid afresymol fyddai gofyn am ychydig amrywiaeth bellach. Cymru i'r Cymry!

Mae i chwi ddylanwad mawr yn y Pwyllgor; a fyddai modd i chwi fynd tros pennau i roi decpant y flwyddyn o gyflog ychwanegol i'r athrawon hynny a fe brofi eu bod yn gallu dysgu Gymraeg i fodlonrwydd? Gwnâi hynny wahaniaeth dirfawr mewn oes fel hon; ac odid fawr na byddai rhai Saeson effro yn llawn m selog a'r Cymry i ennill y decpant.

Maddeuwch f'efengyl hon,—efengyl hwylustod yw.

Yr eiddoch yn gywir iawn,

D. JONES RICHARDS.

2. *At William Rhydderch Jones, Myfyriwr.—*

ANNWYL GYFALL,

Yr oedd yn dda gennyf gael ar ddeall oddiwrth eich llythyr fod llewyrch ar eich Cymdeithas. Diolch am y Daflen. Y mae'r testynau oll yn rhai da, i'tyb i, ag eithrio un hwyrach; nid amgen, y Ddadl ar ba un yw'r oreu, llenyddiaeth y Cymry ynteu llenyddiaeth Seisnig. Y mae'r ddadl nesaf, ar ddylanwad cymharol y Wasg a'r Pulpud, yn para'n lledfyw, er gwaethaf ymdrechion diffi pob Cymdeithas Lenyddol a fu erioed i'w chloi.

Bum innau, fel chwithau, yn ystyried Gymraeg y pulpud a'r wasg yn dra amhffraith; ond o sylweddoli'r anawsterau'n well, newidiais fy safbwynt. Y mae debig nad oes dau ddosbarth sydd yn darllen mwy ar Saesneg na phregethwygwyr y wasg. Saesneg yw'r esboniadau, Saesneg hefyd yw'r papurau dyddi Pa ryfedd, ynteu, fod Gymraeg y bregeth a'r golofn yn dryfrith o idiomau Saesneg. Ond bychan o glod a gaiff y Wasg Gymreig am orchfygu ei hanawsterau,—meibathu termau milwriaeth ar hyn o bryd,—a hynny yn fedrus i'w ryfeddu ar cyfan. Mawr ddiolch i'r pregethwr hefyd am siarad ar yr heol ac yn y trên Gymra pwylllog ac urddasol, yn lle'r fratiaith gywilyddus sydd yn gyfrifol am un ran o d. o'r Saesneg a siaredir yng Nghymru heddyw. Gwyddoch oddiar brofiad yn Coleg beth yr ywf yn ei olygu. Onid yw'n brofedigaeth siarad Saesneg cywir

nytrach na Chymraeg carpiog wrth Ogleddwr nad yw'n eich deall, ac nas deallwch chwithau? Dyma'n wir yw'r rheswm pennaf pam y mae pobl y De yn y Gogledd, a phobl y Gogledd yn y De, yn mynd yn Saeson anewyllysgar. Gwn na ddeallai Ffarmwr o Wlad yr Haf mo Saesneg gweithiwr cotwm o Fanceinion. Ond a yw gennyn'n wir am ddau fyfyrwr o'r lleoedd hyn yn Rhydychen? Nid wyf yn dywedd y gwnai Chymraeg y Beibl neu'r bardd Cwsg y tro i'w siarad, ond a fyddai'n fformod disgwyl i bob Cymro a fedr weu englyn neu bennill siarad Chymraeg Daniel Owen, sydd yn gyfuniad mor hapus o Gymraeg llyfr a Chymraeg stryd? Peidiwch a meddwl fy mod yn dibrisio'r dafodiaith: y mae hi mor flodeuog ag erioed yn y loegr. Y mae yno Saesneg llyfr, Saesneg brenin, a Saesneg bro; nid oes yng Nghymru namyn Chymraeg llyfr a Chymraeg bro. Petae inni frenhinoedd fel yn yr amser gynt, odid na buasai'r trydydd Chymraeg gennym.

Yr eiddoch yn gywir,

D. J. RICHARDS

g. At Edward Walter Hughes, B.A., Athro Ysgol.

ANNWYL NED,

Yr oeddit yn o drwm yn y pruddglwyf pan ysgrifennaist, dybygaf. Pa lês bod yn ddigalon? Os yw Fflint a Threfaldwyn, fel y dywedi, a Morgannwg a Phenfro, wedi dechreu gwrthgilio, a Maesyfed a Brycheiniog eisoes yng ngwersyll y gelyn, ba waeth? Cais fod ychydig yn fwy gwreiddiol, a dywed fel hyn: y mae Môn, Arfon, Dinbych, Ceredigion, Caerfyrddin, a Meirionydd yn Gymreig, ac y mae channau helaeth o'r lleill, ag eithrio Maesyfed, yn parhau'n Gymreig, er gwaethaf opeth. Ystyria'r dasg sydd gan Gyngrair y Gwyddyl i adennill Iwerddon.

Nid yw dy esgus dros beidio rhoi dy law at yr achos yn esgus o gwbl. Nid wyt ti'n ardd, nac yn fab i fardd, meddi; ac nid oes gennyt amcan sut i fynd ati i wneuthur bri na thraethawd. Digon gwir. Ond y mae gennyt gyflawnder o Gymraeg. Beth sydd yn dy rwystro rhag *cyfeithu* ynteu? Cyfieithu chwedlau Fennimore Cooper, Capten Marryat, Walter Scott—y mae Dickens yn rhy anodd, hwyrach—Louis Stevenson, Harrison Ainsworth, etc., i'r Gymraeg ar gyfer dy fechgyn. Gwn beth fydd dy wrthwynebiadau cyn fy mod wedi distewi bron: nad ydyw awyrgylch y nofelau hynny yn Gymreig; athrod ar ein nofelwyr ni ein hunain fuasai cyfieithu'r estroniaid; na buasai modd cael cyhoeddwy'r digon anturiaethus, etc. Ond gad ti'r ystyriaeth olaf i'r Cymry gwladgar y mae'n dda arnynt. Am dy wrthwynebiad cyntaf, tystied *Caban f'Ewythr Twm* a *Robinson Crusoe*, y mae mwy o fechgyn Cymru wedi eu darllen yn Gymraeg na dim stori gan awdur o Gymro. Goreu'n y byd po Gymreiciaf yr awyrgylch, wrth reswm, ond pa beth a gwnawn? Cael y bechgyn a'r genethod i ddarllen Chymraeg yw'r nod ar hyn o bryd. Ond casgl yr holl nofelau Chymraeg cyhoeddedig hyd yn hyn ar estyll llyfrgell yr ysgol, ac fe âi bachgen darllengar drwy'r cyfan yn ystod gwyliau'r Pasg. A wyddost i mai yn Saesneg y mae mwyafrif Cymry ieuainc y dyddiau hyn yn ysgrifennu eu llythyrau? Gwn am hyn oll drwy brofiad. Ni fedrwn siarad nac ysgrifennu Saesneg a dim llun arno pan oeddwn yn bedair ar ddeg oed; erbyn bod yn ddeunaw yr oedd ysgrifennu Saesneg i mi mor rhwydd ag anadlu. Paham? Am fod f'athrawon yn rhai da? Ie'n sicr; eithr nid f'athrawon dosbarth mohonynt, ond y pum can nofel Saesneg a ddarllenais yn ystod y pedair blynedd. Gwyddost fy mod yn dipyn o brydydd, ond ni wyddost mai yn Saesneg yr oedd yr holl anfadwaith

barddonllyd y bum yn euog ohono nes bod yn ddeunaw oed. Na ato dim i m fychanu ein storiwyr cartref. Eithr dros ba hyd y disgwyliwn am straeon cyffrous arwrol, a rhamantus oddiwrthynt? Ond daeth tro ar fyd yn ddiweddar. Dyma iti restr o nofelau y caiff dy ddisgyblion flas arnynt,—*Dirgelwch yr Anialwch Ifor Owain, Y Ferch o Gefn Ydfa, Y Fun o Eibinfynydd, Caradog Jones, Ednyfe Fychan, Rbys yr Arian Daeaf*, straeon Daniel Owen, Gwyneth Vaughan, Anthropos Moelona, Gwynn Jones, Winnie Parry, R. Hughes Williams, etc., etc. Ond a nofelau fel y cyntaf o'r uchod y bydd mwyaf o ôl bodio, nofelau sy'n sôn am y veldt, môr-ladron, trysorau cudd, a'r gwylltfilod y mae'n wiw gan yr ieuenctï ddarllen am danynt. Ni ddarllena'r bechgyn am y plant bach amhosibl dda y ceis sôn amdanynt mewn ambell gylchgrawn enwadol.

Da gennyf glywed eich bod yn mynd i actio drama'n fuan. Nid oes dim fel y ddrama am ddysgu Cymreigdod a Chymraeg i'r plant.

Gyda llaw, pw yw'r Mr. David Jones sydd wedi cyfansoddi pasiant hanes Lloegr i blant yng Nghyfes Pitman? Gresyn na wnai rywbeth tebyg â Hanes Cymru, os yw'n Gymro,

Maddeu fy meithder,

Yr eiddot yn fyddlon,

DAI RICHARDS.

4. *At Jobn Meredydd Hughes (Meredydd Taf).*

ANNWYL GYMRAWD,

Diolch i chwi am y ddwy gyfrol fach o'ch gwaith, a thafien eich Cymrodorion, neu, yn hytrach, Cymry Cymreig.

Ni chefais amser i dafu golwg dros eich caneuon eto: gwn y caf flas arnynt os ydynt cystal a'r hyn a welais eisoes o'ch gwaith yn y cylchgronau. A faddeuwch chwi gyngor bach, sef yw hwnnw, ar i chwi gynnig eich llaw ar ysgrifennu tipyn o ryddiaith? Rhyddiaith goeth sy'n brin yng Nghymru heddyw.

Ni fuaswn i'n dibrisio'r mawrion dinesig, petawn i chwi, ac yn darfod yn hollol â hwy. Mae eisieu pobl o'r fath yn ein Cymdeithasau. Os daw'r rhain, fe ddaw'r cynffonwyr, y *snoobs*, wedyn, ac ni byddant *snoobs* mwyach.

Gwelaf mai chwi yw ysgrifennydd y Gymdeithas. Da chwi, ceisiwch ystafell a thipyn o faint ynddi i gynnal y cyrddau. Ni chreddech chwi byth y fath ddrwg-ffaith y mae ysatfell fechan, fwl, lle mae'r seti'n wynebu'r drws, yn ei gael ar bresenoldeb pobl go swil. Gwaith cenhadol yw gwaith y Cymrodorion heddyw: gwnewch hwy'n allu ym mywyd cyhoeddus y dref ynteu. Peidiwch ag ofni gwario ar hysbyslenni, a mynnwch ei lle i'r Gymdeithas yn y papurau lleol. Oni bydd gryf bydd gyfrwys.

Yr eiddoch yn wladgar,

DAFYDD SHON RHISIART.

5. *At ————, Atbro Ysgol.*

ANNWYL GYFAILL,

Gellwch fod yn dawe nad amlygaf fi eich enw ar unrhyw gyfrif. Mae lle i ofni fod yna lawer o ysgolion elfennol yn y De, ac ambell un yn y Gogledd, efallai, lle mae'r prifathro'n goddef y Gymraeg yn hytrach na'i hanwesu. Fel y dywedwch,

y mae un prynhawn Gwener o bob pedwar, bron, yn ŵyl ar gyfrif presenoldeb da, ac ar ddyddiau eraill os bydd rhyw rialtwch yn y dref, a thorri o'r ysgol dipyn yn gyntarach, y wers olaf a ddioddefa. O ganlyniad, tro go wael yw rhoi'r wers Gymraeg yng nghynffon pob dydd, megis, pan fo'r plant a'r athro yn lluddedig dan bwys holl waith y dydd. Oni fyddai modd i chwi dynnu sylw'r prifathro at yr annhegwch? Gellwch chwi wneuthur hynny heb ei dramgwyddo. Y mae ei waith yn esgeuluso arholi'r plant yn y Gymraeg yn y Prawf Chwarterol yn fwy difrifol, ac yn galw am ymchwiliad, yn sicr.

Pob hwyl i chwi yn eich lle anodd,

Yr eiddoch yn bur,

D. JONES RICHARDS.

6. *At y Parch. Awstin Hughes, M.A., Gweinidog.*

ANNWYL GYFAILL,—

Hiraeth am Fôn sydd arnat tithau fel Goronwy gynt, mi welaf; a gallaf gydydeimlo â thi. Digalon o beth yw bod yn weinidog ar eglwys Gymraeg sydd yn prysur droi'n Seisnig fel honyna; ac nid yw ryfedd gennyf fod dy lythyr wedi ei gyfansoddi yn y Modd Lâh. Gwir y dywedi na chlywaist ti ddim ond Saesneg yn harlithiau coleg yr enwad yr wyt ti'n haul mor danbaid yn ei gyfundrefn. Ond mewn difrif, wyt ti'n cofio protest gwladgar Cwrdd Cyffredinol Myfyrwyr y Bala ryw dwyddyn a hanner yn ol yn erbyn cadw cofnodion y Cyngor Tref yn Saesneg o hynny allan, yn lle yn Gymraeg, a'r maith ddistawrwydd llethol yn y Cyngor pan gododd un o'r aelodau ac y gofynnodd ym mha iaith y cedwid cofnodion y Cwrdd Cyffredinol? Rhyngof fi a thithau, ni ddaw'r Gymraeg fyth i'w hetifeddiaeth tra pery y bethau hyn felly.

Pa bryd y ffurfir Bwrdd Ysgolheigion i fathu geiriau graenus, oni ellir mynegi pob cysgod syniad difinyddol neu athronyddol mewn Cymraeg cain? Yr oedd angen dwy fil o eiriau Gaeleg—geiriau ysgol—flwyddyn yn ol. Aed ati i ffurfio Bwrdd, a phan gyfarfu hwnnw yn Edinburgh chwe mis yn ol, yr oedd mil wedi eu bathu'n barod. Byddai'n werth i'r Eisteddfod fod heb awdl a phryddest am flwyddyn, a chynnig y deugain punt am y rhestr hwyaf a'r oreu o dermau Cymraeg difinyddiaeth ac athroniaeth. Onid cyfieithiadau ydyw *ymwagbad*, *ail-enedigaeib*, *pen-arglwyddiaeth*, etc.? Erbyn hyn y maent hwy'n gynnwys dan ortho eiddew clyd. Rhaid gwneuthur hyn; ac nid y Cymry fyddai'r genedl gyntaf i fathu termau o'r ath. Y mae rhai difinyddion ac athronwyr gwladgar eisoes wedi rhoi cam i'r cyfeiriad drwy gyfansoddiadau gwreiddiol a chyfieithiadau. Dos dithau a gwna'r un modd. Bydd i ambell fwnglerair o'th eiddo dywys y cyfarwydd at air dos-arthus.

Na thralloder di oherwydd y Seisnigeiddiuch. Hwyrach y synnit glywed fod glwysi Cymraeg Caer Dydd yn fwy Cymreig heddyw nag oeddynt ddeng mlynedd yn ol. Ac y mae'n ffaith ddiwrthdro mai'r capel a'r eglwys sydd wedi cadw'r Gymraeg hyd yma. Ar y Sul yn unig y mae pedwar ugain y cant o Gymry Caer Dydd, er enghraifft, yn clywed dim Cymraeg.

Bydd wych,

Yr eiddot yn gywir,

DAFYDD.

7. *At John Samuel Prosser, Ysgolfeistr.*

ANNWYL GYFAILL,

Diolch am ateb buan.

O berthynas i'r Ysgol Nos ni buaswn, petawn yn eich lle, yn treulio gormod o amser ar y Cynganeddion, fel y cyfryw, oddieithr i ddangos tlyzni a grym llinellau Dafydd ap Gwilym neu Oronwy Owen wrth fynd heibio. Camgymeriad mawr fyddai ceisio gwneuthur prydyddion o'r aelodau. Os oes asbri cynganeddu ynddynt, y maent yn sicr o lwyddo heb ymddyrysu gyda chyfrol Dafydd Morgannwg. Y mae digon, hen ddigon, o lenorion a fedr brydyddu yng Nghymru, ond ychydig iawn yw nifer y rhai a all ysgrifennu prôs cain; gellir cyfrif y pen-campwyr ar fysedd y dwylo. Mynnwch waith rhai o feistri rhyddiaith Cymru Fu yn faes llafur term. Fe ddaw'r nofel pan ddysgir trin ei herfyn mwyaf anhepgor.

Medraf sylweddoli safbwynt y rhieni sydd yn lled-awgrymu eich bod yn anwesu'r Gymraeg yn yr ysgol ar draul esgeuluso'r Saesneg. Y mae diffyg siarad yr iaith fain wedi bod yn dramgwydd iddynt hwy ganwaith. Gellwch symud y tramgwydd drwy roi hanner neu dri chwarter awr bob dydd i siarad Saesneg yn y Modd Newydd, h.y., y Modd Union y dysgir y Gymraeg ynddi mewn ardaloedd Seisnig.

Bum innau hefyd yn rhyfeddu ganwaith at y dallineb barnol sydd drwy'r blynyddoedd yn tybio mai'r ffordd oreu i yfed o ysbryd ein beirdd ydyw eu cyfieithu i'r Saesneg; ac y mae'n ddirgelwch i mi pam y goddefwyd y camsyniad cyhyd. Ai trwy gyfieithu Wordsworth a Keats i estroniaeth y dysg athrawon ysgolion Lloegr i'w disgyblion garu celfyddyd anfarwol y ddeufardd hyn? Nid ydyw'r ffaith fod Byron yn taro cystal mewn Ffrangeg yn profi dim namyn saerniaeth anorffenedig ei linellau. Ond pwy fyth a gyfieitha gelfyddyd Dafydd ap Gwilym a Goronwy Owen? Drachefn, a chaniatau fod yn bosibl gwneuthur cyfieithiadau a chryn gamp arnynt, onid prawf ar *Saesneg* yr ymgeisydd yw'r cyfryw rai? Nid wyf yn gwadu nad ydyw cyfieithu rhyddiaith o'r naill iaith i'r llall yn ymarferiad gwerthfawr, ond pam y mae mwyafrif y cyfieithiadau yn arholiadau'r Brifysgol a'r Ysgolion Canol o'r Gymraeg i'r Saesneg? Os am gyfieithu, cyfieithier o'r Saesneg, o'r Lladin, o'r Ffrangeg, etc., i'r Gymraeg. Ond y mae cyfieithu cerdd fel offrymu gweddi—dylai fod yn wirfoddol, ac ni ddylid ei ymarfer oni chynhyrfer yr enaid.

Gan fy mod yn sôn am gyfieithu, onid oes modd cael cyfrol o straeon Tylwyth Teg o'ch Cymreigiad? Mae gennych ddawn a hamdden at waith o'r fath.

Yr eiddoch yn gywir,

*Y Barri.*D. JONES RICHARDS.
ROBERT WILLIAMS PARRY.

NODIADAU LLENYDDOL

DOSBARTH EINION OFFEIRIAD

YN ol argraffiad Ab Ithel o *Ddosparth Edeyrn Davod Aur*, dywedir i Edeyrn ffurfio ei ramadeg ar sail un Geraint Vardd Glas, a gyfansoddai yn y ddegfed ganrif. Dywedir ymhellach mai wrth ddymuniad ac ar arch Llywelyn ap Gruffudd, Tywysog Aberffraw, Rhys Fychan, Arglwydd Dinefwr, a Morgan Fychan, Arglwydd Morgannwg, y gwnaeth Edeyrn ei orchest ramadegol, ac felly tua 1270. Ond sylwa'r golygydd fod Einion Offeiriad yntau wedi ymyrraeth er na wyddai neb pa faint a newidiodd ar waith Geraint, neu a chwanegodd ato, ond bod sicrwydd nad oedd ei olygiadau yn hollol fel rhai Edeyrn, o leiaf, nad oedd eu geiriad yn hollol gyffelyb. "Einion," meddai, "is said to have flourished in the middle of the twelfth century." Y dosbarthwr nesaf a enwir yw Dafydd Ddu, "tua 1340." Amserir y gramadegwyr, gan hynny, fel hyn: Geraint tua 950, Einion tua 1150, Edeyrn tua 1270, Dafydd Ddu tua 1340. Wrth gwrs, dilyn Iolo ac ysgol Morgannwg y mae Ab Ithel. Yn "Rhagarweiniad" *Cyfrinach Beirdd Ynys Prydain* (td. xi) rhoir "Ceraint Fardd Glas o'r Gadair" yn nechreu'r nawfed ganrif; a cheir enwau Edeyrn, Dafydd Ddu, ac Einion mewn rhestr o ddosbarthwyr, "Beirdd Tir Iarll i gyd."

Ces gyfle y dydd o'r blaen, trwy gwrteisi Arglwydd Mostyn, i weld Llawysgrif 110 o'i lyfrgell, a ysgrifennwyd, gan mwyaf, gan Thomas Williams o DreFriu yn chwarter olaf yr unfed ganrif ar bymtheg. Yn honno, ceir y rhan olaf o ramadeg Dafydd Ddu, a'i ddiwedd fel hyn:—"Ac felly y terfyna llyfr celfydyt y gerdwriaeth o awdurdawd Davyd du athro o Degeingl a Hiradur," sef Hiraddug. Yn *Peniarth* 226, un arall o lawysgrifau T. Williams, ceir cyfies "D. dhu Athro o Degeingl a Hiradhuc." Gan fod Moel Hiraddug ger Tremeirchion yn Sir Fflint, yn y rhanbarth a elwid gynt Tegeingl, gwell o lawer gwrthod Iolo a derbyn gosodiad Geirlyfr Foulkes, mai "ficer Dymeirchion" oedd Dafydd Ddu, ac nid gŵr o Dir Iarll.

Ym *Mostyn* 110 dilyni'r gramadeg Dafydd Ddu gan Lyfr Cerddwriaeth Einion Offeiriad "o Wynedd." Hefyd td. 54, "Tri mesur eraill a feddyliodd Einion offeiriad o *Wynedd* nid amgen Hir a thoddai, Cyrch a chwтта, a Thawddgyrch cadwynawc." Ar ei ddiwedd (td. 70):—"Ac felly y terfyna y llyfr kerddwriaeth a wnaeth Einion offeiriad o *Wynedd* i syr Rys ap Gruff ap Howel ap Gruff ap Ednyfed Vychan yr ynryddedd a moliant iddo ef." Nid gŵr o Dir Iarll oedd Einion Offeiriad chwaith, ond o Wynedd. A mwy na hynny, dywedir yn bendant gan T. Williams ei fod yn copio ei ddosbarth "Allan o lyfr a scrivenesit ers gwell no chant mlynedd," td. 31. Dygai hyn ni yn ol i tua 1475-1500, fel nad oes raid dangos rhagoriaeth ei dystiolaeth ar osodiad moel Iolo Morgannwg.

Ymhellach eto, dyry'r cyfeiriad hwn amseriad hanesyddol i Einion a'i waith. Dangosais mewn lle arall pwy oedd Syr Rhys ap Gruffudd ap Howel (*Transactions of the Cymmrodorion*, 1913-14, td. 193-203). Yn 1320 penodwyd ef gan y brenin yn geidwad foreystydd yr Wyddfa; daliai swyddau a chestyll o bob math a maint yn Neheudir Cymru; yn 1343 ef oedd dirprwy'r Barwn Talbot fel Prif Ynad (*Iusticiarius*) Gorrlewin a Deheudir Cymru, Ystiward Cantref Mawr, Cwnstabl Castell Dryslwyn; ef oedd Arglwydd Narberth ym Mhenfro hefyd, a Maenor Llan-sadwrn a Maenor Deilo yn Sir Gaerfyrddin, etc. Mwynhâi dreth y Drenewydd (Dinefwr) yn 1330. Bu'n ffafrdyn i Edward II, yn elyn i Edward III ar y cychwyn

ac wedyn yn was ffyddlon iddo. Arweiniodd fyddinoedd amryw droeon o Ddeheudir Cymru ar alwad brenin Lloegr, i ymladd yn Sgotland neu Ffrainc. Tybiaf iddo farw tua 1355. Perthynai i deulu enwog Penmynydd, Môn; daliai swydd yn Arfon. Pa ryfedd i Einion Offeiriad o *Wynedd* geisio ei anrhydeddu? Yn nosbarth Dafydd Ddu (*Mostyn* 110, td. 16) ar ol cydnabod mai "Einyawn Effeiryat" a feddyliodd dri mesur, rhoir enghraifft o'r olaf, sef Tawddgyrch Gadwynog. Dyma fuasai mewn orgraff ddiweddarach:—

Buddiant i feirdd, fyrddau dramwy,
Dramawr ofwy, ofeg hael-Nudd,
Hoywon a heirdd, gan hardd fackwy,
Fyddant hwy rwy, o'i ra a'i rudd.
Arfau pybyr, erfai dymyr,
Arfawg frechyr, arf gwŷr gwaywrudd,
Arial milwyr, eiriau myfyr,
Eryr rhyswyr, Rhys ap Gruffudd.

Yr un enghraifft o'r mesur hwn a roir yng Ngramadeg y Llyfr Coch o Hergest hefyd. Sylwer mai i ryw Rys ap Gruffudd, milwr, y cyfansoddwyd y gân; a chadarnhâ hynny i raddau ddilysrwydd y nodyn ar ddiwedd Dosbarth Einion. Naturiol iawn fuasai i fardd a wnaethai orchest a safon newydd ym myd cerdd, gyflwyno darn ar y mesur hwnnw i'w noddwr. Rhys ap Gruffudd yw'r gŵr y gwnaeth Einion ei lyfr i'w anrhydeddu, ac ym mesur newydd Einion, wele enw Rhys ap Gruffudd. Y tebyg yw mai'r un ydynt; eto ni ellir profi hynny o'r tipyn barddoniaeth, achos bu amryw o'r enw Rhys ap Gruffudd yn enwog ymhlith tywysogion y Deheudir yn y canrifoedd o'r blaen. Yr unig awgrym sydd yma mai pendefig yw Rhys yw fod y bardd yn ei alw'n *frechyr* 'baron.' Dylwn nodi hefyd y daw Rhys i mewn i'r englyn a roir fel patrwm yn y Llyfr Coch.

Llawnlwys lys yw Rhys, Rhos gynired—cad
Cedernyd Edelffled,
Llyw difai, *llywiawdr Dyfed*,
Llew llafn gyiniwair, crair cred.

Gelwir hwn yn "llywiawdr Dyfed"; ond nid yw hynny'n anghyson â'r dyb mai pendefig ac nid tywysog ydoedd. Yn yr un modd geilw Dafydd ap Gwilym ei ewythr, Llywelyn,

Llywiawdr, ymerawdr meiri—hyd Elfed
Llyw yw ar Ddyfed, llawer ddofi.

Yr oedd llawer mwy o esgus dros alw Rhys ap Gruffudd, dirprwy Prif Ynad Deheu a Gorllewin Cymru yn llywiawdr Dyfed; ac yr oedd hwnnw yn ddibaid yn crwydro i ryfel. Cyfeirir ato yn y cofnodion swyddogol o 1308 hyd 1352. Yn 1322 cafodd gan y brenin diroedd Roger Mortimer yng ngorllewin Cymru, Narberth, etc., ac ar ol y dyrchafiad hwnnw y buasai'r bardd debycaf o'i alw yn Llywiawdr Dyfed. O 1326 hyd 1330 yr oedd dan warth fel pleidydd Edward II. Erbyn 1343 enillasai safle dra enwog drachefn. Os ef yw'r gŵr y gwnaeth Einion Offeiriad ei lyfr iddo, y tebyg yw mai rhwng 1322 a 1326 y bu hynny; neu yn debycach fyth, ar ol 1335.

Ategir yr amseriad olaf gan gyfeiriad arall. Yn *Dosparth Edeyrn* (xxvi) priodolir patrwm o Englyn yn diweddu mewn dipton dalgron i "Lywelyn fab Gruffydd." Yr unig fardd o'r enw hwn yn y bedwaredd ganrif ar ddeg y mae cofia amdano, yw brawd Madog Benfras o Farchwial, gŵr y ceir cofnod swyddogol amdano yn 1340,

cyfoesydd â Dafydd ap Gwilym, ac efallai, goroesydd Dafydd. Ni wn am ddim i'n gorfodi i gasglu fod Madog na'i frawd yn ddigon hen i ganu englynion rhwng 1322 a 1326. Felly, cynygiad mai ar ol 1335, dyweder tua 1340, y cyfansoddodd Llywelyn yr englyn uchod, ac y cymerth Einion Offeiriad ef i mewn i'w lyfr cerddwriaeth.

Yr unig gyfeiriadau eraill at Einion a welais i, yw dau yn *Egluryn Pbraetbineb* Perri (Arg. 1829). Yno dyfynnir (pennod xii) fel gwaith "Einion Len i R. ap Gruffydd, tad S. Gr. Llwyd."

Rhusfa galon, sôn rhi seiniawdr arfau,
Rhugl ddraig mewn brwydrau rhiau rhuawdr.

Ymhellach ymlaen, pennod xxvii, ceir ychwaneg o'i waith.

Hygad uriad, arail can-car,
Hygall, hyball, hybwyll lafar,
Hygadr paladr, pelydr creugar;
Hygryn helym (sic) hoewlathr aerddar,
Glaif cythrudd, anhygudd, anhygar.

Einion Lên.

Gan y gelwir Dafydd Trefor Offeiriad yn "D. Trefor Lên" (td. 25), gwelir mai Offeiriad oedd ystyr *Llen* gan Perri, ac mai Einion Offeiriad yw'r bardd a ddyfynna. Hefyd, ymddengys y ddau ddyfyniad yn union fel darnau o'r un awdl foliant i filwr o fath Rhys ap Gruffudd. Ond yma dywedir mai "tad Syr Gruffudd Llwyd" o Drefgarnedd a Dinorwig ydoedd y moledig. Ceir ei ach yn *Lewis Down* (I, 331), *Powys Fadog* (II, 132-3). Mab ydoedd y Llwyd i Rys ap Gruffudd ap Ednyfed Fychan, ac felly buasai'n gefnder i dad y Syr Rhys ap Gruffudd arall uchod. Dywedir i Syr Gruffudd wrthryfela yn 1322. Canodd Casnodyn glod Gwenlliant (*Myo. Arch.* 283), "gwraig syr Gruffudd Llwyd ap Rhys ap Gruffudd ap Ednyfed Fychan."

Pe derbyniem y nodyn uchod ar wrthrych cân Einion Lên, rhaid fyddai arnom roi'r bardd yn ei flodau genhedlaeth ynghynt, tua 1290, bron yn gyfoesydd ag Edeyrn Dafod Aur. Dywedir i hwnnw wneuthur ei ddosbarth ef ar gerddwriaeth i ryngu bodd Llywelyn ap Gruffudd, Tywysog Aberffraw, Morgan Fychan, Arglwydd Morgannwg, a Rhys Fychan, *Arglwydd Dinefwr*. Dyma Rys eto, a hwnnw hefyd yn *Rhys Dinefwr*. Bu farw yn 1271. Tybed a oes rywbeth a wnelo ei enw ef â thyb Iolo i Edeyrn gyfansoddi ei ddosbarth iddo? A gymysgwyd Rhys ap Gruffudd o Lansadwrn, Dinefwr, a Narberth, â'r Rhys olaf o dywysogion Dinefwr? Ond Rhys Fychan ab Rhys Mechyll oedd hwnnw, ac nid "ap Gruffudd," ac nid "llyw-iawdr Dyfed" ydoedd chwaith.

Prun yw'r tebycaf o fod yn noddwr Einion Offeiriad, y gŵr o Narberth, ai ynteu tad y Llwyd o Drefgarnedd a Dinorwig? Ymddengys i mi fod mwy o debygrwydd mai'r cyntaf.

1. I ddechreu, teilyngach o ymddiried yw nodyn esboniadol ar ddiwedd gramadeg Einion ei hun, na nodyn i ddywedyd pwy ganodd dderbyn o farddoniaeth. Y mae'r cyntaf yn debycach o fod yn hen, ac o awdurdod, oblegid yn aml mewn cyfansoddiad o'r fath fe geir enw y llenor a'r noddwr. Cymh. *Ystoria de Carolo Magno*, td. 28, "Ar llyuyr hwnn a ymchoeles Madawc ap selyf o ladin ygkymraec o adolwyn a deissyf grufud vab Maredu ab owein ab grufud ab rys." Sylwer fel y rhoir yr ach mewn llawn hyd o barch i'r noddwr, yma, ac yn y nodyn ar ddosbarth Einion.

2. A chofio ansicred yw tystiolaeth llawysgrifau i awduron barddoniaeth, gellir nodi'r cyfeiriad yn Nosbarth Einion at Lywelyn ap Gruffudd, bardd a ganai tua 1340. Os ef biau'r englyn sy'n diweddu

Dolur gormodd a'm doddyw;
Dilyn pryd ewyn prid yw.

nid oes le i amau oes Einion chwaith.

3. Ni fedrir sicrhau mai Rhys y noddwr yw'r Rhys y cyfeirir ato mewn englyn arall fel "llywiawdr Dyfed," ond y tebyg yw mai ef. Pe bai hynny yn dal, penderfynid y cwestiwn. Y gŵr o Narberth yn Nyfed a noddodd Einion. Gan fod Rhos fodd bynnag yn yr englyn, a bod y Prydydd Bychan (*Myv. Arch.* 259, 262) wrth foli Rhys Ieuanc, a Rhys Gryg yn sôn am Ros mewn cysylltiad a'r ddau, gwelir na fedrir pwysu ond yn ysgafn iawn ar y ddadl hon. Bu'r Arglwydd Rys hefyd yn ymladd yn Rhos, ac yn llywodraethu yn Nyfed.

4. Yr enghraifft o Doddaid yn *Nosbarth Edeyrn Dafod Aur* xxix yw'r pwysicaf o'r cyfan i bwmpas penderfynu oedran y dosbarthau hyn. Fe'i ceir yng ngramadeg y Llyfr Coch hefyd.

Nid digerydd Duw neud digarad cyrdd, etc.

Cymerwyd ef o awdl Gwilym Ddu o Arfon i "Syr Gruffudd Llwyd, pan oedd yng ngharchar yng nghastell Rhuddlan." Gweler *Myv. Arch.* 276 b, 22-26. Rhaid mai ar ol 1322 y canwyd ef, a sut ar wyneb dacear y medrodd Edeyrn cyn 1271 ei bigo fel enghraifft o Doddaid, os nad trwy ysbryd proffwydoliaeth? Ond gan fod Gwilym Ddu yn ŵr o Arfon, ac Einion Offeiriad yntau "o Wynedd," onid naturiol i'r olaf ddefnyddio gwaith y llall, ac yntau'n gwneuthur llyfr i foddio perthynas i Syr Gruffudd?

Gwelais yr enghraifft a roir yn Nosbarth Edeyrn o Fyr a Thoddaid (*Llyfr Coch*, col. 1132) yn neshreu awdl Gruffudd ab yr Ynad Coch i Dduw, *Myv. Arch.* 271b:

Y gŵr am rhoddes riniau—ar dafawd

Ond nid yw hynny mor bwysig. Tua 1282 y canai ef, canys marwnadodd yn wych ar ol Llywelyn. Pa faint cynt, a pha faint wedyn, nis gwn. Ceir enghraifft arall yn y Dosbarth argraffedig, td. xxx, a digwydd hwnnw hefyd yn y *Myvyrian*, td. 282b, ond "nis gwyddis pwy a'i cant," medd y golygydd.

Tomas vab rotpert rwyt par gwersyllyc.

Ceir goleuni o'r enghraifft o Rupunt yn y Llyfr Coch, a Dosbarth Edeyrn, sef

Trindawt ffawt ffer, Tref nef nifer, etc.

Canwyd y llinellau gan Gasnodyn (*Myv. Arch.* 288 a 27-30), gŵr a gant i Wenlliant, gwraig y Syr Gruffudd Llwyd uchod (1322?) ac i Ieuan Llwyd ab Ieuan ab Gruffudd (tad Rhydderch a fu farw yn 1397, neu o leiaf ar ol 1392). Wrth gwrs, "Ieuan ap Gruffudd" sydd yn y teitl yn y *Myvyrian*, Ond dywed y golygydd mai "Ieuan Llwyd ab Ieuan ab Gruffudd o Ogerddan," oedd mewn llawysgrif. Cadarnha y gân hyn oll ond y Gogerddan, canys geilw'r bardd y pendefig yn "llewyth-fab Ieuan vab Gruffudd," a'i lys ger "Llan Geithyaw." "Llwyd llydan" yw hefyd. Ceir marwnad i'w wraig Angharad gan Ddafydd ap Gwilym; a *cheir Hir a Thoddaid* i *Angharad*, yn Nosbarth Edeyrn,

Gwynfyd gwyr y byd oedd fod Angharad.

Gweler *Llyfr Coch*, col. 1133. Ac i *Angharad* y canwyd yr enghraifft a roir o *Gyrch a Chwita* yn yr un golofn (*Dosp. Ed.*, xxxi-ii). Dyma ddau o fesurau newydd

Einion Offeiriad. Hefyd td. xxxiv ceir englyn i Angharad. A fyddwn yn rhy fentrus wrth gynnys mai'r un Angharad sydd yn y cwbl? Eto rhaid addef fod Angharad arall yn enwog, sef mam Ifor Hael (bl. 1330).

Syt bynnag, dyma Gasnodyn yn ddigon cynnar i "Edeyrn" neu Einion Offeiriad ddefnyddio ei gerdd. Ni wn derfynau ei einioes, ond i ganu i Ieuan Llwyd rhaid ei fod yn byw tua 1320-45. Geilw ef yn "Gâr ieuanc," a thua 1320-30 yw'r adeg y gellid tybio y buasai tad gŵr a fu farw yn 1397 yn teilyngu ei alw'n ieuanc. Enwir "Jevan ap Griffith Moil," a "Jevan Loyd ap Evan ap Griffith" yn nesaf i'w gilydd ymhlith deiliaid Tywysog Cymru yng Ngheredigion yn 1343 (*Orig. Documents, Arch. Camb.* clvii). Pe tybiem fod Rhydderch pan fu farw yn 70 oed, rhoddai hynny, fwyddyn ei eni tua 1327. Ni fethem ryw lawer felly wrth dybio na chanodd Casnodyn i'w dad ryw lawer cyn 1330, a gallasai fod ddeng mlynedd yn ddiweddarach neu'n wir, wedi marw Ieuan ap Gruffudd Foel, ar ol 1343. Nid yw hyn yn penderfynu amseriad ei awdl i'r Drindod, y mae'n wir, ond dengys y cyfnod yr oedd yn byw ynddo, a gwna osodiad Iolo ac Ab Ithel i Edeyrn baratoi ei ddosbarth cyn 1271 yn llwyr amhosibl.

Yn wir, ni welais ddim eto i brofi fod Edeyrn wedi gwneuthur dim: yr unig ddosbarthwr y medraf gael gafael arno cyn Dafydd Ddu o Hiraddug, yw Einion Offeiriad, ac hyd y gwelaf, nid oes fawr o ragor mewn hynafiaeth gan y naill ar y llall. Os 1340 yw amseriad Dafydd Ddu, tua 1320-40 yw amser Einion hefyd. Ni welais ddim gwahaniaeth o bwys rhwng Dosbarth Einion a Dosbarth yr Edeyrn niwliog.

Rhaid gadael ymdriniaeth ar y ddadl oddiwrth y cynganeddion hyd rifyn arall. Yn unig carwn roi darlleniad *Mostyn* 110 o'r enghraifft o gywydd deuair hirion, gan fod ynddo oleuni ar reolau y mesur hwn.

Yn Llyfr Coch Hergest nid oes ond deufraich o batrwm.

Breich fyryf archgrwn byrr y vlew
llyfyn llygatrwrth pedreindew.

Ceir ychwaneg yn Argraffiad Ab Ithel, xxxiii, lle dechreuir gyda'r gair "March fyryf"; ond ym *Mostyn* 110, fel hyn y rhed y darn:—

Breichfyryf archgrwnn byr y vlew
Llyfn llygatrwrth pedreindew
Cydfliwyd cyfliw keirch ymgraf
Cyflym kefnfyrr cadarn braf
Cyflawn o gallon a chic
Cyfliw blodeu banadlfric.

Gwell yw darlleniad yr Argraffiad o air cyntaf y drydedd llinell, sef *cyflwyd*, ond naw wfft i'r gweddill ynddo! Blinodd lawer o dro i dro.

Cyflwyd coflith genchym gaff.

Parodd y *genchym gaff* betrusted dybryd a oedd odl gywydd yn orfodol o'r cychwyn yn y mesur hwn, ond yma ceir odl reolaidd, a rhyw faint o bosiblwydd gweld synnwyr. Gŵyr march a dyn beth yw *ceirch*, ond beth yw *genchym*?

IFOR WILLIAMS.

[Ar ol i'r uchod fynd i'r wasg, ces gyfle trwy garedigrwydd Mr. R. Gwynedd Davies, Caernarfon, i weled ei lawysgrifau ef. Yn un ohonynt, Rhif 4 (td. 50) er fy mawr lawenydd ces afael ar awdl "Einion offeiriad i Rs ap Gruff ap Hoell

ap Gruff ap Edn Vychan." Gan ei bod yn cynnwys 182 o linellau y mae'n rhir hir i'w hargraffu yma. Y bumed linell ynddi yw

Rusfa galon son rhi seiniawdr arfau.

Yr 126 ll. yw

Hygad uriad arial can car.

Yna eir ymlaen fel yn y dyfyniad gan Perri, ond yn lle'r darlleniad llwgr yn bedwaredd linell, dyma geir :—

Hygrym bylym hoewlathr aerdar.

Penderfynir gan yr ach a roir wrth ben yr awdl pa Rys a glodforai Einion : chadarnheir amryw fleithiau ym mywyd Rhys gan yr awdl ei hun. Gelwir yn "lluodh lliwiawdr," gan gyfeirio at ei waith yn arwain byddinoedd y brenin o Gymru. Ef benodwyd yn 1322 i arwain y milwyr a godwyd yn Neheudir Cymru i Newcastle i ymladd â'r Ysgotiaid. "Gogledd argowedh" ydoedd, medd bardd.

Gwledych Rys glyw brys browysedh Brython

Gwlad Fôn ag Arfon arfoll Wynedh.

Gwawr gwŷr y Deau.

Yn 1325 arweiniodd Rhys 200 o wŷr traed i Portsmouth ar gyfer croesi i Ffrainc ac medd Einion,

Gwalch maws hynaws traws tros Fôr Rudb.

Onid efallai iddo groesi cyn hynny i'r Cyfandir. Yn 1308 gwnaethedid Rhys yn stiward Ceredigion. Yn 1309 cafodd y cwbl o'r tiroedd a ddaliai'r Brenin yn Llanbedr Talbont Stephan, Trefilan, Silan, etc. Saif Llanbedr a Silian yn nghwmwd Mab Wyniawn. Enwir y cwmwd yn yr awdl, ond yn anffodus rhwygwyd rhan uchaf y ddalen, a'r cwbl a erys yw

—myr deml *mab wyniawn,*

Air digel cwrel *Caredigiawn.*

Clodforir ei ddewrder,

Yn ymladh yn lladh *lluodh estrawn.*

Y Sgotiaid a feddylir hwyrach, un ai ym mrwydr Bannockburn, 1314, neu yn 1322 leuanc ydoedd, a chynefin â moesau Ffrengig y bonheddig, fel y disgwyliid mewn gwas annwyl y brenin.

Ryswr *ifanc* arfeidhiad

Ifanc Ffranc Ffrengig dhyad . . .

Syberw *fackwy* rhwy rhodhiad.

Tua deg ar hugain oedd Rhys yn 1320, os cyn hyned. Rhwng 1322 a 1326 yw amseriad yr awdl, i'm tyb i, cyn i Rys orfod ffoi i Sgotland, a chyn iddo ennill uwch safle nag erioed yn y Deheudir. "Rees ap Griffith, knight" yw yn y cofnodion ar ol 1328. Ni wn pa bryd yr urddwyd ef, ond ni welais ei Syr-io cyn hynny. Ni elwir ef Syr Rhys ychwaith yn yr awdl. Ar ol 1322 yr oedd awdl Gwilym Ddu i'r gŵr o Ddinorwig at wasanaeth Einion, pan wnaeth ei Ddosbarth er anrhydedd Syr Rhys. Beth bynnag am yr awdl, rhaid amseru'r Dosbarth ar ol 1322 ac nid yn 1150 na 1270, fel y gwnaeth Iolo ac Ab Ithel.—I.W.]

NODIADAU IEITHYDDOL

BARAN, BARANRES, YNGRES, CYNGRES.

ARWEINIWYD Zeuss ar gyfeiliorn ynglŷn â'r gair *baranres* gan esboniad Dr. Davies yng Ngeiriadur 1632, a damwain mewn hen lawysgrif. Tybiodd yr hen Eiriadurwr gwyb o Fallwyd fod a wnelo *rhes* ag ail ran y gair, a chynygiodd "restr neu res o flwyr" fel ystyr iddo, er cydnabod mai 'ymffust' oedd yr ystyr a roddai G.T. (Gwilym Tew, c. 1460). Aeth pob esboniwr o hynny allan yn rhes ddof ar ol y Dr. Davies. Gwelodd Zeuss y gair ymhlith y nodiadau ar Euty chius mewn hen lawysgrif yn Rhydychen a berthyn i'r nawfed ganrif. Arfer yr esboniwr oedd rhoi'r gair Cymraeg (neu Gernyweg) *uwchben* y gair Lladin a'i blinai. Dyna'i reol. Safai *baranres* uwchben *furia* 'digofaint, gwallgofrwydd,' ac nid oedd modd gorfodi *furia* i feddwl "rhes" o fath yn y byd. Edrychodd Zeuss ar y llinell uwchben, ac fel y digwyddodd safai *baranres* o dan y gair *linea* 'llinell.' Pe cymerid ef fel esboniad ar hwnnw, gellid yn hawdd dderbyn ystyr Dr. Davies iddo. Felly y gwnaeth. Dywed hefyd mai ansoddair yw *baran* yn golygu 'amlwg' (*manifestus*). Ond wrth fanylu ar yr enghreifftiau a geir yn ein hen lenyddiaeth o'r geiriau *baran*, *baranres*, ni welaf le i ameu na fuasai'n well i Zeuss ddilyn y rheol gyffredin a chymryd yr olaf gyda *furia*, achos y nerth gwyllt gwallgof hwnnw yw'r hyn a feddylia bob amser. Dyna yw *baran*, a dyna yw *baranres*. Yng Ngeiriadur Silvan Evans casglwyd amryw enghreifftiau o'r ddeuair, ac er gwaethaf ystyr y brawddegau gorfodir i *faranres* sefyll am linell neu restr, a *baran* am wyneb, er, chwarae teg iddo, dywedir mai '*furious* countenance' ydyw, a rhoi'r 'fury, rage, wrath, ire' fel ail ystyr. Rhoi'r hefyd y gair Gwyddeleg *barann* 'digofaint' fel yn cyfateb.

Yn *Llyfr Taliesin* (Skene ii, 119) disgrifir dyfodiad y Barnwr ddiwedd y byd, a llosgi dynolryw yn farwor.

Llwyth byt lloscetawr
Hyn y uwynt marwawr.
Lloscawt ynyal ran
Rac y vawr *varan*.
Ef tynho aches
Rac y *varanres*.

Yma ceir *baran* a *baranres* am ddigofaint llidiog yr Arglwydd heb fawr o wahaniaeth, os dim, yn eu hystyr.

Yn *Llyfr Du Caerlyrddin* (Dr. Gwenogvryn Evans, td. 106)² gelwir ar Seithennin.

Seithenhin sawde allan. Ac edrychuirde *varanres* mor.

Er bod y golygydd yn rhoi (td. 140) "*baranres*=*linea*." Ox. gloss," nid oes le i amau yma chwaith nad yr ystyr yw "Seithennin, saf di allan, ac edrych di ar gynddaredd y môr yn llifo dros faes Gwyddneu." Yn y *Myvyrian* (289b, 38) disgrifir ofnadwyaeth y farn, "Pan wnel Duw dangos y *varan*." Yn *Llyfr Taliesin* (Skene ii, 214) ceir "baran godeith"—angerdd tân; yn y *Myvyrian* (152, b 56) "baran llanw ger llynges gerrig"; 162b, 1, disgrifir arfau coch a lluman gochliw "Rac *baran* beirt vangor"; yn *Llyfr Taliesin* (Skene II, 145) gofynnir "Pann yw go-taran Twrwr tonneu wrth lan." Ceir *baranres* hefyd mewn ystyron tebyg yn y *Myvyrian* (160 a 7, 162 a 23, 202 a 51) megis "miwr *uaranres*."

Daw *baran* o'r gwreiddyn *bar*, digofaint, fel yn yr Wyddeleg. Dyry Dr. Meyer "bara. Old Irish *bare* 'anger, wrath, hostility, strife': *barainn*, anger, *barad* 'anger, hostility, strife.'" (*Contributions to Old Irish Lexicography*). Am yr llan o *baranres*, yn sicr nid y gair *rhes* ydyw; ond i'm tyb i, treigliad o *gres*, unbenthyg o'r Lladin *gressus*, neu o'r un tarddiad; yr olaf yw'r tebycaf efallai. Yn cyfateb i'r Lladin *ingressus* o ran ffurf, ond yn gryfach o ran ystyr ceir *yngr*, yn Gymraeg; ac felly *cyngres* yn ateb i *congressus*. Ceir enghraifft o'r cyntaf i Llyfr *Taliesin* (Skene ii, 109).

Rac *ygres* rym gwares dy voli.

'Bydded i'm gwaith yn dy foli di (Duw) fy ngwaredu i rhag cosbedigaet.'

Daw'r ystyr yn eglurach fyth yn *Iolo Goch* 560, lle disgrifir Mair yn ffoi

I'r Aifid rrac angraifft a rrac *yngres*.

Yma 'erledigaeth' a feddylir, yn union fel y geiriau cyfatebol yn yr Wyddell. Dyry Pedersen (i, 136) *gress*, ymosodiad, *in-grenn*- 'dilyn, erlid'; yr un gwreidd a'r Lladin *gradior*. Yn ii, 548-9 dyry'r ferf *grenn*-, gyda'r rhagddodiad *cor*, *congrenn*, 'casglu ynghyd.' Cynygiad fod *cyngres* yn Gymraeg yn ateb i hyn. Dyry hefyd ffurfiau gyda *in*- yn meddwl erlid. Eteb *yngres* yma eto. Cyfieitir *ingreim* gan Atkinson (*Passions & Homilies* 771) yn 'persecution,' *ingreim* 'persecutor.' Onid rhag erledigaeth y ffoai Mair i'r Aifid?

Yn Llyfr *Taliesin* (Skene II, 141) ceir cân ryfedd yn disgrifio prennau'r maes i ymladd. Yna daw

Clafuswyd *kygres*

Kymraw a rodeis.

Ai cydgasgliad o'r us-wydd, neu goed toredig, yw meddwl y llinell gyntaf? Orllo cymh. td. 210, 'aghygres dieu,' ac hefyd td. 200.

Katarn *gygres* y *varanres* ny bu werthuor.

Yn y *Myeyrian* (202b, 5) sonnir am ddau arweinydd yn ymosod.

Deu dragon yn *ygres*.

Ac yn 162a, 12, ceir "brwydyr gygrwn *gygres*."

Ymddengys i mi, fel y dywedais uchod, er nad oes dim yn ffurf y geiriau *gygres*, a *chyngres*, yn profi nad benthyg ydynt o'r Lladin, eto, fod eu hystyr os rhywbeth, yn gryfach yn Gymraeg, a'u bod yn awgrymu tyfiant cyfochrog i'r Wyddeleg, o'r un gwreiddyn. Gellir cymryd yr ail ran o *faranres* fel o'r un ystyr a'r Lladin *gressus*, 'a going, step, course, way,' mewn rhai enghreifftiau, a cheithu'r gair i gyd yn 'wild, furious movement'; ond weithiau ymddengys fel tebygu i'r Wyddeleg *gress*, a'r gair cyfan yn sefyll am 'furious attack.' Digofaint Duw, cynddaredd y môr a'i donnau, gwallgofrwydd rhuthr milwr, dyna'r peth i a elwir *baranres*.

IFOR WILLIAMS

OL Y GWYDDYL YN NYFFRYN CLWYD.

Y DDISART.

Rhoir yr enw hwn yn awr ar bentref yn Sir y Fflint, a saif, ran ar ben a rhan wrth droed bryn yn rhes fynyddoedd Dyffryn Clwyd. Argreffir yr enw yn gyffredin "Dyserth." Seindir y gair gan Gymry dirodres yn yr ardaloedd o gwmpas "Diserth." Ond "Y Ddisart" a ddywed trigolion hynaf y pentref bob amser. Yn ystod amseroedd y mae hanes iddynt, yr oedd caer ar ben y bryn lle saif rhan o'r pentref heddyw. Cadarnhaodd Harri III., Frenin y Saeson, gastell yno yn 1241. Gwarchaeodd Llywelyn Fawr ar y lle a dinistriodd ef bron yn llwyr yn 1261. Erbyn hyn, yr ydys wedi chwarella gweddillion yr hen gastell o fod. Ceir ogofau yn y creigiau o gwmpas. Tebyg eu bod unwaith yn gartref rhyw sefydliad crefyddol cynnar, ac y mae cadw sain Wyddeleg yr enw yn braw mai Gwyddeleg a siaradai'r trigolion gynt. Awgryma enwau ereill yn yr ardal yr un peth. O fewn rhyw ddwy filltir i Ddiserth, y mae dwy fferm a elwir "Y Ddwyilig Uchaf" a'r "Ddwyilig Isaf." Nid esbonia unrhyw air Cymraeg y gwn i amdano yr elfen *-lig*. Yn y *Book of Obits & Martyrology* (Dublin, 1884, td. lxxxiv) ceir a ganlyn:—

"Dulech, an Irish saint, described in the martyrology of Aengus as 'Dulech cain Clochair' = Dulech the mild of Clochair. A gloss adds: '.i. o Clochar Duilig, fria Faeldruim an-deas. .i. tob Suird Colaim Cille,' i.e., of Clochar Duilig [Clochar of Dulech] near Faeldrum at the South, i.e., beside Sord of Columkille."

Ym mynegai'r enwau yn llyfr Joyce, *Irish Names of Places*, td. 555, ceir yr eglurhad hwn: "Dulech in Meath; daimhliag (O'C. Cal.), stone house or church." Ar du dalennau 416-7, Cyf. i o'r un llyfr, darllenwn: "The word *leac*, *lic* or *liag* [lack, lick, leeg]—for it is written all three ways—means primarily a great stone, but it is commonly applied to a flag or large flat stone; thus the Irish for *ice* is *leac-oidbre* [lackira], literally, snow-flag. The most ancient form is *liac* or *liacc*, which is used to translate *lapis* in the Wb. and Sq. MSS. of Zeuss: and it is cognate with the Welsh *llech*; Lat. *lapis* and Greek *λίθος*. This word occurs very often in Irish names, and in its local application it is very generally used to denote a flat-surfaced rock, or a place having a level rocky surface. . . . The form *liag* is represented by Leeg and Leek in Monaghan, and by Leeke in Antrim and Londonderry."

MOEL FAMA.

Moel Fama yw'r foel uchaf ym mynyddoedd Clwyd. Argreffir yr enw yn gyffredin "Moel Famau," ac eglurwyd mai ei ystyr yw "Moel y Mamau," a'i gysylltu â Duwies y Mamau ymhlith yr hen Geltiaid. Ni fodlonai'r esboniad monof fi, fel un a lefarai dafodiaith Powys, a siaredir o bobtu i'r mynydd. Y prif wahaniaeth rhwng tafodieithoedd Gwynedd a Phowys yw fod *ai* ac *au* ddiacen yn troi yn *a* yn y flaenaf ac yn *e* yn yr ail. A thybio felly mai "Moel Famau" oedd yr enw (heb sôn am golli'r *y*), "Moel Fame" fuasai dull Powys o'i seinio. Ond "Moel Fama" a ddywedwn bob amser, ac a ddywedwn yn sicr hyd yn oed mewn brawddeg fel hon—
"Aeth y plant hefo'u mame i ben Moel Fama."

Y mae i'r gair Gwyddeleg *madbm* [seinier *mām*] amryw ystyron, ac yn eu plith, toriad neu rwygiad, megis yn *madbm talman*, daeargryn; twll dwfn a wneler gan
Cyf. V. Rhif 2.

ffrwd (Dinneen's *Irish-English Dict.*). Tybiais innau, flynyddoedd yn ol, nad oes Moel Fama onid Moel y Bwlch, neu'r toriad—disgrifiad cywir iawn ohoni. Wrth chwilio, o dro i dro, tarewais ar y paragraff diddorol hwn o lyfr Joyce, *Origin and History of Irish Names of Places* (Dublin, 1875):—

“ I will digress for a moment to remark that the word *madhm* [*maum moym*] is used in the western counties from Mayo to Kerry, and especially in Connemara, to denote an elevated mountain pass or chasm; in which application the primary sense of breaking or bursting asunder is maintained. This is the origin of the several places called *Maum* in these counties, some of which are well known to tourists—such as *Maum Hotel*; *Maumturk*, the pass of the boars; *Maumakeogh*, the pass of the mist, etc. In Mayo we find *Mauminaman*, the pass of the women; in Kerry, *Maumnabatora*, of the altar; and in Fermanagh, *Mullanvaum*, the summit of the elevated pass ” (Vol. i., pp. 175-6).

Dyna union ddisgrifiad o Foel Fama.

CRAIG Y DDEWART.

Yn agos i Ruthyn, yng nghwr uchaf y Dyffryn, y mae clogwyn amlwg, a elwir mewn argraff “Craig y Ddewarth,” eithr a eilw pobl yr ardal “Craig y Ddewarth.” Ni wn hyd yma am gyffelyb enw yn Iwerddon, ond nid oes nemor amheuaeth nac o ryw ffurf Wyddeleg y tarddodd. Y mae'n nodedig gael *-art* ar leferydd hyd heddiw yn neuben y Dyffryn, ac *-arth* mewn llyfrau, ac ar fapiau yn enwedig Pwy, wrth fynd heibio, sy'n cyngori gwneuthurwyr mapiau'r Llywodraeth yng Nghymru? Sylwais, y dydd o'r blaen, fod y Gynhawdre, hen gartref Ieuan Brydydd Hir, wedi cymryd y ffurf “Gwenhafdre” ar yr *Ordnance Map*! A yw'r Llywodraeth, fel aml awdurdod cyhoeddus yng Nghymru, heb wybod fod rhyw ychydig o ddysg Gymraeg i'w chael?

T. GWYNN JONES.

ADOLYGIADAU

Adolygiad y Parch. R. S. Thomas ar Feirniadaeth y Parch. D. Tecwyn Evans ar Emynnau Cymru. Aberdar : Pugh a Rowlands. Td. 63. Pris 8 geiniog.

GWAITH rhyfedd yw adolygu adolygiad ar feirniadaeth, a chryn orchest fydd cadw'r ymdrafiad rhag cerdded ymlaen yn ddigrif o debyg i ruthr y fuwch i gornio'r ci a frathodd y gath a laddodd y llygoden. Er fy mod yn ofni clywed rhuthr rhyw greadur cynddeiriog ar fy ngwarthaf innau, rhaid i mi ddywedyd yn groyw fod rhannau o adolygiad Mr. Thomas yn hollol annheilwng ohono ef ac o'i swydd. Dywedodd Tecwyn, "Ceir olion cred mewn frawd ddall fympwyol mewn geiriau fel

Pwy a wŷr na chedwir finnau ?

Pwy a wŷr na byddaf byw ?

Sylw mwyn y Parch. R. S. Thomas ar hyn yw (td. 37) : "Dim ond cibddalldod meddyliol a phechadurusrwydd Phariseaidd all gyfrif am esgoriad y fath syniad hurt." Nid wyf yn cytuno o gwbl â dedfryd Tecwyn ar y llinellau. I mi, tinc gobaith crynedig sydd ynddynt, a mwy o'r gobaith na'r crynu, yn arbennig wrth gysylltu'r geiriau â'r ddwy linell nesaf,

Mae rhyw drysor anchwiliadwy

O ras ynghadw gyda'm Duw.

Ond y mae geiriau'n pallu i ddisgrifio beirniadaeth Mr. Thomas. Nid yw ond chwerwder chwerw yniongredded wedi gwylltio. Hefyd, td. 54, ar sylw arall o eiddo Tecwyn, dyma'i farn, "Dengys naill ai anwybodaeth neu anonestrwydd llenyddol, neu feallai ychydig o'r ddau." Eto ymhellach (td. 57), "Y mae yr haeriad hwn yn enghraifft o'i fyrbwyldra arferol, ac arwynebolrwydd ei wrteithiad meddyliol."

Ynfyd yw'r neb a hauo ddrain, ac yntau'n cerdded yn droednoeth. Ni charwn alw Mr. Thomas yn gibddall, ond eto, dymunaf iddo ail ddarllen td. 52 o'i lyfr, ac os gwna hynny yn bwylllog, gwel iddo yntau wneuthur cam dybryd â Williams, Pantycelyn, trwy fethu ei ddeall. Dyfynnaf ei eiriau :—

"Yn y pedair llinell flaenaf o'r ail bennill, dengys (Williams) nad oedd ganddo syniad cywir am gynwys yr hyn a gyfrifwyd ar Grist.

Ac yn nyfnder grym ei boenau,

Dan ergydion angeu loes,

Fe weddiodd am faddeuant—

Maddeu imi ar y groes.

Rhagdybia y llinellau hyn fod *euogrwydd tufewnol* yn rhan o'r gosb gyfrifwyd ar Grist, gan y disgrifir Ef yn gweddio am faddeuant iddo Ef ei hun."

Hwyrach y goddef Mr. Thomas i mi awgrymu iddo mai ystyr amlwg y pennill yw fod Pantycelyn yn credu ei fod ef ymhlith y rhai y gweddiodd Crist drostynt ar y groes, "O Dad, maddeu iddynt." Onid Williams a ganodd emyn 119 yn Llyfr y Methodistiaid ? Yn hwnnw dywed, "Fy meiau oedd y waywfflon, Hwyr Dy fradychodd, Hwyr oedd y goron ddrain, Hwyr oedd yr hoelion," etc. Syniad perthynasol

sydd yn yr emyn arall hefyd. Wrth feddwl am Grist yn gweddio dros ei ddienyd wyr, daeth fel saeth i feddwl y bardd ei fod ef yn un ohonynt, ac fel gwir emyny gwnaeth y cyfeiriad yn y pennill yn bersonol. Nid am faddeuant i'r milwyr gweddiai Crist, i deimlad a chredo Williams, ond am faddeuant iddo ef, y pechadur Bantycelyn, a'i croeshoeliodd. Ni phetrusaf am funud nad dyna'r esboniad ar emyn. Ond gwarchoder fi rhag cyhuddo Mr. Thomas o gibddalldod meddyliol phechaduruswydd Phariseaidd am iddo ddigwydd camddeall geiriau mor syn a gwneuthur Williams yn heretic.

Dro ar ol tro, dengys Mr. Thomas ei amheuaeth o uniongredd Tecwyn hefyd drwgdybia'n barhaus mai rhyw wyrni yng nghyffes ffydd y beirniad sydd wedi pe iddo gollfarnu llinell, ac nid bai mewn gramadeg neu wall iaith. Ceir enghraifft annhegwch felly wrth farnu ar dud. 14.

"Dyfynna (Tecwyn) linell o'r emyn 'Nid oedd fath fwrdd yn Eden arde A yw efe yn gwadu gwirionedd y pennill. Ymddengys y beirniad fel y amheu dysgeidiaeth emyn B. 687, sef, fod 'Genedigaeth Crist' wedi cyn yrchu ysbrydiaeth yn y 'saint i farddoni a chanu,' faith sydd mor amlwg yn y Testament Newydd a llenyddiaeth Gristionogol."

Ond nid ystyr y geiriau oedd yn blino Tecwyn yn yr emyn cyntaf, eithr yn hytrac yr ymadrodd llac "nid oedd *faib*" am "nid oedd y fath fwrdd." Y llacwydd hwn a wna'r pennill iddo ef yn rhigwm. A'r un modd, gofalodd am italeiddio'r emyn arall i ddangos yn union beth a'i gwnai yntau yn rhigymaidd,

Anadl Ysbrydoliaeth
Ddeffrai'r (sic) saint yn awr
I farddoni a chanu.

Onid yw *deffrai* yn blino rhywfaint ar glust Mr. Thomas? Fel ffurf, llawn cyn wrthuned yw a *deffraf* am *deffroaf*, a darostynga'r pennill i'r un gwastad a bala ffair, cyn belled ag y mae purdeb llenyddol yn y cwestiwn. Nododd Tecwyn y gair â *sic* i ddangos ei syndod ato.

Yn rhyfedd iawn, dyry Mr. Thomas ei hun gŵyn yn erbyn "llygriad gwerinaidd" (td. 6) wrth ddadleu yn erbyn arfer Tecwyn o *bodloni* yn lle *boddloni*. "Onid cynrych llygriad gwerinaidd yw troi *dd* yn *d* yn y gair dan sylw? Gwn fod awdurdod ieithol uchel tucefn i Tecwyn yn y defnyddiad o'r gair *bodloni* eithr nis gallaf ganfod rheswm digonol dros hyn, oherwydd nid yw arfer gwerin yn rheswm digonol yn y achos hwn. Rhyfedd mor wydn y glyn beiau boreu oes wrthym er ymdrech ymddihatu oddiwrthynt." Dychrynir fi wrth feddwl y gall Tecwyn fod yn ddigor hen i ddygu dywedyd *bodlon* ym more ei oes fel "llygriad gwerinaidd". Bu'r ffurf yn werinaidd unwaith, ganrifoedd lawer yn ol, pan oedd llefarwyr y Gymraeg yn dechreu troi *ddl* yn *dl*, *ddr* yn *dr* mewn amryw eiriau. Y pryd hwnnw troes *baddl* yn *badl*, *caddr* yn *cadr*. Ceir *cenedd* am *cenedl* yn y Llyfr Du o Gaerfyrddin yn y ddeuddegfed ganrif. Ceir *bodlon* yng ngwaith Dafydd ap Gwilym yn y bedwaredd ganrif ar ddeg.

O buost, riain feinir,
Fodlon ym dan fedwlwyn ir.

Dengys y gynghanedd gyda *fedwlwyn* sut y scinia'r bardd y gair. Y mae galw ffurf oedd yn llenyddol yn amser Dafydd yn llygriad gwerinaidd pan arferir yn yr ugeinfed ganrif, yn debyg iawn i gamgymeriad, neu'n well, amryfusedd cadarn y neb ni fyn ei argyhoeddi, canys cydnebydd Mr. Thomas y gŵyr fod awdurdod o'r tu cefn i Decwyn yn yr achos hwn.

Gwaeth fyth, dywed mai talfyriad o *cymeryd* yw *cymryd* yn llithoedd Tecwyn. Nid oedd, ac ni fu, llafariad rhwng *m* ac *r* yn *cymryd* o ddechreu'r iaith Gymraeg, mwy na rhwng *f* ac *r* yn *dedfryd* o 'dadferaf,' *edfryd* o 'adferfaf.' Yr un gwreiddyn yn union sydd i'r gair *bryd*, a phwy feddyliai am alw hwnnw yn dalfyriad o *beryd*? Dylanwad cyfatebiaeth â *cymeraf* a roes fod i *cymeryd*. Llygriad coeg-ddysgedig yw. Wrth ysgrifennu *cymryd* yr ydym yn ffyddlon i orffennol yr iaith, ac hefyd yn nes i sain yr iaith gyffredin, *cym'yd*.

Cwynir (td. 5) fod Tecwyn yn arfer *ei gilydd* ddwywaith yn lle *eu gilydd*. "Yn y furf flaenaf cysylltir rhagenw unigol *ei* ag enw lluosog *gilydd*; yn ol fy syniad i, y mae hyn mor anghystrawenol a chysylltu berf lluosog wrth enwedigydd unigol." Gan nad yw *gilydd* byth yn lluosog, anodd gweld pwynt y sylw. Ac hyd yn oed pe bân lluosog, beth sydd a wnelo hynny â defnyddio *ei*, neu *eu* gydag enw lluosog neu unigol? Nid yw *ei gyfeillion* yn anghywir er bod *ei* yn unigol a *chyfeillion* yn lluosog. Ond gan fod Golygydd Y BEIRNIAD eisoes wedi trafod y gystrawen *ei gilydd*, gadawaf iddi.

Nid yw Mr. Thomas yn amddifad o arabedd, a chawn enghraifft o'i ddawn pan gerydda Tecwyn am beidio a threiglo'r gydsain *b* ar ol *na* yn *na buasai* deirgwaith yn ei ail ysgrif. "Eithr ar dud. 216 ceir ganddo dreigliad cywir—'na fuasai.' Dengys hyn nad yw yn hollot anwybodus am dreigliad cydseiniad." Anodd peidio a hoffi'r frawddeg olaf, er bod rhaid gwrthwynebu'r athrawiaeth. Ceir digon o enghreifftiau o *b* ac *m* yn gwrthod treiglo ar ol *ni* a *na* mewn Cymraeg Canol, megis *na bo* yn *Llyfr Gwyn Rbydderch* (td. 3, ll. 7); a gŵyr y Bardd Cwsg am lety'r "Gwae fi *na baswn*." Dyna'r emyn hefyd, "Pwy a ŵyr na byddaf byw?" Eto fyth, "Ar dud. 95 defnyddia enw yn lle ansoddair—'gwall gramadeg' yn lle 'gwall gramadegol.'" A ddeil Mr. Thomas, tybed, fod *Tsgol Sulol* yn well Cymraeg nag *Tsgol Sul*, neu fod *coll synbwyrol* yn fwy godidog ramadegol na *choll synnwyr*? Medr enw dibynnol yn Gymraeg gyfleu amryfal ystyron heb andwyo gramadeg.

Ni ddawn i ben i fanylu ar feiau orgraff a gramadeg Mr. Thomas ei hun. Cymerer y tudalen cyntaf oll—nifer luosocaf o'r *bemynau*, y *ran oreu*, neu *llyfrau*; td. 2, angen *dadyddanwch*; td. 3, a 38, *gesid*; td. 5, condemnir Tecwyn am ysgrifennu 'gwall fel *byn*' ond td. 7 ceir 'o'r natur *byn*'; td. 13, *rbai* blynnyddau yn ol cefais fy nharo yn *rbymus*. Ceir *ofnwyf* am *ofnaf*, *waeddu* (td. 16, 18) am *weiddi*; cyhoeddu (td. 26) a rhaglynegu (35). Ar dud. 35 aeth yr argraffydd yn brin o'r *s* a phrintiwyd *rbwytrau*, *Grit*, a *degrifiad*, am *rbwystrau*, *Grist*, a *disgrifiad*; ond gan fod "crebwyll *dibafol*" ar yr un tudalen, dihafol y wasg a ddaeth a'r rhwystrau hyn ar lwybr y darlennydd. Llofruddir cystrawen yn ddieiriach, td. 52, 'yr hyn *na sydd* yn wirionedd." Y mae camargraff go ddigrif ar dud. 18, lle sonia'r awdur am "god i *cyflog* ar gylla cerfddelw."

I adael gramadeg yr adolygwr a'r adolygedig, troer at gwestiynau barddonol a llenyddol. Y mae'r ddau awdur parchedig am y pared a'i gilydd ar amryw ohonynt. Medd Tecwyn, "Digon prin hefyd fod barddoniaeth fel hyn yn foddhaol,—

A raid yfed chwerwach dyfroedd
Nag a yfodd un o fil,
Cyn fy lladd i lwybrau gwammal
A fy nwyn i gadw'r cul?"

Dyma farn ei frawd ar hyn: "Y mae lle cadarn i gasglu mzi syniadaeth brofiadol y llinellau sydd yn anfoddhaol. Ymddengys nad oes ganddo (Tecwyn) nemawr ddim ddirnadaeth am yr anhawster i ladd pechod. Nid yw eto wedi dringo gyda Williams

i'r Olewydd i gael gweled maint, grym, a chyndynrwydd ei fai." Gobeithio'n wir cymer Tecwyn yr awgrym yn garedig. Eto chwarae teg iddo. Nid cysgadwy ei gydwybod a brofir yma, ond cyflwr effro ei glust, a'i syniadaeth brofiadol a anghystrawenolrwydd ambell frawddeg. Efallai mai'r odl o *fil* a *cul* oedd i flinder iddo; ac hefyd *a fy newyn* am "a'm dwyn." Efallai ei fod wedi ei syfrddu gan y syniad ofnadwy gymysglyd o yfed peth chwerw i ladd dyn i lwybrau.

Tynnodd ei gyfaill yn ei ben hefyd wrth wrthdystio'n erbyn y gair *brefu* yn llinell "Dyna'r wledd i'r wy'n brefu amdani." "Sonia'r Beibl am hydd yn 'bref ond am yr hiraidd yn 'hiraethu' yn yr un adnod." Sylwa Mr. Thomas yn gyrhaedgar iawn ar hyn, "Sonia Beibl am anifeiliaid eraill heblaw yr hydd yn brefu. Jc i, 20." Yna â ymlaen, "Eithr nid hyn yn unig, ond sonia hefyd am ddyn yn brefu yn yr un adnod ag y sonia am frefiad yr hydd. Darlleniad llythyrenol o Salm 42, 1, yw 'Fel y brefa yr hydd am yr afonydd dyfroedd, felly y brefa fy enaid a danynt ti, O Dduw.' Darfu i waith y Cyfieithwyr Cymreig yn defnyddio dau gwahanol i gyfieithu yr un ferf Hebraeg—*brefu* a *hiraethu*—arwain y beirniad i gwrachfeirniadaeth. Pe buasai wedi darllen y B. Seisnig, canfyddasai mai *pant* sydd ym am hiraethu yr hydd a hiraeth yr enaid." Camagraff yw am *danynt* ti uch am 'am danat ti'; a chamgymeriad yw tybio fod dadl Tecwyn wedi ei dirymu wr brofi mai'r un gair Hebraeg sydd yn nau gymal yr adnod. Ie, yr un gair sydd yn ond gan mai'r un gair sydd yn y gwreiddiol, pam y cyfieithiwyd yr ail enghraifft ohono yn *hiraethu* yn Gymraeg? Amlwg yw mai oherwydd i'r cyfieithwyr farn nad *gweddai*dd arfer y gair *brefu* yn Gymraeg am ddyn, boed yn yr Hebraeg n beidio, pan sonnir am awydd ysbrydol am gymdeithas Duw. A dyna'n union dda Tecwyn. Troer i'r Beibl Saesneg. Beth sydd yno? Nid yr un o'r geiriau *ble bellow*, na *low* am ddyn nac am hydd, ond gair gwell o lawer, un y gellir ei arfer a ddyn yn ogystal ag am anifail heb golli urddas. Dyry'r defnydd naturiol ohon awgrym am nerth yr awydd ysbrydol a deimlir. Yn y ddau le y digwydd yn Beibl Hebraeg, yn yr adnod hon, ac yn Joel, nid oes sicrwydd hollol am ei ysty ni wyddys a feddylia *brefu* o gwbl, er bod rhai yn dal hynny. Yng nghyfieithiad LXX o'r Salm, arferir gair yn golygu *hiraethu*, *awyddu*, ond yn Joel, *edrych i fyny*. Felly'r Vulgate yn Lladin, *hiraethu* yn y Salm, ac *edrych i fyny* yn Joel. Yr ddengys i mi, os goddefir i mi grwydro, fod y gair yn digwydd ddwywaith, mewn cysylltiad â syched neu â sychdwr. Yr adnod nesaf yn y Salm yw, "Sychedig y fy enaid am Dduw." Yn Joel hefyd, "Anifeiliaid y maes hefyd sydd yn *brefu* arnat, canys sychodd y ffrydiau dwfr, a'r tân a ysodd borfeydd yr anialwch. Y gair Cymraeg a roisai'r ystyr i'r dim, ac a ellid ei ddefnyddio am ddyn fel anifail; hollol ddibrofedigaeth, yw *dyheu*. Gwell lawer yw na *hiraethu*, canys defnyddir hyd heddyw am anifeiliaid yn hiraethu'n angerddol am ddwr pan fo'r hin; llethol o wresog. Yr un meddwl sydd iddo a *pant* yn Saesneg; ond pe defnyddiasai'r Cyfieithwyr Cymraeg ef, buasent yn ffodusach na'i cydweithwyr Seisnig gan fod dyheu wedi magu ystyr ysbrydol yn Gymraeg eisoes. Ond arhosodd *pa* yn fod yfnewid. "Fel y *dybea*'r hydd am yr afonydd dyfroedd, felly y *dybea*'r enaid am danat ti, O Dduw." Ni ddefnyddir *brefu*, o'r tu arall, ond mewn yst ddiraddiol, megis dyn yn canu, ac yn methu. *Brefu* am Dduw! Ple mae'r gweddusrwydd a'r urddas?

Nid wyf o'r un farn a Thecwyn pan gwyna yn erbyn y llinell "Am Geidwad forwyn yn fyw," er gorfod addef mai amwys ydyw am Geidwad byw a aned o forwyn gan fod y gystrawen yn awgrymu mai'r un yw'r Ceidwad a'r forwyn. Felly deallwn "brawd o weinidog," "geneth o forwyn," etc. Yn lle dadleu fod yn anod meddwl am neb yn ddigon dwl i gamddeall y llinell, dyma sylw Mr. Thomas

"Ai gwadu adgyfodiad y Ceidwad y mae, yn groes i ddysgeidiaeth y llinell a'r Testament Newydd; neu wadu Ei genedliad gwyrthiol o forwyn fel y gwneir gan rai yn ein hoes ni. Fel y mae yn wybyddus, y mae Tecwyn yn perthyn i'r flaen-gâd *Ublanaidd* sydd yn llafurio i ddwyn i Gymry y Gwrteithiad Almaenaidd." Pe bai'n wiw gan Mr. Thomas dderbyn cyngor gan ŵr ieuangach, awgrymwn iddo dynnu'r paragraff hwn yn ol o barch iddo ef ei hun. Nid arno ef yr oedd y bai am iddo fethu deall beth oedd gan Decwyn yn erbyn y llinell. Ei anwybodaeth o bwynt o ramadeg oedd hynny. Ond gan nad oedd yn deall, pam na ofynnodd i rywun arall? Pa raid oedd arno yn ei anwybodaeth ruthro i sên am Uhlau a Diwylliant yr Almaen, a chreu rhesymau i gyfiawnhau'r rhuthr? Nid fel diwinyddiaeth ond fel barddoniaeth yr ymosodai Tecwyn ar y llinell; a gŵyr Mr. Thomas hynny.

Pan ddown i'r wir drafodaeth ar ddiwinyddiaeth yr emynau medrafr gydymdeimlo'n amlach â Mr. Thomas nag â Thecwyn. Ni welaf reswm yn y byd dros gau allan emynau ar yr lawn a seiliwyd ar ddull oesoedd eraill o feddwl, am fod dosbarth mwy neu lai lluosog yn yr eglwysi yn gwrthod credu'r athrawiaethau hynny. Onid ydynt yn gymeradwy ac annwyl yng ngolwg miloedd o aelodau a gwrandawyr? Ni raid cytuno ar ddiwinyddiaeth pob pennill ymhob emyn cyn ei ollwng i mewn i'n llyfrau emynau. Prin y ceir dau yn cydweld yn hollol ar unrhyw bwnc. Os yw emyn yn groes i gred pregethwr, ni raid iddo ei roi allan i'w ganu,—dyna'i fraint. Os nad yw'r gwrandawr yn ei gredu, ni raid iddynt hwythau ei ganu. Pa drais sydd ar y naill na'r llall? Dylai pob dosbarth gael emynau cyfaddas yn y llyfr moliant a arferir. Ond yma eto, ni fedrafr ddilyn Mr. Thomas i'w eithafion. Cais amddiffyn y geiriau hynny yn y Salm (td. 58-61), "Gwyn ei fyd a dalo i ti fel y gwnaethost i ninnau. Gwyn ei fyd y neb a gymero ac a darawo dy rai bach wrth y meini." Heria Mr. Thomas Decwyn i brofi "ei bod yn anfoesegol i'r Salmydd ddymuno i gosp gyfiawn fygythiedig yr Arglwydd i gael ei chyflawni mor fanwl nes cynnwys dinystr plant bychain (td. 59)." "Ac ni ddangosodd y Salmydd ddiffyg moesegol wrth ddweyd, yn sylweddol, Amen, yn ninystr Bab." Go anffodus yw *Bab*. fel talfyriad am Babilon yn y fath gysylltiad. Ac onid yw Mr. Thomas yn credu fod yr Efengyl yn gam ymlaen ar ddyg yr Hen Destament? Ai "llygad am lygad, a dant am ddant" yw moeseg y Bregeth ar y Mynydd? A fuasai'r Pregethwr Hwnnw yn dywedyd *Gwyn ei fyd* uwchben llofrudd babanod, hyd yn oed llofrudd babanod Babilon? Nid wyf yn tybied. Er nad oes neb yn beio'r Salmydd, teg yw pwysleisio nad ei eiriau ef yw pinacl Crefydd ar y pen hwn.

IFOR WILLIAMS.

Wales and the Wars of the Roses. By Howell T. Evans, M.A. Cambridge University Press, 1915. Pp. vii, 244. Price 10s. net.

Nid oes gongl ddifyrrach ym maes cyfoethog hanes Cymru na chyfnod Rhyfel y Rhosynnau. Bu'r genedl dan gwmwl ar ol methiant Glyn Dŵr, a'r cyffion yn llynnach amdani nag erioed. Ond pan fethodd teulu Lancaster hefyd yn eu tro ac y daeth dirmyg ar awdurdod coron Lloegr, credodd y Cymry y gallent godi eu pennau drachefn a chaed adfywiad mawr ar bopeth Cymreig. Nid oeddynt yn selog ei cenedl dros y naill na'r llall o'r ddwy blaid oedd yn rhwygo'r deyrnas rhyngddynt: cael Cymro a'u harweinai oedd y peth pwysicaf yn eu golwg. Felly, ar ol disgwyl oddi wrth hwn a'r llall, deuthant o'r diwedd yn unol i gefnogi Harri, arll Rismwnt, o linach Ednyfed Fychan, ac ar ol ei osod ar yr orsedd yn 1485,

teimlai Cymru ben baladr fod ganddi frenin wrth ei bodd a pheidiodd mwyach chwyfro.

Cyn i gyfrol Mr. Evans ymddangos, yr oeddem heb ymdriniaeth deilwng cyfnod diddorol yma. Ceisiodd Tegid roi amlinelliad ohono yn ei *Historical Sketch* a argraffwyd yn yr ail ran o waith Lewis Glyn Cothi yn 1839; ond nid oedd hyn o tamaid i aros pryd, a bu raid aros yn hir cyn cael y wledd ddigonol. Caiff hanesydd yn awr yn *Wales and the Wars of the Roses* yr hyn y bu am flynyddoedd dyheu amdano: y mae pob agwedd i'r testun yn cael triniaeth drwyadl, a hyn nid ar sail traddodiad, ond gyda chymorth yr awdurdodau gwreiddiol. Gw Mr. Evans yn dda sut i ddefnyddio cronicl a chofnod i ategu ei osodiadau, a pl faint o goel i roi ar ormodiaith bardd a phenrhyddid rhamantwr. O ganlynia rhydd i ni lyfr da, sylweddol, y gall y sawl a fyn ymgydnabyddu â gwir han y cyfnod ei ddefnyddio'n ddibetrus. Os am fanylion helynt Matthew Gough, Cymro dewr a'i henwogodd ei hun yn rhyfeloedd Ffrainc, neu Owain Tudur, a eni odd serch y frenhines Catherine, neu William Herbert, a ddringodd yn uchel i ffa Edwart IV cyn ei ladd yng nghyflafan Banbri, neu Siaspar ab Owain, y ddol gydiol rhwng Cymru a'i nai, Harri Tudur, ceir y cwbl yma, gyda digonedd o gyfeiriadau i brofi pob pwnc. Diolchwn yn galonnog i'r awdur am ei lafurus gariad y goleuo cyfnod o'n hanes fu hyd yn hyn yn nodedig o dywyll, a da gennym iddardarbwyllo Gwasg Prifysgol Caergrawnt i gyhoeddi cyfrol sydd yn sicr yn gaffaelia gwerthfawr i lenyddiaeth hanes Cymru.

Gwna'r awdur ddefnydd helaeth o farddoniaeth yr oes i egluro'i fater, a chaiff llenor, felly, yn gystal a'r hanesydd, gynorthwy gyda'i hoff efrydiau. Buas taflen yn dangos enwau beirdd y cyfnod, yr adeg y blodeuent, a'r lle y ceir eu gwaith yn bennaf, yn chwanegiad at werth y gyfrol, er nad oes prinder pethau o'r fat megis taflenni achau a mapiau. Bu'r awdur braidd yn anffodus gyda'r map ddiweddi y llyfr: mae "Bromfield" ymhell allan o'i le priodol, ac nid cywiychwaith, lleoliad "Maelienydd," "Archenfield," nac "Ystradwy." Nid ywanodd gennyf greu mai ar y cerfiwr, yn bennaf, y mae'r bai: gwn rywfaint aigampau'r tylwyth.

J. E. LLOYD.

* * Gofidia'r Golygydd orfod arno, oherwydd diffyg gofod, ohirio hyd y rhifyn nesaf am'r adolygiadau, ac yn eu plith adolygiad ar liaws o lyfrau ysgol.

CYWYDDAU
DAFYDD AP GWILYM

A'I

—GYFOESWYR.—

EDI EU GOLYGU O'R LLAWYSGRIFAU, GYDA RHAGYMDRODD, NODIADAU
A GEIRFA.

Mewn llian hardd, 383 o dudalennau.

Gan IFOR WILLIAMS, M.A., Coleg y Gogledd, Bangor.

THOMAS ROBERTS, M.A., Coleg Normal, Bangor.

Rhoir yma ymdriniaeth lawn ar fywyd a chysylltiadau llenyddol Dafydd ap
Ilym, a'r beirdd a gydoesodd ag ef. Ffurfiwyd testyn newydd i 87 o gywyddau,
heir nodiadau llawn ar y prif anhawsterau mewn iaith a chystrawen.

Pris 2/6 nett. Drwy'r Post, 2/9.

RHAID ANFON BLAENDAL GYDA'R ARCHB.

gael oddiwrth yr Awduron yn unig. Gwerthwyd eisoes hanner yr Argraffiad.

LET ME MEND YOUR FOUNTAIN PEN.

Very likely you have a Broken Fountain Pen. The Cap is missing—the Nib or Feed gone wrong. Don't throw it aside because of that. Bring it to me. I can mend it for you. Broken, it is money lying idle—a labour-saving device rendered useless. Mended, it means money and time saved to you. I mend Fountain Pens, fitting Nib, Cap, or Feed.

PARK HALL BUILDINGS.

SCHOLASTIC BOOK DEPOT.

J. H. DYER,

Discount Bookseller and Stationer,

Late Manager for the SCHOLASTIC TRADING Co., LTD.

University, Municipal and Technical School Books and Requisites.

Discount 3d. in the Shilling off Books not net.

UNVENILE BOOKS suitable for Rewards or Sunday School Libraries kept in Stock, Inspection invited. TEXT CARDS, in Sheets or Packets. FOUNTAIN PENS, from 1s. to 30s. CHILDREN'S PICTURE BOOKS from One Penny. BIBLES, bound in Morocco, yapp edges, all sizes from 2/6. TEACHERS' BIBLE, with Maps, Illustrations, Concordance, &c., 6s. Purses, Letter cases, Pocket Books, Day Books, Ledgers, etc. Office Files from 1/3. Pens, Ink, Paper.

95 Queen Street, Cardiff.

CLORIAU I'R BEIRNIAD

Er galluogi y derbynwyr i rwymo y Beirniad yn unfurf, mae y Cyhoeddwy wedi darparu Cloriau Llian prydferth. Mae Cloriau Cyfrol IV., 1914, y barod. I'w cael trwy y Llyfrwerthwyr, neu o'r Swyddfa, pris 1/-, trwy post, 1/3- Hefyd gellir cael Cloriau cyfrolau I., II., III. am yr un bris,

Mri. HUGH EVANS & SONS. "^{Brvthon}Office," 358 Stanley Road, Liverpool

LLYFRAU NEWYDD a DIWEDDAR

ALLAN O RESTR

HUGH EVANS & SONS, 358 Stanley Road, LIVERPOOL.

CRISTIONOGAETH A CHYMDEITHAS: Gan y Parch. J. H. HOWARD. Rhagair gan y Gwir Anrhyd. D. LLOYD GEORGE, A.S. 2s. 6c. net.

CWRR Y LLEN: Ysgrifau Syml ar Faterion Gwyddonol gan GWILYM OWEN, M.A., D.Sc., Athro mewn Athroniaeth Naturiol yng Ngholeg y Brifysgol, Auckland, N.Z. (gynt Coleg y Brifysgol, Lerpwl). Llian hardd, 2s. 6c.

GERAINT AC ENID, A CHANIADAU EREILL. Gan MACHRETH. Llian. "Ni ryfeddem pe treiglai aml linell yn y llyfr hwn i lawr yr oesau fel diareb ar lafar y wlad."—*Y Llan a' Dywysogaeth*. Llian, 2s. 6c.

O FOR I FYNYDD, a Chaniadau Eraill, gan ELPHIN. Llian Hardd, 2s. 6c.

LLAIS O LUNDAIN: Ysgrifau Myfyrdod gan y Parch. PETER HUGHES GRIFFITHS. Llian. "Ar gyfrif lledneisrwydd chwaeth, bywiogrwydd arddull, ceinder iaith, a phurdeb amcan, y mae yn un o'r llyfrau mwyaf darllenadwy."—*Parch. W. M. Jones*. Llian, 2s.

Y DRWS AGORED. Telynegion byrion, gyda 12 o ddarluniau cain. Gan R. H. JONES (awdur "Drwy Gil y Drws"). Wedi ei rwymo mewn llian hardd, 1s.

THE NEW WALES: Some Aspects of National Idealism, with a plea for Welsh Home Rule. By GWILYM O. GRIFFITH. Introduction by E. T. JOHN, Esq., M.P. Amlen, 6d.

1.660
3E

LIBRARY
OF THE
UNIVERSITY OF ILLINOIS

YF. V. RHIF 4.

[Mawrth 9]

GAEAF, 1915-16

Y BEIRNIAD

CYLCHGRAWN CHWARTEROL

DAN NAWDD CYMDEITHASAU CYMREIG Y COLEGAU CENEDLAETHOL

A THAN OLYGIAETH

J. MORRIS JONES

CYNNWYS

GEORGE BORROW YNG NGHYMRU

Syr Vincent Evans

IFAN RHYDDERCH

Miss L. M. Owen (Moelona)

ANNIBYNWYR MON GAN MLYNEDD YN OL

Y Parch. O. L. Roberts

GORONWY OWEN

Y Parch. T. Shankland

A ELLIR DISGYBLU'R MEDDWL ?

Yr Athro William Phillips

UN O LYFRAU WILLIAM SALESBURY

Ifor Williams

NODIADAU IEITHYDDOL

Caleb Rees, Ifor Williams, a'r Golygydd

GOHEBIAETH

Yr Athro W. Phillips a T. J. Jenkins

ADOLYGIADAU gan y Parch. Ddr. Maurice Jones a'r Golygydd

LERPWL

HUGH EVANS A'I FEIBION, ARGRAFFWYR

356, 358 STANLEY ROAD

CLORIAU I'R BEIRNIAD.

Er galluogi y derbynwyr i rwymo y Beirniad yn unfurth, mae y Cyhoeddwyw wedi daparu Cloriau Llian prydferth. Mae Cloriau Cyfrol V., 1915. yn barod. I'w cael trwy y Llyfrwerthwyr, neu o'r Swyddfa, pris 1/- trwy y post, 1s. 3c. Hefyd gellir cael Cloriau cyfrolau I., II., III., IV. am yr un pris.

Mri. HUGH EVANS & SONS, ^{Brython Office,} 358 Stanley Road, Liverpool.

DETHOLIAD O LYFRAU.

IOLLO MANUSCRIPTS, being a Selection of Ancient Welsh Manuscripts in Prose and Verse from the collection made by Edward Williams (*Iolo Morgannwg*), with English Translations and Notes. Price, One Guinea. Argraffiad Llyfryf.

A KEY AND GUIDE TO THE WELSH LANGUAGE, or a Welsh-English Dictionary and Grammar combined. Text-Book—The Welsh Bible. By Pedr Hir. Cloth, 4s. net.

HOLL WEITHIAU CORONNŴ OWEN, yn cynnwys ei Holl Farddoniaeth, wedi ei gymeryd o'r argraffiadau hynaf; ei Holl Lythyanu; ynghyda Hanes ei Fywyl. Gan Llyfrwr a Phedrog. Llian, 2s. 6c.

O FOR I FYNYDD, a Chaniadau Eraill, gan Eyrnin. Llian hardd, 2s. 6c.; Rhwymiad goren, 5s.

“Dywed wrioneddau sydd yn cyffwrdd dyl, a dywed hwy yn aml yn y dull goren'n bosibl.”—*Y Genedl.*

O'R MWG I'R MYNYDD, set Cyfres o Ysgrifau fu yn Y Brython am Wbidau'r Golygydd Oddicartref. 168 Tudalen. 26 o Luniau. Llian, 2s. 6d.

Y NORTHWYL: set y Northwyl Cynaf, yn cynnwys saith ugain o Adroddiadau, 200 tudalen; a'r Ail Forhwyl, yn cynnwys saith ugain o Adroddiadau, 200 tudalen. Wedi eu cyd-rwmo. Llian, 2s. 6c.

GERAINT AC ENID, A CHANIADAU EREILL. Gan MACHRETH. Llian. “Ni ryfeddem pe treiglai aml linell yn y llyfr hwn i lawr yr oesau fel diareb ar lafar y wlad.”—*Y Llan a'r Dywysogaeth*. Llian, 2s. 6c.

Cyhoeddiedig gan HUGH EVANS A'I FEIBION, Swyddfa'r Brython, 356-8 Stanley Rd., Liverpool.

YR IAITH CYMRAEG: Ei Horigraff a'i Chystrawen. Gan y Parch. D. TEGWYN EVANS, B.A. Llian, 1s. 6c. Argraffiad newydd hel-aethedig.

CODI'R HWYL: Llyfr Newydd o Adroddiadau, wedi ei gynnull gan Olygydd Y Brython. 154 o ddarlunau, 200 tudalen. Trydydd Argraffiad. Llian, 1s. 6c. (Amlen, 1s.).

GWELEDIGAETHAU Y BARDD CWSG: gan ELLIS WYNNE; dan olygiaeth O. ELLIAN OWEN a HUMPHREY ROBERTS, B.A., Athrawon mewn Cymraeg o dan Gyngor Addysg Lerpwl. Amlen gref. Llian, 1s. 6c.

ATHRIWLITH JOHN CEIRIOG HUGHES: gan y Parch. H. ELFED LEWIS, M.A. Amlen, 1s.

LLYFR Y TRI ADERYN: gan MORGAN LLWYD o WYNEDD. Argraffiad Newydd, gyda Rhagarweiniad gan Olygydd Y Brython. Llian, 1s.

Y DRWS AGORED: Telynegion byrion, gyda 12 o ddarluniau cain. Gan R. H. JONES (awdur “Drwy Gil y Drws”). Wedi ei rwymo mewn llian hardd, 1s.

Y DDRAMA.

OWEN GLYNDFWR. Gan Pedr Hir. 1s.

PWT BIAWR GADAI'R: Drama ddigrifol gan Dewi Mai o Feirion. Amlen, 9c.

MOSES: O'r Cawell a'r Môr Coch. Drama Gymraeg at wasanaeth Gobeithuoedd. Gan Pedr Hir. Amlen, 4c.

"NID YW'R HOFF O LYFR YN FYRR O GYFAILL."

Y CERDDOR:

Unig Gylchgrawn
Cerdador Cymru.

bob mis, ac atodiad yn yr Hen Nodiant bob tri mis. 2g. yn y mis trwy Lyfrwerthwr neu Ddosbarthwr, neu anfonir trwy'r Post o'r Swyddfa am Flwyddyn (yn dechreu pan fynner) am 2/6 Blaendal.

Barn y Wasg.—"Dyfnhau mae dylanwad 'Y CERDDOR' yn ddiau. Misolyn effro i'w neges yw, a lleinw ei le gyda medr a fyddlondeb."

CYMRU'R PLANT:

Misolyn i
Blant Cymru.

Barn y Wasg.—"Mae cylchgrawn del plant Cymru yn ffefryn pob oed. Nid yw ryfedd fod plant ym mhob man mor awchus am ei gael. Mae wedi ei drwytho â'r ysbyrd Cymreig."

CYMRU'R PLANT: Y gyfrol am 1915, 376 t.d. Llian, 1/6, trwy'r Post, 1/10; Amlen, 1/-, trwy'r Post, 1/4. Ychydig gyfrolau am 1911, 1912, 1913, 1914 ar law.

Cyfrolau deniadol, a'u cynnwys wrth fodd calon plentyn. Anrheg Ddigurow.

LLYFRAU NEWYDD.

Newydd ei Gyhoeddi.—Llyfr Darllen i Blant Cymru,—YR YSGOL GYMRAEG: gan O. JONES OWEN, Athro Cymraeg Ysgol Uwchraddol y Porth.

1.—Ffrwyth profiad 15 mlynedd o ddysgu Cymraeg ymhlith plant Ysgolion Rhondda. 2.—Wedi ei ysgrifennu ar ddull Ymddiddan a Dadl. 3.—Tery dant Cymreig bob tro Hwiangerddi, Caneuon Ceiriog, Mynyddog, Talhaearn: Llythyrau'r Plant; Mabinogion: Diarhebiion, Trioedd, &c.; Araith Gwyl Dewi; Canu Penhillion; Eisteddfod y Plant, &c., &c. 4.—Cyhwysa rai o hoff adroddiadau y dosbarthiadau Cymraeg. 5.—Ar ddull diddorol a hawdd ei ddeall. 6.—Geirfa helaeth yn gysylltiedig â phob gwers, &c., &c. 16 o ddarluniau. Llian, 1/3 net.

RHAMANT PLAT Y PREN HELYG: Stori y "Willow Pattern China," yn cael ei hadrodd mewn dull syml a diddorol, gan H. BRYTHON HUGHES. Gyda Geirfa Helaeth a Darluniau. Llian, 6ch. Stori Chineaid swynol a deniadol. Mae'n sicr o ddenu bryd y plant.

ESGIDIAU HARRI: Stori ddyddorol i Blant, mewn Cymraeg syml. Gan W. C. WILLIAMS, Ysgol Genedlaethol Aberdar. 21 o Bennodau, mewn Llythyren Fras, gyda Darluniau. Llian Ystwyth, 4c. "Stori am fachgen bychan yn chwarae truant, &c. Lluniwyd hi yn gywain, ac adroddir hi yn ddeniadol. Diau na rydd un plentyn y llyfr o'i law heb ddarllen y chwedl drwyddi."—Y Cymro. "Cymeradwyaf ei yn galonnog."—Y Darian.

POEMS OF WALES: Selected by EDMUND D. JONES, M.A., Headmaster Intermediate School, Barmouth. 4 Illustrations. Limp Cloth, 9d. Selected from the works of well-known English and Welsh Authors. This selection of poems has been made for the boys and girls of Wales in the hope that it will help to foster in them an interest in the romantic past of their country, and a love of her scenery.

Prescribed Text Book for Central Welsh Board Examination, 1916.

ARGRAFFIAD NEWYDD:

GORONWY AR GRWYDR: LYFR I ITALIA DLOS. Gan GORONWY JONES, Prestatyn. Gyda 10 o Ddarluniau Hardd. Llian, 9c.

GORONWY AR GRWYDR: Llyfr I HEN WLAD Y CAETHIWED. Gan GORONWY JONES, Prestatyn. Gyda 13 o Ddarluniau Hardd. Llian, 9c.

"Dyma lyfrau rhagorol iawn. Nis gallwn feddwl am eu rhagorach i'w rhoddi yn wobr."—Yr Eurgrawn.

"Destlus a dyddorol."—Y Goleuad.

LLYFRAU ANTHROPOS.

ORIAU GYDAG ENWOGION: Trydydd Argraffiad, gyda Darluniau. Llian, 1/-; Amlen, 6ch.

Y PENTRE GWYN: Ystori Bore Bywyd. Gyda Darluniau. Llian, 1/-

Y PORTH PRYDFERTH: ac Ysgrifau Ereill. Llian, 1/-; Amlen, 6ch.

TY CAPEL Y CWM: Ystori Serch. Llian, 1/-; Amlen, 6ch.

BUGAIL Y CWM: Ystori swynol dros ben. Llian, 1/-; Amlen, 6ch.

MERCH Y TELYNOR: Rhamant Gymreig Dlos. Llian, 1/-; Amlen, 6ch.

Y GOLUD GWELL: Ystori ddifyr ac effeithiol. Llian, 1/- Amlen, 6ch.

AR WERTH GAN LYFRWERTHWYR YM MHOBMAN.

Mae gennym ugeiniau o lyfrau ereill, ar gyfer pob oed. Gofynnir i Lyfrwerthwr am eu gweld, neu anfoner am ein Rhestr Gyflawn, 84 t.d.

CERDDORIAETH.

Mae gennym Gannoedd lawer o ddarnau i ddewis o'u mysg,—Caneuon, Deuawdau, Teirawdau, Pedrawdau, Anthemau, Rhanganau, Canigau, Cydganau, &c., &c., Darnau Cystadleuol i Gorau Plant, Merched, Meibion, a Chymysg.

Anfoner am ein Catalog Cerdador 72 t.d.

HUGHES a'i FAB, Cyhoeddwy, Gwreccsam.

Y BEIRNIAD

GEORGE BORROW YNG NGHYMRU

GWELAIS grybwylliad mewn cyfoesolyn dro yn ol—yr wyf yn methu taro arno ar hyn o bryd—yn dywedyd nad oes ar gael unrhyw gofnodiad o ymweliad â Chymru gan George Borrow, ond yr un a groniclir mor ddifyr ganddo yn ei *Wild Wales*. Nid ydyw hynny yn gywir. Fe dalodd Borrow *ail* ymweliad â'r Hen Wlad, ac y mae'r nodiadau byrion a ysgrifennodd ar yr hyn a welodd ac a glywodd yn ystod ei daith wedi eu cyhoeddi ers rhai blyneddau. Darganfuwyd y nodiadau gan Mr. T. C. Cantrill a Mr. J. Pringle, ac argraffwyd hwy yn *Y Cymmrodor* (cyf. xxii, 1910.) Yr unig grybwylliad amdanant cyn hynny, os nad wyf yn camgymeryd, yw'r un a geir yn *Life, Writings, and Correspondence of George Borrow* gan Dr. Knapp (1899); a chan Dr. Knapp, mae'n ymddangos, y cafodd y ddau ysgrifennydd, Mri. Cantrill a Pringle, gopi o'r nodiadau.

Rhyw dair blynedd ar ol ei ymweliad â Gogledd Cymru yn 1854, cychwynnodd Borrow ar daith drwy'r Deheubarth. Bu yng Nghymru drachefn ddeng mlynedd yn ddiweddarach, yn 1867, fel y dengys ysgriflyfr o'i eiddo a gofnodir yn y Rhestr o'r Ysgrifau a geir ym mywgraffiad Dr. Knapp. Tybia Mr. Cantrill y dichon fod peth o ddelw'r argraffiadau a wnaethpwyd ar feddwl Borrow yn ystod yr ail ymweliad yn 1857 i'w ganfod yn *Wild Wales* (1862), ond fel y cofia'r darlennydd gofalus ni roddir ond ychydig o sylw i'r rhan ddeheuol o Gymru yn y gyfrol hynod honno.

Yn nodiadau ymweliad 1857 ni gyfarfyddwn Borrow am y tro cyntaf, ar y 23ain o Awst, yn Talacharn, wedi cerdded yno, mae'n debyg, o St. Clears, tref y gellid ei chyrraedd gyda'r ffordd haearn.

Ni rydd i ni enw ei westy; ond gyda'i lygad ar y geiniog, fel arfer dywed iddo dalu "a moderate bill for good accommodation" a dymunai gwraig y gwesty, meddai ef, iddo "frysio" yno eilwaith. Am ddiwrnod neu ddau, crwydrodd o gwmpas y lle, a diddorol iawn ei sylwadau byrion ar y golygfeydd, ac yn enwedig ar y bobl a gyfarfu. Daeth o hyd i ffermdy bychan ar ochr y ffordd, a bu'n ymddiddan â gwraig oedd yn hel y gwartheg. Gofynnodd iddi am ychydig o ddŵr i'w yfed, ond prin yr oedd y wraig yn *civil*, medd yr hen gones yr estynnodd iddi geiniog! Dringodd i fynyr allt i Pendine, "y pentre unig ar ben y bryn," i weled hen eglwys y lle, megis y gwnaeth fy nghyfaill y diweddar Brifathro Syr John Rhys flynyddoedd wedi hynny, gyda chanlyniadau, fel yr adroddai ef yr hanes, hynod o ddifyrrus. Pentref Seisnig y geilw Borrow y lle nesaf, sef Marros, ond pregethai'r offeiriad yn Gymraeg mewn plwyf arall, Cyffic, yn agos i Dŷ Gwyn. Dangosai ein hawdur fawr ymchwil ynghylch yr hen iaith, ond mae lle i ofni mai ychydig mewn cymhariaeth a wyddai ef ei hun am ei dirgeledigaethau, yn enwedig felly yr iaith lafaredig. Wedi cerdded y goriwaered i gyfeiriad Saundersfoot, a chroesi "pompren," mae'n ei gael ei hun yn Sir Benfro, ac yn ei foddhau ei hun yn ddirfawr drwy greu chwilgarwch ym meddwl deuddyn ar y traeth wrth egluro iddynt enw'r bont ddiennw, sef, meddai ef, Pont y Terfyn, am ei bod yn uno terfyn dwy sir, Caerfyrddin a Phenfro. Cymry o "Shir Gâr" oedd y ddeuddyn hyn, yn ol tystiolaeth Borrow; a diameu iddynt hwy, ar y tro, fel llawer o'u tebyg yn y Gogledd dderbyn Cymreigiaeth y crwydrad llenyddol am fwy na'i werth.

I ddilyn y stori, dywed iddo gyrraedd Saundersfoot yn chwŷs diferol. Cafodd dderbyniad croesawgar gan "a kind, good-humoured, honest woman who apologized for the indifferent accommodation of the house by saying that S. (Saundersfoot) was a country place, and that they were Welsh"—y wraig dda honno, fel llawer un ar ei hol, mae'n amlwg, yn barod i'w bychanu ei hun a'i phobl i foddio hunandyb gwr tordyn o Sais! Cafodd Borrow ei wala gan yr hen wreigan, ac y mae'n ddigon boneddigaidd i gyd-nabod fod y ddarpariaeth yn rhagorol, ac nad oedd angen o gwbl am ymddiheurad. O Saundersfoot y mae'n myned i Ddinbych y

Pysgod, ac yn ymweled â St. Florence, lle y denir ei sylw gan “a beautiful girl with donkey,”—ond lle ni siaredid Cymraeg. Yn Llanfair, fel y geilw Lamphey (gan dybied, mae’n debyg, mai Seisnigeiddiad o Llan-fair ydoedd Lam-phey) mae’r rhyw deg eto yn dal ar ei lygad, a chawn ef yn dotio ar yr “handsome girls in singular dress” oedd i’w gweled yn godro gwartheg ar yr heol. Rhaid fod yr arferiad yn glynu yn Lamphey, oblegid gwelais innau beth cyffelyb pan yn ymweled ag adfeilion hen Blasdy Esgobion Tyddewi yn Lamphey ryw ddwy flynedd yn ol. “A dull, lifeless town” yw disgrifiad Borrow o Benfro, ond cydnebydd fod y Castell yn gosod urddas arni. Erbyn y 26ain o Awst yr oedd wedi cyrraedd Aberdaugleddau, ond yr oedd poethder yr hin mor angerddol fel y methai fwynhau’r golygfeydd, na dywedyd dim amdanynt. Aeth drwy Johnston—dim Cymraeg yma eto—a chyrhaeddodd Hwlffordd. Cynhyrfir ei lid yno am fod y bobl yn gyffredin yn cashau ac yn dirmygu’r Cymry. Rhywbeth yn debyg ydyw teimlad Saeson “Haverfordwest” heddyw tuag at y “little black Welshmen,” fel y galwent y dynion sydd yn trin y tir ar lechweddau a bryniau Sir Benfro. Cychwynnodd oddiyno i Dyddewi ar hyd yr heol un filltir ar bymtheg o hyd a dwy ar bymtheg o riwiau arni, gan holi byth a hefyd am y Gymraeg, ond y rhan amlaf yn methu a’i chwrdd, er i hen wraig yng Nghamrôs, tra yn datgan anwybod-aeth ei hun, gyfaddef fod rhai o’i chydabod yn abl i’w siarad. Dywed Borrow bethau digrif ynghylch yr hyn a welodd ac a glywodd ar y ffordd, ond nid oes ganddo air o grybwylliad am Dyddewi namyn enw y gwesty lle’r arhosodd dros nos. Palla’i sêl fel nodwr o hynny ymlaen, ac ni cheir ganddo mwyach ond enwau moelion : Mathry, Abergwaun, Trefdraeth (Newport, Pem., lle y cyferfydd â hen westwraig dymherus a pharablus), Aberteifi (lle gwelodd bont lydan brydferth), Llechryd a Chastell Cilgerran, Cenarth a Chastell Newydd Emlyn, Llanbedr Pont Stephan a Llanddewi Brefi. Erbyn y 5ed o Fedi yr ydoedd wedi cyrraedd Llanfair ym Mualt, a’r diwrnod dilynol fe’i cawn yn Llanandras. Yno mae’n gofyn i forwyn y dafarn, A ydoedd Llanandras (*Presteign*) yng Nghymru ? Nag ydyw, ebe’r ferch. Ai yn swydd Henffordd y mae ynteu ? Nage, ebe’r ferch eilwaith—yn Sir Faesyfed y mae ! Ar y ffordd o

Landdewi Brefi i Fualt mae'n debyg iddo aros yn Aber Gwessin. Yn ddiweddar bu chwedl ar gerdded fod Kilsby Jones yn llawn o deimlad arwr-addoliadol, wedi myned i Aber Gwessin i ymofyn amdano, ac iddo gael derbyniad sarrug ac anghroesawgar. Hwyrach fod y chwedl yn wir, er fod yn haws gennym gredu fod Borrow yn llawn mor barod i dderbyn moliant ag ydoedd Kilsby Jones i'w gynnyg. Ffordd bynnag am hynny, fe ymadawodd Borrow â'r fangre honno, a chyfeiriodd ei gamre tuag Amwythig, a bu'n treulio rhai dyddiau yng nghymdogaeth Donnington yn holi hanes y prifardd Goronwy,—“the one time curate, and all time poet,” y tâl deyrnged ddyladwy i'w athrylith yn *Wild Wales*. Hyd yma, nodiadau yr ail ymweliad â Chymru fel y maent wedi eu cyhoeddi. Meddai George Borrow serch arbennig tuag at ein gwlad a'n cenedl, ac mae'n lled sicr fod eto ymhlith ei ysgrifau liaws o bethau y byddai'n werth eu gwneuthur yn hysbys. Yn y gyfrol ddiweddaraf o'r *Cymmrodor* (xxv), er enghraifft, cyfyd Mr. Ernest Rhys gwrr y llen ar rai o'r pethau cudd. Ymhlith nifer mawr o bapurau o eiddo Borrow sy'n awr ym meddiant Mr. Thomas J. Wise, daeth Mr. Rhys ar draws gogoneddiad o Dwm o'r Nant mewn rhyddiaith, rhan o lyfr y bwriadai Borrow ei ddwyn allan “ryw dro,” o dan y teitl “Celtic Bards, Chiefs and Kings.” Un o'r pethau rhyfeddaf yn y gogoneddiad yw'r eglurhad paham y bu i Dwm, er ei holl nerth a'i gryfder, farw'n rhy gynnar. Myn Borrow mai *hiraeth* ar ol ei wraig a'i tynnodd i lawr i'r bedd pan nad oedd eto ond 71 mlwydd oed! Yn yr un casgliad, cafwyd ysgrifau yn moli Rhys ap Tomos ac yn gwyngalchu Harri Tudur. Mewn ysgrif o “Anerchiad i'r Cymry,” sonia Borrow am ei fwriad i gyhoeddi ei lyfr yn gystal a Geiriadur o enwogion Cymreig ac enwau lleoedd yng Nghymru, a dywed fod gwŷr bonheddig o Fôn ac Arfon wedi addaw cefnogi'r fentar; ond fel llawer o freuddwydion awduron fe arhosodd y bwriad heb ei gyflawni.

VINCENT EVANS

IFAN RHYDDERCH

PRYNHAWN dydd Nadolig oedd, ond nid oedd dim o gylch Pantybeudy yn awgrymu dydd gŵyl. Disgynnai'r glaw mân yn gyson ar y buarth budr nes gwneuthur ôl traed Enoc a Mali, a'r gwartheg a'r moch, yn aneirif byllau dwfr. Olechi'r to disgynnai ar garreg y drws yn ddiferynnau breision, gyda sŵn oer, dig, fel cerydd am na fuasai rhywun wedi golchi'r fan honno'n gynt. Tu allan i'r lliadiart, safai merlyn bychan amyneddgar Dr. Prys, ac Enoc, a'r ffrwyn dros ei fraich, a'i ddwyllaw yn ei bocedi, yn ei wyllo. Tywynnai goleu egwan o ffenestr fach y llofft. Yr oedd kannwyll arall wedi ei goleu ar fwrdd y gegin, a phan sylweddolodd Enoc hynny, ac y gwelodd y fflam fechan yn cael ei phlygu a'i chynhyrfu gan yr awel o'r drws, bu agos iddo adael y merlyn a myned i'r tŷ i'w diffoddi. Galwodd ar Mali fwy nag unwaith, ond ni welodd honno yn dda glywed. Pedwar o'r gloch oedd, ac i ba beth y gwastreffid goleu mewn tŷ lle'r oedd cymaint o wastraff yn barod? Blinai'r gannwyll honno enaid Enoc. Tynnodd ei het wleb i lawr dros ei lygaid, a meddyliai feddyliau gwyllt o dani, tra suddai ei ddwyllaw yn ddyfnach i'w bocedi, ac y difera'r glaw o'r sach oedd ar ei war.

Wedi hir ddisgwyl, clywodd sŵn traed ar y grisiau, a daeth y meddyg allan o'r tŷ gan wisgo ei fenyg. Ymuniawnodd Enoc, a throdd ei lygaid bychain celyd mor siriol ag y gallai arno, gan ddywedyd, "Wel, doctor?"

"Eith y crwt bith nol i Ferica 'to," ebe Dr. Prys, "wir, wî'm yn siŵr cŵid e o'i weli. Ma'n ano iawn gwbod pŵi gwrs gimer yr hen glefid na. All ddiffodd ar inwaith yn î'n o'r hen bwle na, a mi all ddihoini misodd. Tendwch e gore galloch chi. Rhowch ddigon o lâth a wîe iddo, ac yn enw popeth, ceiswch da'r sâr ddod i agor y ffenest na os na allwch chi. Gnewch 'ni heno. Ma'r bachgen yn marw o ise awir."

Aeth Enoc i mewn i'r tŷ gan furmur yn gilwgus. Sychodd ei ddwyllaw gwlybion yn ei lodrau a thwymodd hwy wrth y tân briwydd anniben. Daeth Mali i lawr o'r llofft.

"Cai'r drws na, lodes, a dere ma," ebe Enoc. Ufuddhaodd Mali.

"Ma'r doctor na'n meddwl bo arian yn tiddi ar y nghefen i ! 'Rhowch ddigon o lâth a ŵie iddo,' medde fe, felse dim rhent a threthi i dali. 'Gnewch y peth hin a gnewch y peth arall !' Ag i bŵi ? Ag am beth ? Pŵi ddiled si arnon ni i'r crwt ma na welson ni ariod o hono o'r blân ? Fise dda gen i se fe wedi sefill yn y Merica i gal i lâth a'i ŵie, a dihoini misodd a marw. Stan ni'm sicridd cewn ni geinog am en ffwdan. Pŵi ŵyr a wes dag e arian fel mai e'n gweid ?"

"Wês, ma arian dag e," ebe Mali'n ddistaw. "Wedodd wrthw i ginne, tale fe ni'n dda am en gofal. A 'se fe'n marw, fi iw i inig berthinas biw e, a phŵi ond fi geith i arian e ?"

"Odi e wedi gneid tamed o bapir wn i, se rhwbeth yn digwydd iddo ?"

"Da chithe, Enoc, peidwch sôn am 'ni wrtho. Papir ! Nadi. Diw'r crwt ddim yn meddwl nag wes gwella iddo. A falle taw gore gid i ni os na neith e ddim. Rhaid i ni shawnsio hinni. Ddaw dim daioni o weid dim."

"Hm !" ebe Enoc, gan droi a mynd allan, "ddile din gal rhiw shicurit. Hala a hala, a gweitho a gweitho, a'r llâth a'r ŵie ! A le we di sinwir di'n gadel y gannwll ar y ford a neb yn y gegin ? Ma rhiw derfin i fod ar wastraff, allwn i feddwl."

II.

Yn hwyr y dydd cynhelid cyfarfod pregethu fel bob nos Nadolig yng nghapel Rehoboth. Diosgodd Enoc ei sach, ac yn unol ag arferiad blynyddoedd, ymlwybrodd yntau gyda'r dyrfa i'r ŵyl. Meddai Enoc gorff tal a chadarn, ac er ei drigain mlwydd yr oedd ei symudiadau yn chwimwth a heini. Eithr tua'r ddaear yr oedd ei drem feunyddiol, fel pe'n chwilio am rywbeth oddiyno yn barhaus ; ac felly, er bywioced ei gamre, yr oedd ei gefn yn grwm. Edrychai i wynebaw ei gymdogion fel y gwnai ar yr awyr fin nos

wrth olrhain y tywydd, a mwy o ddiffyg hyder nag o ddim arall yn ei lygaid meinion, oer.

“Shwt ma Ifan Rhydderch heno, Enoc Dafis?” gofynnai cymydog.

“Ishel, ishel, machgen i. Ie, we’r doctor yn gweid ginne gall e ddiffodd ar inwaith, a gall e ddihoini misodd. Ie, druan bach, ie.”

“Peth rhifedd iddo ddod atoch chi i farw ontefe?”

“Rhifedd iw ffirdd Rhaglinieth! We’r crwt yn iach yn starto o draw. Ar y llong torrodd i wâd e, ond we’r hen glefid yn i gifan-soddiad e widdoch. O’r comshinshwrn marw’i fam, drian fach! Tinni at i dilwith wedin welwch chi. Stag e neb o ochor i dad yn fw, a Mali iw inig whâr i fam.”

“Wes arian dag e, Enoc Dafis?”

“Wi’n gwbod dim, machgen i, wi’n gwbod dim. Diw din ddim yn meddwl am hinni pan fo bowid mewn perigl; nadi, machgen bach i, nadi.”

Safai capel Rehoboth ar ben bryn yn edrych i lawr ar un o ddyff-rynnoedd ceinaf y Deheudir. O ffenestri’r cefn gwelid erwau meithion o rosdir moel, a dwyster tangnefeddus yn gerfiedig ar bob erw. O gylch y capel ymestynnai’r ddwy fynwent—yr hen a’r newydd,—a digon o lwyni byth-wyrddion yn addurno’r fan. Yno hunai hen breswylwyr y dyffryn eu hun o hedd yn sŵn miwsig yr awelon.

Diaddurn ddigon oedd y capel o’r tu mewn. Ffurf ddirodres a Phiwritanaidd i’r eithaf oedd ar yr holl ddodrefn. Eithr gwelsid Duw yno lawer tro. Daeth hefyd y nos Nadolig hon yng nghwmni ei was.

Dyn canol oed, tal a golygus ei ymddangosiad oedd y Parch. Lemuel Llwyd. Yr oedd ei athrylith yn wybyddus drwy Gymru, ond iddo ef, nid cyfle i ddangos ei athrylith oedd pregethu. Yr oedd rhywbeth yn ei bersonoliaeth a ddwyseiddiai bawb o’i gylch.

Gweithwyr caled y wlad oedd y gynulleidfa, rhai wedi dal gwynt a haul blynyddoedd, ac fel y derw a’u gwreiddiau wedi treiddio ymhell i’r ddaear. Cynulleidfa ddistaw oedd hefyd, fel a geir gan amlaf yn siroedd gwledig y De. Nid oedd sŵn i’w glywed namyn cwynfan y gwynt oddiallan a tharawiad y glaw ar y ffenestri. Canwyd un o hen donau lleddf-swynol y Methodistiaid:

Angylion doent yn gyson,
 Rifedi gwlith y wawr,
 Rhoent eu coronau euraidd
 O flaen y fainc i lawr.

Edrychai'r pregethwr yn syn ar ei lyfr, a chanai, yn anymwybodol o bawb a phopeth o'i gylch, fel pe bai yntau un o'r angylion hynny a ddygai ei goron i'w rhoi i lawr—wedi ymgolli mewn addoliad.

Clywsai Enoc Dafis ugeiniau o bregethau yn ei oes, ond nid anesmwythasid ef gymaint gan un erioed o'r blaen. "Cymdeithas yr Ysbryd Glân" oedd popeth y pregethwr hwn, a gwegi oedd pob golud a llwyddiant bydol. Dan lawer gweddi a phregeth cyn hyn, er mewn agwedd ddefosiynol, buasai meddwl Enoc yn brysur gyda phethau'r byd. Bargeiniasai am lawer eidion blwydd; codasai aml glawdd ar ei dyddyn, a rhoisai lawer araith i Mali ar gynildeb. Yr oedd ei ben yn llawn cynlluniau pan ddaeth i'r cwrdd y nos honno hefyd. Yr oedd y gannwyll a'r llaeth a'r wyau yn pwyso yn drwm ar ei feddwl o hyd. Methai yn ei fyw a gwneuthur cyfrifon boddhaol o'r pethau hynny ac o arian posibl y gŵr ieuanc claf heb i ryw eiriau dwys o enau'r pregethwr, megis, "Pa lesâd i ddyn, os ennill efe yr holl fyd a cholli ei enaid ei hun?" dorri ar ei fyfyrddod. Eithr cyn i eiriau'r emyn terfynol dorri ar ei glust, cafodd y diafol gyfle i blannu un awgrym gyfoethog yn ei galon. Cadwodd Enoc yr awgrym yn y "cyntedd nesaf i mewn," a chanodd gyda'r gynull-eidfa:

Beth sydd imi mwy a wnelwyf
 Ag eilunod gwael y llawr?

"Mali," ebe Enoc, wrth fwyta'i gawl llaeth ar swper, "rhaid i fi find i'r dre fori nesa i gal rhwbeth i ladd y lligod mowr na o'r sgibor. Fitan bob isbig feddwn ni, a ma'r tair biwch a'r hen gel bach yn codi 'trwine nawr ar bob tamed ro i o'i blân nw. A faint o di gŵen di laddwd stwetha? Rhaid i difetha nw."

"Wirione," ebe Mali yn wylaidd, "gan di fod di'n mind lawr, dere a photel fach o'r *Farmer's* dât. Se'r bachgen na'n i chal i da'i galon 'to fel pŵi nosweth, fise dda bo diferin bach da ni'n ti. Neith gwerth swllt y tro."

Edrychodd Enoc yn syn ar Mali am funud, ac arhosodd y llwy bren rhwng y ffiol a'i enau ; yna dywedodd yn llawer mwy graslaw'n nag y disgwyliasai Mali :

“Ong gore te, mi na hinna 'to, mi na hinna 'to.”

O hynny hyd derfyn swper ni chlywid sŵn yn y tŷ namyn “awff,” “awff,” y ddeuddyn wrth lafurus dynnu'r cawl laeth i'w geneuau, ac ambell besychiad wan o'r llofft, a thic, tic, dwfn yr hen gloc mawr.

III.

Daeth gaeaf arall heibio i Bantybeudy. Pur debyg oedd gwedd allanol pethau i'r hyn oedd flwyddyn yn ol, os nad oedd mwy o laid ar y buarth a lleisiau'r moch yn fwy aflafar.

Nid oedd y bachgen ieuanc Ifan Rhydderch mwyach yn dihoeni ac yn “mogi o eisieu awyr” yn yr ystafell fechan gaedig ar y llofft. Yr oedd ef, ers bron flwyddyn gyfan, yn huno yn y fynwent newydd, —lle murmurai awel fwyn y rhos ei chyfrinach wrth y llwyni byth-wyrddion, lle plygai'r ywen werdd ei phen mewn hiraeth cwyn-fannus. Buasai ef farw yn sydyn mewn poenau arteithiol ar doriad gwawr y flwyddyn newydd, pan nad oedd neb gerllaw i'w wyllo'n croesi'r ffin ond Enoc a Mali. Hwy eu dau fu yn ei dacluso a'i wisgo'n barod i'r bedd. Dwylaw geirwon, crynedig, Enoc fu yn gosod dwy geiniog i gadw ynghau y llygaid a hyll-dremiai arno mor ofnadwy. Pan ddaeth y meddyg yn gynnw drannoeth, wedi holi ychydig ar Enoc—ei hen gydymaith yn yr ysgol hanner canrif yn ol—ac wedi edrych yn llechwraidd arno unwaith neu ddwy, nid oedd ganddo ond tystio mai clefyd y galon, fel y rhag-ddywedasai, fu yn achos marwolaeth i'r gŵr ieuanc.

Yng nghwrs amser, wedi chwillio ac edrych, ac ysgrifennu a holi, cafwyd profion digonol mai Mali oedd perthynas agosaf, yn wir, unig berthynas byw Ifan Rhydderch, a chan nad oedd ewyllys i'w chael, i'w meddiant hi, neu, yn hytrach, i ddwylaw parod Enoc ei phriod, y disgynnodd cyfoeth y gŵr ieuanc ymadawedig. Am ei laeth a'i wyau a'i frandi a'i ffwdan, derbyniodd Enoc bedwar cant a hanner o bunnau. A bellach gorffennwyd sôn am y dyn ieuanc o'r Amerig, ac aeth y byd yn ei flaen fel cynt.

Tywynnai goleu egwan eto o ffenestr y llofft, a rhedai Mali i fyny ac i lawr y grisiau i weini ar ryw glaf arall. Enoc Dafis ei hun oedd yno y tro hwn yn ymladd, nid am arian bellach, ond am fywyd. Tua'r Hydref blaenorol pan gesglid yr yd i'r ydlan a phan syrthiai dail y coed, clywid cymdogion yn dywedyd yn fynych:

"Ma'r hen Enoc Dafis i weld yn diharpo bob di."

"Rhaid i fi hala hol Dr. Prys lan i gal golwg arnat ti, Enoc," ebe Mali, un dydd yn Rhagfyr wedi i Enoc ildio i fyned i'w wely.

"Doctor!" ebe Enoc yn wyllt, "beth ŵi neid a'r doctor a'i sothach drewllid? Paid di ar di berigl a dod ag e ma nes gofinna i am dano fe! Tenda di arna i gore gallot ti. Rho ddigon o lath a ŵie,—Llath a ŵie! Mali! Gweli di e'n drichid arna i? Pam na gaie rhiwin i liged e?"

Gwastataodd Mali'r gobennydd yn ddychrynedig, a dywedodd, gan roi ei llaw ar dalcen rychiog ei phriod,

"Gorwe nol, Enoc bach, ŵit ti'n breddwido. Ma'r hen de gamil na wedi codi i di ben di."

Fel y dynesai'r flwyddyn at ei therfyn, gwaeth bob dydd yr ai Enoc, ac amlach, amlach y crwydrai ei feddwl. Yn ystod y dydd yr oedd yn bur esmwyth a thawel. Cai ambell gymydog ddyfod i myyl ei wely i ymddiddan a chydymdeimlo. "Gwendid mowr" oedd ei unig achwyniad, a the "gamil a wermwnt lwyd" Mali oedd yr unig feddyginiaeth a gymerai. Ond mynych yn y nos pan oedd tywyllwch a distawrwydd llethol ymhob rhan o'r hen dŷ, deffroai gyda gwaedd oerllyd, crynai fel deilen, a safai'r chwys oer ar ei dalcen, ac Ifan Rhydderch a'i blinai beunydd.

"Gweli di e, Mali? Cadw fe nol! Alla i'm godde i liged e. Ma nw'n y nilin i bobman. O! mai e'n ochen, yn ochen, yn drichid, yn drichid."

Weithiau chwerthin ac ysgyrnygu ei ddannedd a wnai, gan ddywedyd, "Nawr te am y botel fach o'r *Farmer's*. Gwerth swllt neith y tro aie? Ha! Ha! Llai na gwerth swllt, machgen i, ie machgen bach annwl i. Ma cimint saif ar bishin taer yn ddigon i ladd *din*, chweithach lligoden ffrennig. Ie, na wedo'r drigist. Dim rhagor o lâth a ŵie, machgen i, a dihoini machgen i. O! Mali! cinn y gannwll! Wi'n mogi, Mali fach, wi'n mogi."

Nid ar unwaith y gwelodd meddwl pŵl Mali ystyr brawddegau wylltion ei phriod. Yn raddol y cysylltodd y ffeithiau, a phan naeth, gofalodd guddio y pethau hyn oll yn ei chalon ddychwinedig.

IV.

"Mali," ebe Enoc, fore'r Nadolig, "dere a'r Beibil mowr na ma." Aeth Mali i'r "pen ucha" a thynnodd y Llyfr o ben y cwpwrdd. ychodd ei lwch â'i ffedog, a rhoddodd ef ar y ford fach wrth wely Enoc.

"Le mai e'n gweid na obiti ennill yr holl fid a cholli ei ened ei hin?" gofynnai Enoc.

"Ta gwn i, Enoc bach, ta gwn i," atebai Mali, "dima fe i ti. Falle alle Dafi Rhys ne riwin weid wrthot ti."

"Helpa fi i godi ar yn iste, a dere a'n spectral i lan o'r seld."

Ufuddhaodd Mali eto, a chymerodd Enoc y Beibl o'i flaen a throdd y dail un ar ol y llall yn drwsogl a'i fysedd geirwon; ond gorfu ddo roi i fyny'r ymchwil. Tynnodd ei wydrau, a gorweddodd yn dgydag ochenaid. Safai Mali gerllaw a'i dwylaw ar ei hochrau, gan sylly ar Enoc heb ddywedyd gair.

"Llifir dierth iw e i ti a finne, ie, llifir dierth! Pŵi sta nw sha Rehoboth na heddi, lodes, widdest ti?"

"Lemuel Llŵid, yr în a lline, minte Anna'r Ffatri wrthw i dwe. Na pŵi wede wrthot ti nawr le ma cal yr adnod."

"Beth ma'r bachan-crwn na'n neid nawr?" gofynnai Enoc, "Shaffo. Ma di ise di yn y sgibor na'n dost no. Ma cimin arall o sgibe ac erfin yn cal i hiwso o ar ma'r crwt na ma. Rhinto fe a'r lligod, *ma* na wastraff!"

Tybiai Mali y buasai sôn am wastraff yn dwyn peth o'r hen ynni yn ol i Enoc, druan.

"Lligod?" eb ef, gan droi ei ben yn gyffroas. Yna llonyddodd, ac edrychodd am ennyd yn syn i wyneb Mali.

"Wes wirione, ma—"

"Mali, hal y bachan-crwn lawr i di'r capel i ofin i'r pregethwr dierth na, a ddaw e lan i roi tro am dana i. Ma ise i weld e arna i."

Drwy y grisiau culion arweiniodd Mali'r gŵr dieithr i'r ystafellwely ddiaddurn.

"Ma'r prigethwr wedi dod i di weld di, Enoc," ebe hi, ac wrth hwnnw :

"Mai e wedi ffeili cal gafel miwn rhiw eire si'n y llifir na, syr Wedd e'n meddwl bisech chi'n gwbod."

Gafaelodd y pregethwr yn y llaw esgyrnog, wywedig, fu'n tuncyhyd am drysorau daear, ac edrychodd yn dyner i fyw llygad y claf; ac am y tro cyntaf ers hanner canrif, treiglodd deigr yn dro rudd Enoc, a phelydrodd goleu diniwed mebyd am ennyd o'i lygaic hen.

"Mali," eb ef, "cer di lawr nawr, a chai'r drws ar di ol. Cofia gai'r drws. Stim well i ti helpi tipin o'r bachan-crwn i shaffo?"

"Syr, wi'n hidio dim llawer am y shaffo na'r nifeiled na dim nawr, nadw, na'r nifeiled na dim. Ma'r Hollalliog wedi mind yn drech na fi! We chi'n sôn lline yn Rehoboth na am riw bethe we'n aros—yn aros; wi am i chi sharad a fi am rheini. Ond ma rhaid i fi gal gweid rhwbeth ynghinta. I chi felse chi'n diall pethe, syr. Mi helpwch chi fi i groisi'r afon,—i groisi'r afon. Odich chi'n shwrfod y drws na 'nghai?"

Aeth yn agos i awr heibio cyn i'r drws agor drachefn. Pan glywodd Mali ei sŵn, arhosodd mewn agwedd ddisgwylgar, a'i dwylaw ar ei hochrau, tu mewn i ddrws y gegin,—yn barod i ymgrymu'n foesgar i'r gŵr parchedig pan ddeuai i lawr. Ond, yn anghofus o bopeth, aeth ef heibio yn ddisylw ohoni, gan ostwng ei ben, a murmur rhywbeth rhyngddo ag ef ei hun. Ni ddeallodd Mali ond y geiriau "defnydd" a "llwch," ac wedi edrych ar waelod ei got ddu, gwnaeth ei meddwl i fyny beth oedd pwnc ei fyfyrdod "Hm," ebe hi yn ddirmygus, ac aeth i'r llofft.

Gorweddai Enoc yn dawel iawn, a'i lygaid fel pe yn syllu i ryw bellter dieithr. Safodd Mali wrth droed y gwely, a thawel iawn oedd hithau. Cyn hir trodd Enoc, edrychodd ar ei briod yn hir, a dywedodd :

"Mali, ŵi'n mind i di adel di, ŵi'n mind i di adel di! Rho fi i orwe wrth ochor Ifan Rhidderch. Stim o'i ofan e arna i nawr! O'i achos e es i bella, ie, mor bell, mor bell! Ond wedi mind mor

lled y cododd whant arna i ddod nol. Ie, ie, fe halwd i nghal i
tre! Rho ni i orwe da'n gili. Fe fidd no le i tithe, a fiddi dithe'm
i hir. Mi ddaw rhiwin i di hol dithe. Darllen dipin i fi o'r llifir
a, mae e ar gored—le ma'r pregethwr wedi rhoi strac.”

Sychodd Mali ei llygaid ac eisteddodd wrth y ford. Tynnodd ei
ys draws y ddalen, a darllenodd yn araf:

“Fel - y - tosturia - tad - wrth - ei - blant - felly - y - tosturia - yr -
arglwydd - wrth - y - rhai - a'u - hofnant - ef. Canys - efe - a - edwyn
n - defnydd - ni, - cofia - mai - llwch - ydym. Dyddiau - dyn - sydd
fel - glaswelltyn; - megis - blodeuyn - y - maes, - felly - y -
odeua - efe. Canys - y - gwynt - a - a - drosto, - ac - ni - bydd -
wy - o - hono, - a'i - le - nid - edwyn - ddim - o - hono - ef - mwy.
nd - trugaredd - yr - Arglwydd - sydd - o - dragwyddoldeb - i -
ragwyddoldeb.”

A thra'r oedd Mali'n llafurus ddarllen yr adnodau cysurlawn,
hangodd ysbryd Enoc adref at yr Hwn a'i rhoes.

Arhosodd y Parch. Lemuel Llwyd i gladdu Enoc Dafis. Testyn
bregeth oedd Heb. viii 12: “Canys trugarog fyddaf wrth eu
anghyfiawnderau, a'u pechodau hwynt a'u hanwireddau nichofiaf
lim ohonynt mwyach.”

Caer Dydd

L. M. OWEN (*Moelona*).

ANNIBYNWYR MÔN GAN MLYNEDI YN OL.

YCHYDIG ddyddiau'n ol, daeth i'm llaw lyfr cofnodion o hanes yr achos Annibynnol ym Môn gan mlynedd yn ol, wedi ysgrifennu gan y Parch. Jonathan Powell, gweinidog yr eglwys y Rhos-y-meirch a Bethlehem (Capel Mawr yn awr) ar hynny o bryd. A chan ei fod yn taflu goleuni ar rai pwyntiau ynglŷn â'n henwad y Môn, nad oeddwn wedi gweled un cyfeiriad atynt mewn unrhyw lyfr o'r blaen, meddyliais nad anniddorol i ddarllenwyr Y BEIRNIAD fuaasai ychydig o'r pethau a geir yma.

Nid amhriodol, efallai, fyddai gair i gychwyn mewn perthynas â Jonathan Powell ei hun. Ganwyd ef yn Defynnog, swydd Frycheiniog, yn 1764. Ni wyddom ddim o'i hanes ym more oes. Tyb i'r iddo ddechreu pregethu yn Defynnog; modd bynnag, cawn iddo fod am dymor yn ardal Godre-rhos, Morgannwg, ac yn pregethu yn yr ardal. Yn 1790, urddwyd ef yn weinidog i'r eglwys yn Rhaeol Gwy. Llafuriodd yno am saith mlynedd. Dywedir iddo yno gadael amser blin, a thlodi mawr. Cyfododd dadl yn yr eglwys ar gwestiwn diwinyddol. Sabeliaeth oedd cnewyllyn y ddadl, a mynnodd Mr. Powell ddiarddel y rhai a goledent y ddysgeidiaeth honnodd ond gan fod mwyafrif yr eglwys yn erbyn hynny, aeth pethau'n anghysurus, yr hyn a derfynodd yn ei ymadawiad. Daeth i Fôn yn y flwyddyn 1798, a llafuriodd yno hyd ei farwolaeth yn 1823, ym 59 mlwydd oed. Y mae'n amlwg fod Jonathan Powell yn ddyn ymhell o'r cyffredin. Yr oedd o gymeriad cryf a gwrol, ac yn amlwg yn llawn ffraethineb. Meddai gryn lawer o ddawn fel emynydd ac y mae dwy neu dair o'i emynau yn parhau i gael eu canu yn eiddo cynulleidfaoedd, ac yn debyg o bara felly tra byddo Caniadaeth Cysegr yn cael ei gario ymlaen yn yr iaith Gymraeg. Pwy nad yw gyfarwydd â'r emynau hyn?—

Duw'r bendithion yw Dy Enw
Yn cyfrannu'n helaeth iawn, &c.

Mae Crist a'i wradwyddiadau
A'i groesau o bob rhyw, &c.

Fel awdur yr emynau hyn, pe na bai ond hynny, erys coffadwriaeth Jonathan Powell byth yn fendigedig. Ond bellach at yr ysgriflyfr, a ddyddiwyd Gorff. 13, 1818. Rhif yr eglwysi Annibynnol ym Môn ar hynny o bryd oedd 17, sef, Rhos-y-meirch, Capel Mawr, Amlwch, Beaumaris, Llannerch-y-medd, Llanddeusant, Hermon, Pentraeth, Bodffordd, Rhosfawr, Penmynydd, Llanfechell, Cemaes, Ceirchiog (Bryngwran), Bodedern, Groeslon, Caergybi. Y maent i gyd wedi dal hyd yn hyn, oddieithr y Groeslon : rhoddwyd yr achos yno i fyny rai blynnyddoedd yn ol. Nid ydyw amryw ohonynt wedi gwneuthur y cynnydd y buasid yn ei ddisgwyl, ond y maent yn fyw, a rhai o'r achosion erbyn hyn yn gryfion, ac yn llawen famau plant. Yr oedd yn yr ynys hefyd ar yr adeg honno chwech o weinidogion, sef y Parchedigion Jonathan Powell yn Rhos-y-meirch a Bethlehem, John Evans yn Beaumaris a Phentraeth, Robert Roberts yng Ngheirchiog a Bodedern, Owen Thomas yn Llanfechell a Bodffordd, John Evans yn Amlwch, a David Beynon yn Llanddeusant. Yr oedd y rhai hyn hefyd yn cael cynorthwy pedwar o "lefarwyr cynorthwyl," fel y geilw Jonathan Powell hwy, sef Hugh Hughes, genedigol o Fôn ; Evan Roberts, genedigol o Sir Feirionydd ; Titus Jones, genedigol o Sir Aberteifi ; John Jones, genedigol o Fôn. Cofnodir yn y llyfr hefyd am dri oedd wedi dechreu pregethu yn y Sir, ond wedi symud i leoedd eraill, sef Thomas Roberts, genedigol o Falltraeth : bu yn Ysgol y Fenni, ac wedi hynny'n weinidog yn Lloegr ; ond yr oedd wedi marw cyn 1821. Y ddau eraill oedd Lewis a Benjamin Powell, dau fab i Jonathan Powell. Yr oedd y naill, sef Lewis, ar y pryd yn weinidog yn Llanrwst, a'r llall yn yr Wyddgrug ; ond yr oedd Lewis eisoes wedi symud i'r Crwys, Morgannwg, a Benjamin i Ruthin.

Ceir yma hanes pob cyfarfod pregethu perthynol i'r enwad a gynhaliwyd yn y Sir am bymtheng mlynedd, sef o 1806 hyd 1821. Ceir dyddiad pob cyfarfod, y lle y cynhaliwyd, ac mewn llawer

cysylltiad enwau y rhai a gymerai ran ynddo. Er mai hanner dwsin yn unig oedd nifer yr holl weinidogion, eto yr oedd ganddynt syniad lled glir am eu gwaith fel rhai yn gofalu am yr enwad; er yn eglwysi Annibynnol, eto yr oeddynt yn ddigon craff i weled nad oedd dim yn eu Hannibyniaeth Eglwysig a ddylasai fod yn unrhyw ataliad ar eu cydweithrediad a'u hundeb â'i gilydd. Ceir yn yr ysgriflyfr hwn lawer prawf uniongyrchol ac anuniongyrchol o hynny. Yr ymdeimlad hwn a barodd iddynt, mor fore ag 1806, gychwyn cyfarfod misol yn y Sir, a chynhaliwyd y cyntaf o'r cyfryw yn Llannerch-y-medd. Dywed Jonathan Powell mai pedwar gweinidog yn unig oedd yn cyduno yn yr ymgynghrair hwn, sef Abraham Tibbot, John Evans, J. Powell, a Thomas Jones, Beaumaris. Cawsant ar y cychwyn gryn lawer o wrthwynebiad,—“cryn ddigalon—did a gwawd oddiwrth ein pobl ein hunain.” Nid oedd y fath beth wedi bod yn hanes yr enwad o'r blaen. Mae'n wir y dywedir y cynhelid cyfarfod mawr o weinidogion o bell ac agos bob haf yn Rhos-y-meirch a Bethlehem, “a hynny dros lawer iawn o flynyddau.” Ond yr oedd wedi ei roddi heibio ers blynyddoedd, “a hynny heb unrhyw achos ond difaterwch.” Nid rhyfedd felly fod cryn wrthwynebiad ar ran rhywrai i gychwyn y cyfarfod misol. Tybed fod y pryd hynny rywrai yn petruso rhag “Presbytereiddio” yr enwad, a'u bod yn clywed gormod o sawyr Methodistiaeth ar yr enw “cyfarfod misol”? Modd bynnag, cynhaliwyd y cyfarfodydd yn bur reolaidd a chyson o'r cyfarfod yn Llannerch-y-medd, er na chadwyd unrhyw gofnodiad ohonynt hyd 1809. Felly y mae tair blynedd o hanes cyfarfod misol Annibynwyr Môn ar goll, ac erbyn hyn nid oes neb a all roddi i ni unrhyw oleuni arnynt. Y cyfarfod cyntaf yn y llyfr ar ol cyfarfod Llannerch-y-medd, ydyw cyfarfod Amlwch, Hydref, 1809. Ni chofnodir pwy oedd yn pregethu yn y cyfarfod hwn, ond dywedir beth oedd y mater a drafodid yn y gynhadledd, neu fel y galwai'r tadau hi, “cyfrinach y cyfarfod misol,” sef “sefydlu ar fod casgliad o ddimai yn yr wythnos oddi wrth bob aelod tuag at wneud Trysorfa tuag at gynorthwyo achosion amgylchiadol yr eglwysi.” Felly nid Undeb yr Annibynwyr Cymreig ydyw y cyntaf i feddwl am gychwyn trysorfa gynorthwyol i'r enwad, yr oedd cyfarfod misol Annibynwyr Môn gan mlynedd yn ol yn

gweled mai peth angenrheidiol iawn fyddai trysorfa o'r fath. Nid rhyw lawer o lewyrch fu ar y mudiad, ac eto daliodd y tadau i lynu wrtho haf a gaef, trwy storm a hindda, a gwnaed y dyddiau lawer o ddaioni yn y ffordd syml honno. Methiant hollol fu'r ymgais gyntaf, ond daliasant ati, ac ymhen rhai blynyddoedd cawn hwy yn ceisio rhoddi ffurf arall i'r ymdrech. Yng nghyfarfod misol Rhos-y-meirch, a gynhaliwyd Rhagfyr 11 a 12, 1815—blwyddyn Brwydr Waterloo—pasiwyd i'r eglwysi wneuthur casgliad cartrefol 10 ceiniog, 5 ceiniog, a dwy geiniog a dimai, bob mis at gynorthwyo talu dyled y capeli ym Môn, a bod amser y casgliad wedi dechreu y Calangaeaf hwnnw. Yn y cyfarfod dilynol, Chwefror 6 a 7, a gynhaliwyd ym Methlehem (Capel Mawr) barnwyd y gallesid casglu bob blwyddyn yn yr eglwysi £30, "ond bod yn ffyddlon, a gosodwyd Robert Roberts, Treban, yn drysorydd, a Wm. Pierce i'w gynorthwyo." "Ond," meddai'r cofnodydd drachefn, "ni ddaeth yr amcan i ben ond yn gloff iawn, ond y mae rhyw gymaint yn ael ei casglu gan rai." Dychmygaf glywed rhyw ddarllenydd syn yn sibwrdd, Rhyfedd mor gywir i'n traddodiadau cyntefig yr ydym fel enwad! Nid ydym yn pallu mewn medr i basio penderfyniadau, ond dal braidd yn gloff yr ydym wrth geisio eu cario allan. Modd bynnag, dydd y pethau bychain ydoedd y pryd hynny, ac yr ydys wedi symud cryn lawer er hynny.

Ond nid materion ariannol fel hyn yn unig a drafodid yng "Nghyfrinach" cyfarfod misol Môn yn y dyddiau gynt. Ymddengys fod rhywrai yn mynychu y "gyfrinach" heb y wisg briodas, ac yn y cyfarfod a gynhaliwyd yn Rhos-y-meirch yn Rhagfyr, 1809, pasiwyd "Nad oes un hawl gan aelod fyddo yn afreolaidd gartref i wthio i gyfrinach y cyfarfod misol." Ni ddywedir beth fu canlyniad pasio penderfyniad o'r fath, ac ni roddir unrhyw fanylion gyda golwg ar yr amgylchiadau uniongyrchol a arweiniodd i basio'r cyfryw benderfyniad.

Mewn cyfarfod yn Hermon, yng Ngorffennaf, 1819, cafwyd trafodaeth ar y pwysigrwydd i rieni plant, a phennau teuluoedd, egwyddori eu plant yn fwy manwl, a'u holi beth y maent yn ei ddal ar y pregethau; hefyd, anogid yr eglwysi i gynnal cyfeillach ar nos Saboth ar derfyn gwaith cyhoeddus y Saboth. Yn y cyfarfod misol a gyn-

haliwyd ym Methlehem, Ionawr 12, 13, 1812, cawn hwy yn ystyried y priodoldeb o gael cyfarfod gweddi rheolaidd ar nos Lun cyntaf o bob mis, ac eto yng nghyfarfod misol Rhos-y-meirch, Chwefro 8 a 9, 1819, cawn hwy yn pasio penderfyniad i sefydlu cyfarfod athrawon rheolaidd ynglŷn â phob Ysgol Sabothol yn y Sir. Yn y penderfyniadau hyn yr ydys yn cael cychwyniad, beth bynnag, cyn belled ag yr oedd a wnelo eglwysi Annibynnol Môn â'r cwestiwn, dri sefydliad sydd wedi dyfod yn barhaol yn ein heglwysi: sef y gyfeillach nos Sul, y cyfarfod gweddi nos Lun, a'r cyfarfod athrawon yn yr Ysgol Sul.

Ceir yn yr ysgriflyfr hwn hefyd awgrym fod yr athrawiaeth yn cael cryn lawer o sylw'r tadau. Calfiniaeth oedd yr athrawiaeth a ddysgid yn gyffredin gan Annibynwyr Môn, ac yn y cyfarfod misol a gynhaliwyd yng Ngheirchiog, Ionawr 30ain, 1814, cafwyd trafodaeth ar y mater hwnnw, a phasiwyd fod yr athrawiaeth i gael sylw, ac ymddiddan amdani yn y cyfarfodydd neilltuol cartrefol gan y bobl. Efallai mai ffrwyth yr ymddiddan hwnnw oedd y penderfyniad a basiwyd yn y cyfarfod misol yn Amlwch, Mai 2 a 3, 1814, pan benderfynwyd gosod disgyblaeth fanwl mewn grym, ac y cydsyniwyd i amlygu trwy lythyr i Mr. Arthur Jones, Bangor, "nas gallasem gydsynio â'i ddull o bregethu rhyw bynciau." Cafwyd ymddiddan pellach ar y mater yng nghyfarfod misol Pentraeth y Sulgwyn dilynol; yn y cyfarfod hwnnw yr oedd Mr. Arthur Jones yn bresennol, a "chafwyd ymddiddan ag ef am y pethau ag oedd yn bregethu, ond nis cafwyd boddlonrwydd o gwbl ynddo." Dyna Arthur Jones wedi ei bwyso yn y cloriannau, ac wedi ei gael yn brin!

Yn yr un cyfarfod hefyd, penderfynwyd casglu at drysorfa Llundain i gynnal gwragedd gweddwon gweinidogion, a phlant amddifaid, ond ychwanegir "Nis casglwyd dim oll."

Diddorol iawn ydyw'r cyfnodiad a geir yma am y Gymanfa gyntaf i'w chynnal gan yr enwad ym Môn. Megis mai yn Llannerch-y-medd, hynny ydyw yn Peniel, y cynhaliwyd y cyfarfod misol cyntaf gan yr Annibynwyr ym Môn, yno hefyd y cynhaliwyd y gymanfa gyntaf ganddynt yn y Sir. Bu hynny Medi 29 a 30, 1813, a dyma enwau'r pregethwyr yn y gymanfa honno. Y nos o'r blaen, pregethodd Daniel Davies, Rhos-y-cae (Aberteifi wedi hynny) a William Williams,

Wern : y ddau yn ddynion ieuainc newydd eu hordeinio, Daniel Davies dair blynedd cyn hynny, a William Williams o'r Wern bum mlynedd cyn hynny. Drannoeth am 7, D. Roberts, Llanfyllin, wedi hynny o Fangor a Dinbych, wedi ei ordeinio dair blynedd cyn y gymanfa; James Griffiths, Machynlleth, wedi hynny o Dyddewi, wedi ei ordeinio yn 1807. Modd bynnag, yr oedd eisoes wedi cyrraedd safle o gryn amlygrwydd yn ei enwad fel awdur llyfr bychan ar drefn yr eglwys dan y Testament Newydd. Am 10 o'r gloch, pregethwyd gan D. Morgan, Towyn, wedi hynny Machynlleth a Llanfyllin. Newydd ei ordeinio y flwyddyn honno yr oedd Mr. Morgan, ac y nae'n rhaid fod gan yr hen bobl gryn feddwl ohono pan roddent ef i pregethu yn oedfa ddeg y Gymanfa. Ar ei ol ef pregethodd y Parch. Thomas Phillips, Neuaddlwyd, wedi hynny y Dr. Phillips, diwinydd adnabyddus, y gweinidog enwog, a'r athro hyglod. Am 2 o'r gloch, pregethwyd gan y Parchedigion John Roberts, Llanbrynmair, a Benjamin Jones, Pwllheli : dau gawr yn eu dydd, nedrus fel arweinwyr diwinyddol ac yn adnabyddus fel pregethwyr ryfion. Am 6 o'r gloch, pregethwyd gan y Parchedigion Thomas Powell, Dinbych, mab Jonathan Powell, a Thomas Jones, Moelfre, Dinbych. Gwelir fod y pregethwyr oll yng nghymanfa gyntaf Môn yn rhai o'r tuallan i'r Sir, ac y mae'r hen Sir wedi cadw ei thradodiadau yn y mater hwn.

Ceir yma gofnod o ddwy gymanfa arall, sef Cymanfa Llannerch-y-nedd eto yn 1819. Pregethwyr y gymanfa honno oedd y Parchedigion Michael Jones, Llanuwchllyn; Thomas Lewis, Bala; Edward Davies, Rhos-lan; William Jones, Trawsfynydd; John Breese, Lerpwl; William Jones, Caernarfon; D. Morgan, Machynlleth; a R. Everett, Dinbych. Peth rhyfedd yn y Gymanfa hon oedd y caddodid dwy bregeth Saesneg ynddi, sef yn yr oedfa ddeg y bore an Mr. Breese, ac yn yr oedfa ddau gan Mr. Everett. Bu cymanfa rachefn yn Llangefni ym Mehefin 1820 : y pregethwyr yno oedd y Parchedigion William Jones, Caernarfon (wedi hynny, Amlwch); John Lewis, Bala; Robert Morris, Student, a D. Morgan, Machynlleth (Pwy oedd y Student hwnnw, tybed? Nid ydym yn sicr, ond rabiwn mai ef oedd y Parch. Robert Morris a fu'n weinidog am rai lynyddoedd yn Nhredegar : ystyrrid ef yn bregethwr ieuanc

nodedig o addawol. Bu farw yn 1825, yn 35 oed); Edward Davies, Cyttia; D. Roberts, Bangor; Cadwaladr Jones, Dolgellau; Edward Davies, Rhos-lan; a D. Griffith, Bethel. Ni ddywedir fod din pregethu Saesneg yng Nghymanfa Llangefni. Cynhaliwyd Cymanza yn Llannerch-y-medd drachefn yn 1821. Y pregethwyr yn hon oedd: y Parch. John Breese, Lerpwl, a Benjamin Jones, Pwllheli; William Griffith, Caernarfon, wedi hynny y Parch. William Griffith, Caergybi: yr oedd ar y pryd newydd orffen ei gwrs yng Ngholeg Caerfyrddin. Ymhen blwyddyn arall yr ordeiniwyd ef yn weinidog yng Nghaergybi, sef ym Medi, 1822. Yno, fel y cofir, y treuliodd ei holl oes. Ar ei ol ef yn yr oedfa pregethwyd gan y Parch. D. Griffith, Bethel. Am 10, pregethodd William Griffith drachefn yn un o dri: o'i flaen pregethodd Edward Davies, Rhos-lan, ac ar ei ol John Roberts, Llanbrynmair. Efallai mai yn Saesneg y pregethodd y tro hwn, er na ddywedir hynny. Am 2, pregethodd William Jones, Caernarfon, a John Breese; ac am 6, D. Roberts, Bangor, a William Hughes, Dinas mawddwy. Tra yr oedd Annibynwyr Môn fel hyn wedi dechreu cynnal eu Cymanza flynyddol ac yn parhau i fyned ymlaen â'u cyfarfod misol yn rheolaidd, darfu iddynt yn Awst, 1820, sefydlu cyfarfod tri misol, neu chwarterol, rhyngddynt hwy ac eglwysi Annibynnol Sir Gaernarfon. Cynhaliwyd hwn, "y cyfarfod tri misol cyntaf a fu ym Môn erioed," yn Llanfechell. Am rai blynyddoedd, bu'r cyfarfod misol a'r cyfarfod chwarterol yn cydreded. Ond yn y diwedd peidiodd y cyfarfod misol a bod, a daeth Môn ac Arfon i feddu eu cyfarfod chwarterol eu hunain.

Gwelir eto oddiwrth yr hen lyfr diddorol hwn, fod Annibynwyr cyntaf Môn yn selog fel Ymneilltuwyr pybyr ac egwyddorol. Wrth roi cipdrem ar hanes yr achos o'r cychwyn hyd ei ddyddiau ef, y mae Jonathan Powell yn cwyno yn enbyd ar y difaterwch oedd wedi dyfod i mewn i'r eglwysi. "Bu erlid a churo mawr ar yr Ymneilltuwyr cyntaf ym Môn, yn fwyaf creulon ym Mhenmynydd nac mewn un rhan arall o'r Sir, hyd nes iddynt gael diogelwch y gyfraith. Yn y dyddiau geirwon, gwaedlyd hynny yr oedd rhyw ychydig o bersonau enwog am dduwioldeb ym Môn, yn myned bedair gwaith yn y flwyddyn neu'n amlach i Gapel Helyg yn Eifionydd i Swper yr Arglwydd!!! Yr oedd breintiau yr Eglwys Efengylaidd yn fwy o

werth yr amser hynny gan yr Ymneillduwyr cydwybodol, nac ydynt yn bresennol gan Ymneillduwyr digydwytbod ein dyddiau ni, pa rai nas dont ond yn anaml dair milltir o ffordd, ond pan y gwelont hwy yn dda!!!” Yng nghyfarfod misol Llanddeusant a gynhalwyd y Pasg, 1810, “sefydlwyd y gweddaï fod gan bob Ymneillduwr reswm digonol dros ei Ymneillduaeth, a galwyd sylw neillduol at yr Ymneillduwyr hynny oeddynt yn ddibarch i Ymneillduaeth yn offrymu i weinidogion yr Eglwys Wladol.”

Ond er fod yr hen dadau hyn yn selog a ffyddlon i’w hegwyddorion, nid oeddynt na chul na rhagfarnllyd at eu cydgrefyddwyr o enwadau eraill. Cawn gofnod o’r Parch. Christmas Evans oedd wedi ymsefydlu yn weinidog i’r Bedyddwyr ym Môn, yn pregethu fwy nag unwaith yn ein cyfarfodydd misol, ac felly hefyd rai o’r Tadau Methodistiaidd. Cawsom fwynhad mawr wrth ddarllen yr hen ysgriflyfr diddorol hwn, a hyderwn y caiff y darlennydd gyffelyb fwynhad wrth ddarllen y cofnodion hyn allan ohono.

Lerpwl.

O. L. ROBERTS

GORONWY OWEN

IV

1741-1745. Y TYMOR Y BU YM MHWLLHELI A RHYDYCHEN.

GAN fod dyddiadau ymadawiad Goronwy o Fangor; o'i gartref yn Llanfair; a'i benodiad tybiedig yn is-athro yn ysgol rad Pwllheli; yn bynciau cymhlith, ymdriniwyd arnynt, er mwyn hwylustod, gyda'i gilydd yn niwedd yr adran ddiweddfaf. Yr amcan mewn golwg wrth wneuthur hynny oedd symud peth o'r niwl, a rhai o'r camgymeriadau oedd ar y ffordd i ddyfod at wir ffeithiau hanes y bardd yn y cyfwng hwn. Gellir adrodd yn awr yr hyn a wyddys am ei gysylltiadau â Phwllheli a'r ardal, a'r hyn a wyddom o'i hanes yn Rhydychen yn nhymor y bennod hon.

Fel y sylwyd yn barod, gellir casglu oddiwrth rai awgrymiadau a rydd Goronwy yn un neu ddau o'i lythyrâu, i'w rieni, ei fam yn neilltuol, ei ddarofun i offeiriadaeth yr Eglwys Sefydledig er pan oedd yn hogyn yn ysgol Llanallgo. Y syniad hwn oedd yn eu meddwl wrth ei osod mewn ysgol gyhoeddus ar y cyntaf, ac wrth ei gynnal yno am saith mlynedd. Yr oedd myned i brif athrofa yn ymblygedig yn y cynllun; nid oedd yr ysgol ramadegol namyn paratoad i'r brifathrofa—y porth i'r offeiriadaeth. Coleddai a chynhwysai Siân Parri y syniad hwn ym meddwl ei bachgen disglair am y saith mlynedd olaf o'i heinioes. Yr oedd gan Oronwy nod pendant i gyrchu ato pan oedd ym Mangor. Fel y dangosais yn yr adran ddiweddfaf, yr oedd ei alwedigaeth yn sicr yn ei feddwl ei hun pan ymadawodd oddiyno. Oedodd y chwyldroad yn ei gartref ychydig ar ei fynediad i Rydychen, ac feallai fod yr anffawd honno wedi newid ei safle yno, mae'n sicr iddi ychwanegu rhywfaint ar ei anawsterau, ond ni siglwyd dim ar ei benderfyniad i fyned yno. Priodol yw crybwyll yn y cysylltiad hwn i gynheddfau Goronwy ddatblygu'n fore iawn, a'i fod yn ddyn ieuanc annibynnol a chyfrifol ei farn yn gynarach o gryn lawer na'r cyffredin o blant dynion.

Pan "fu farw fy mam," meddai, "yr oeddwn yn dechreu gallu ymdaro tros of fy hun." Gan hynny, pan wrthododd Elizabeth Hughes, ei lysfam gyntaf, ei chefnogaeth iddo orffen ei gwrs addysg, ysgyd-wodd y bardd siomedig lwch Llanfair oddiwrth ei draed, ac aeth ymlaen ar ei gyfrifoldeb ei hun. O'r adeg honno hyd 1745, pan anfonwyd ef yno i lanw lle curad am dair wythnos, nid oes air o sôn iddo ymweled â Llanfair hyd yn oed yn ei wyliau. Yn y cyfwng hwn, y mae gennym ddigon o dystiolaethau mai yn Llŷn y treuliai ei wyliau.

Y mae'n bur anodd rhoddi cyfrif boddhaol am ei holl gysylltiadau â Llŷn ac Eifionydd yn y tymor hwn. Er fod y bardd yn ei "Gywydd i ofyn ffrancod gan William Fychan, Ysw., o Gors y Gedol a Nannau," yn dywedyd fod ganddo "geraint" yn Llŷn :

Ail llanw môr yw y llin mau,
Ceraint i mi 'nhob cyrrau,
Ym Môn, a Llannerch-y-medd,
A Llŷn, a thrwy holl Wynedd,

methais i'n lân ag olrhain un o berthynasau'i dad na'i fam yno, ond gallai fod; yr oedd cysylltiadau agos rhwng porthladdoedd bychain Môn a Llŷn yr adeg honno. Y mae seiliau i gasglu, fel y dangoswyd droeon, mai yn ysgol Pwllheli y bu'r bardd o'r flwyddyn 1734 hyd 1737. Ar y dybiaeth honno, sylwer mai tybiaeth yn unig yw hi eto, yr oedd yn berffaith naturiol iddo ddychwelyd i'r hen ardal yn y cyfwng hwn. Modd bynnag, hyn sydd sicr, daeth rywfodd i adnabyddiaeth agos iawn, a ffurfiodd gyfeillgarwch mynwesol â nifer o brif arweinwyr llên a lleyg Llŷn ac Eifionydd cyn neu yn ystod cyfnod y bennod hon. Ymhlith y rhain yr oedd Andrew Edwards, ei "hen feistr," athro ysgol Pwllheli y rhoddais ei hanes eisioes. Ei enw ef yw'r cyntaf o'r tri a'i cymeradwyodd i gael urdd diacon ym Mangor yn 1745, a hefyd urdd offeiriad yn Llanelwy yn 1747. Un arall oedd John Jones, rheithor Llanystumdwy, a gymerodd Richard Rathbone hefyd ato'i hun i'w gymhwyso i gael ei urddau Eglwysig. Enw John Jones yw'r trydydd ar lythyr cymeradwyaeth Goronwy i gael ei urddau.

Mae'r enw nesaf yn fwy diddorol oherwydd ei hanes a'i gysylltiadau

—Edward Price, rheithor Edern. Yr oedd ef yn ddisgynydd o Edmwnt Prys, mydrydd y Salmau Cân. Ganddo ef y gwelodd Goronwy weithiau'r Archddiacon enwog y cyfeiria atynt yn e lythyr at William Morris, Hydref 16, 1754:—

Er mwyn dyn a gaed fyth afael ar yr hen farcutiaid a soniasoch am danyngynt? Gwaith Edmwnt Prys, etc. Mi a welais er ystalm o flynyddoedd pan oeddwn yn Llëyn, holl ymrysonau a gorchestion Edmwnt Prys, a William Cynwal, gan yr hen berson Price o Edern (Price Pentraeth gynt, a pherson Llanfair ym Mhwll Gwymbill, neu, Pwll Gwyngyll) yr hwn oedd orŵyr i'r Archddiacon, tho' full unworthy of such an ancestor; but those poems were monstrously mangl'd and mis-spell'd. I suppose they might have been copied by old Price of Edern (or perhaps his father, Price of Celynnog) in his younger years, before he understood Welsh, (and indeed he never understood it well) and kept for a family piece in memory of the learned progenitor (*Llyth. Gor. Owen*, Arg. Lerpwl, td. 102-3).

Nid gorwyr ond goresgynnydd i'r Archddiacon oedd Edward Price, fel hyn yn ol yr hen arfer:—Edward ap Edmwnt ap Edward ap Morgan ap Edmwnt Prys. Bedyddiwyd Edward Price Hydref 20, 1696; urddaelododd yng Ngholeg Iesu, Rhydychen, Mawrth 9, 1715, a chymerth ei radd o B.A. o Goleg Magdalen Mawrth 6, 1718. Sefydlwyd ef ym mywioliaeth Llanfair Pwll Gwyngyll Ionawr 25, 1723, a daliodd hi hyd Ebrill 21, 1740, pan sefydlwyd ef yn Edern. Dyma ran o'i danysgrifiad i'r Erthyglau, o Restrfa Esgobaeth Bangor:

I Edward Price, cler. A.B., to be collated and instituted into the Rectory of Edern with the Chapel thereto annexed . . . 21st day of April 1740.

Wedi i mi weled nodiad Goronwy am ei gysylltiad â Phentraeth, troais y copiau o Restr bedyddiadau, etc., Pentraeth ym Mangor a chefais fod Edward Price yn llofnodi amryw o'r flwyddyn 1725 ymlaen fel "curad," oblegid delid y fywioliaeth yr adeg honno gan Esgob Bangor *in commendam*. Ond rhoddodd i fyny'r guradiaeth honno pan oedd Goronwy'n blentyn. Claddwyd Edward Price, Edern, Gorffennaf 12, 1750. Fel y sylwyd, gosododd yr "hen berson Price" ei enw'n ail ar lythyr cymeradwyaeth Goronwy Owen i gael ei urddau Eglwysig, ac fel hyn gwnaed math o fodrwy i gysylltu hanes y ddau fardd. Edmwnt Prys oedd yr olaf o feirdd

mawr yr hen, a Goronwy oedd y cyntaf o feirdd mawr y cyfnod newydd. Ond y ffaith fwyaf awgrymiadol yn llythyr Goronwy yw, ei fod nid yn unig wedi darllen gweithiau Edmwnd Prys a William Cynwal yn y tymor hwn, ond ei fod yn abl i feirniadu cywirdeb y testynau. Ysgrifennai'r llythyr hwn tua deng mlynedd wedi iddo eu darllen. Ceir tystiolaeth ychwanegol yn y man ei fod yn astudio rheolau barddoniaeth ac yn cyfansoddi pan yn Llŷn.

Un o'i gyfeillion eraill yr adeg hon oedd John Owen, Plas yng Ngheidio. Gŵr enwog yn ei ddydd, yn Llein a Chaernarfon, oedd ef. Bu yn Uchel Sirydd Sir Gaernarfon yn 1740. Y mae ein llenyddiaeth yn ddyledus i'r cyfeillgarwch hwn. Oherwydd ei ffrwyth yw yr awdl "Farwnad i'r Elusengar a'r anhepcor Wrda, John Owen," un o'r awdlau cywreiniad yng ngweithiau Goronwy Owen. Y mae'n eglur oddiwrth nodiadau Robert Jones, Rotherhithe, ar yr awdl hon ei fod yn ysgrifennu dan ei ddwylo, ac na wyddai ddim o hanes Owen na pherthynas y bardd ag ef. Yn ei lythyr at Risiart Morris Ionawr 1754, dywed y bardd yr hanes :—

Dyma i chwi Ganiad arall ar y 24 Mesur a wnaethym wedi'ch un chwi, a thybio'r wyf ei bod yn beth cywreiniach. Marwnad yw i Mr. John Owen o'r Plas yng Ngheidio yn Llŷn, hen gyfaill annwyl gennyf fi gynt, ac er nad adwaenoch chwi mohono, eto, tra bo hoff gennyh y prydydd, chwi a hoffwch ei waith, ar ba destyn bynnag y bo. But let me tell you that whatever I have said of him, does really, and in strict truth, fall short of doing justice to his character. He was one of the brightest patterns of all Christian virtues (that were consistent with his station in life, which was but a gentleman farmer) that ever adorned his country. His strict probity, temperance, modesty and humanity were singularly eminent and conspicuous. But above all, his charity to the poor was particularly remarkable. Yn y blynyddoedd tostion hynny pan oedd yr ymborth cyn brinned a chyn ddruted, hyd nad oedd yn gorfod ar lawer werthu eu gwelyau o danynt i brynnu lluniaeth, a phawb a feddai yd yn ymryson am y drutaf a'r caletaf; yr oedd y pryd hynny galon John Owen yn agored cystal a'i ysguboriau, ac yn y Plas yng Ngheidio y câi y rhan fwyaf o dlodion Llŷn eu lluniaeth; yn enwedig y trueiniaid llymion gan bysgodwyr Nefyn. Nid oedd yno ddim nâg am yd, bid arian, bid peidio; talent os gallent pan lanwai Dduw y rhwydau; ac onid ê, fal y dywedai ynteu, mi a'i clywais yn aml, "Doed a ddêl rhaid i bob genau gael ymborth" (*Llyb. Gor. Owen*, Arg. Lerpwl, td. 77-78).

Y mae modd i ni benderfynu'r amser caled y cyfeirir ato yn y llythyr hwn yn gywir. Yn yr hen Almanaciau Cymraeg coffheir y

flwyddyn 1740 fel “y flwyddyn y bu’r rhew mawr, a’r eira mawr yn amryw fannau yng Nghymru ar y 4ydd dydd o Fai, a drudaniaeth mawr ar yd ac ar bob ymborth i ddyn ac anifail.” Dechreuodd y rhew ar Ragfyr 24, 1739, a pharhaodd yr erwin am dros ddau fis bu cerbydau’n rhedeg ar afon Llundain am wythnosau, a bu caledi mawr y blynyddoedd hynny. Ymddengys oddiwrth y ffaith hon fod Goronwy yn adnabod John Owen yn 1740 neu 1741.

Bu John Owen farw Mai 19, 1753, yn 49 mlwydd oed, a chladdwyd ef gyda’i dadau ym mynwent Ceidio. Y mae’r maen sydd ar ei fedd yn dadfeilio, ond ceidw awdl Goronwy ei goffadwriaeth hyd genhedlaeth a chenhedlaeth.

Y nesaf yw William Elias. Yn y tymor hwn y ffurfiwyd y cyfeillgarwch rhwng Goronwy a William hefyd. Yr oedd ef, yn ol Goronwy yn “brifardd o’r harddaf”; yn ddisgybl i Owen Gruffydd, y bardd, o Lanystumdwy. Mab oedd William Elias i Elias ap Risiart, y gof, o Efail Plas Hên, Llanystumdwy. Bedyddiwyd ef Mawrth 7, 1708, yr oedd felly yn hŷn na Goronwy o bymtheng mlynedd. Priododd tua, neu cyn 1737, oherwydd bedyddiwyd Thomas, ei fab hynaf, Rhagfyr 12, 1738. Bu’n byw, ac yn cadw’i grefft—crydd—ym Mryn Beddau, am yr afon â Chapel y Beirdd, Eifionydd, ac wedi hynny yng Nghlynnog, ac oddiyno symudodd, cyn y flwyddyn 1745, i Blas y Glyn, Llanfwrog, Môn, lle bu’n preswyllo’n fawr ei barch hyd ddiwedd ei einioes. Claddwyd ef ym mynwent Llanfwrog, Gorffennaf 14, 1787. Ceir nifer o’i gywyddau, etc., mewn llawysgrifau. Fel lliaws o’n llenorion yn y ddeunawfed ganrif nid oes sôn am ei enw yn ein geirlyfrau bywgraffyddol. Ond dylai fod, oherwydd, nid yn unig yr oedd yn fardd go wych, ond yn gasglwr a chopiwr mawr o’n hen lawysgrifau. Yn un o lawysgrifau Lewis Morris (*Panton MS.* 29, *Rep. on Welsh MSS.* cyf. ii, td. 838) ceir rhestr o gasgliadau o lawysgrifau, ac ymhlith nifer o enwau’r perchenogion ceir enw “William Elias Celynog.” Ceir ei enw, “W. Elias 1728” fel perchennog “MS. 37” sy’n awr yn Llyfrgell Rydd Caerdydd (*Report on Welsh MSS.* cyf. ii, td. 252), sef Casgliad o weithiau Griffith a William Phillip ac eraill. Yr oedd gan William Elias lyfrgell fawr o lyfrau argraffedig hefyd; gwelais i lawer a’i enw arnynt o dro i dro, ac y mae gennyf amryw ohonynt yn awr.

Bydd y ffeithiau hyn yn gymorth nid bychan i egluro cysylltiadau Goronwy a William Elias. Ac eithrio ei lythyr at Owen Meurig, Medi 20, 1741, llythyr Goronwy at Elias yw'r hynaf o'i eiddo sydd ar gael, hyd y gwn i. Dyddir y llythyr o "Ddonnington, Tachwedd 30, 1751." Cyferchir Elias ynddo fel y celfyddgar "Frytwn, a'm hanwyl Gyfaill gynt." Gan fod rhannau o'r llythyr hwn yn taflu goleuni mawr ar hanes y ddau lenor yng nghyfnod y bennod hon ac mewn cyfnod diweddarach, mi a ddyfynnaf y rhannau hynny'n llawn er hwylustod i'r darlennydd :—

Am danaf fy hun, mi allaf ddywedyd, er dechreuad ein cydnabyddiaeth, na welais i yr un y bai hoffach gennyf ei gymdeithas na *William Elias*; a llawer gwaith yr amcenais ysgrifennu atoch, pe gwybuaswn pa sut; o'r diwedd mi a gefais wybodaeth o Gymru, ym mha le yr ydych yn byw. Mi fynaswn i'r awen dacluso peth ar fy ymadroddion rhydlyd ac anystwyth; ni fynnai mo'm clywed, er taer ymbil ohonof fel hyn.

Yna ceir y "cywydd ar ymddiddan rhwng y Bardd a'r Awen," a'r disgrifiad hwn o William Elias ynddo :—

A'r gŵr i'r hwn y'm gyrri,
Nid pwl ful dwl yw, fel di;
Ond prif-fardd yw o'r harddaf,
Am dy gân gogan a gaf;
Hawdd gwg a haeddu gogan,
Deall y gŵr dwyll y gân;
Un terrig yw, nid hwyrach,
Gwn y chwardd am ben bardd bach.

Yn niwedd y llythyr ceir y geiriau hyn :—

Yr wyf wedi cymeryd ail afael ar fy Ngramadeg Cymraeg, a ddechreuais er ys cyhyd o amser; ac y mae'r gwaith yn myned ymlaen fel y falwen, o achos bod gennyf ormod o waith arall ar fy llaw. Mi a ddymunwn arnoch yrru i mi lythyr â rhyw faint o'r hên gelfyddyd ynddo, gynta ag y caffoch ennud." (*Llyth. Gor. Owen*, Arg. Lerpwl, td. 1-2).

Yn ffordus, gellir penderfynu'r adeg y cyfeiria Goronwy yn ol ati yn y llythyr hwn. Symudodd William Elias o Eifonydd i Blas y Glyn cyn diwedd y flwyddyn 1745, oblegid yn ol cofrestr Bedyddiadau, etc., Llanfwrog, Môn, beddydiwyd Hugh, pedwerydd mab William ac Anne Elias, yno, Rhagfyr 25, 1745. Mae'n ddilys mai yn y symudiad hwn y collodd Goronwy olwg am dymor ar William

Elias. Felly, y mae'r geiriau "gynt" ac "er ys cyhyd o amser" yn y llythyr hwn yn cyfeirio'n ol at gyfnod cyn Nadolig 1745 hynny yw, a dywedyd y lleiaf, at dymor y bennod hon (1741-1745). Eto, y mae dymuniad Goronwy ar William Elias "yrru llythyr rhyw faint o'r hen gelfyddyd ynddo" yn dehongli inni'r ymadrodd "cymeryd ail afael ar fy ngramadeg Gymraeg." Mae'n eglur mai'r gelfyddyd farddonol oedd y gangen arbennig o'r gramadeg Gymraeg a astudiaï yn y ddau gyfnod y cyfeirir atynt yn y llythyr hwn. Ceir yn yr hanes ddwy ffaith bwysig i fywgraffydd y bardd, sef: iddo ddechreu myfyrio'r "hen gelfyddyd," rheolau barddoniaeth Gymraeg, yn y cyfnod y daeth i gyswllt gyntaf â'r prif-fardd William Elias, hynny yw, cyn Nadolig 1745; ac iddo ail-afael yn ei astudiaeth ohoni rywbryd cyn Tachwedd 30, 1751, ac mai at William Elias y trodd eilwaith am esiamplau o'r "hen gelfyddyd."

Tyrr y ffeithiau hyn asgwrn cefn y chwedl Forrisaidd mai Lewis Morris oedd athro barddonol Goronwy. Fel y dangosais yn yr erthygl gyntaf o'r gyfres hon, yr echel y try'r chwedl arni yw awydd ac uchelgais Lewis Morris i gael yr anrhydedd, neu'r "anfarwoldeb," fel y geilw Lewis ef yn ei lythyr at William Fychan Hydref 7, 1752, o ddarganfod, a bod yn athro barddonol a noddwr y "bardd mwyaf a gododd erioed" yng Nghymru. Mypwy, hawdd i ni gydymddwyn â hi, oedd hon yn Lewis ei hun, ond camwedd dirmygus ym mywgraffwyr Goronwy yw ei hategu fel ffaith hanesyddol. Dyledswydd gyntaf cofiannydd yw gwneuthur cyfiawnder â'i destun.

Beth yw'r gwir ffeithiau am gysylltiad Lewis Morris â Goronwy fel bardd? Ar ol chwilio i'r mater yn bur drwyadl credaf fod yr adroddiad dilynol ohonynt yn bur agos at fod yn gywir. Daeth Lewis i gysylltiad â Goronwy fel bardd a llenor am y tro cyntaf erioed tua diwedd y flwyddyn 1751 neu ddechreu 1752. Nid oes sillaf yn y cofnodion i brofi unrhyw gyfathrach lenyddol rhyngddynt cyn yr adeg hon. Methais i a chael dim manylion ynghylch eu cyfarfyddiad, ond y mae digon o brofion ar gael mai yn yr adeg hon y digwyddodd yr amgylchiad pwysig a diddorol hwn, digwyddiad sydd ar lawer ystyr yn drobwynt yn hanes llenyddiaeth Cymru. Am yr honiad a wneir i Lewis Morris ddarganfod athrylith awenyddol Goronwy, y mae'n berffaith wir iddo wneuthur hynny, ond nid yn

ol y chwedl, yn hogyn tlawd dinodded yn Llanfair, ond yn offeiriad ac ysgolfeistr "eithriadol o ddysgedig," yn ol ei ddisgrifiad ef ei hun, yn Donnington, Sir Amwythig; nid cyn iddo ddechreu barddoni nac ym more, ond yn anterth ei yrfa farddonol, wedi iddo orffen yr hyn a ystyrir yn gyffredin ei brif gampwaith—"Cywydd y Farn Fawr"; ac un arall a gyfrifir ymhlith ei bethau goreu—"Cywydd Bonedd a Chynheddfau yr Awen," a nifer o ddarnau eraill campus iawn. Profir hyn wrth fynd ymlaen. Mae'n wir, ynteu, yn yr ystyr hon, i Lewis Morris ddarganfod Goronwy, a pharodd y darganfyddiad syndod a llawenydd mawr iddo, y syndod mwyaf efallai yn ei fywyd llenyddol. Y mae'n hawdd casglu hyn oddwrth ei lythyrau, ac oddiwrth y cynnwrf mawr a wnaeth y digwyddiad sydyn a diarwybod hwn yng ngwersyll y Morrisiaid. Cyrhaeddodd "Cywydd y Farn" a "Bonedd yr Awen" William Morris yng Nghaerdydd rhwng Mawrth 7fed ac Ebrill 2, 1752, oddiwrth Lewis ei frawd, ac ysgrifenna William at Risiart ar y dyddiad olaf:—

Dacw fo [Lewis] wedi gyrru imi ddau gywydd o waith Gronwy ap Owen (ap Gronw Owen yr Erych) offeiriad, un o honynt sydd i Ddydd y Farn Fawr, gwaith godidog iawn; ni feddyliais i fod y fath ddyn ar wyneb y ddaear, ni wiw i Mr. William Wynne na Cholhector Dyfi [Lewis] sôn mwyach am y gadair, os Gronwy Ddu a â ymlaen fal hyn, nhw allant ganu'n iach iddi; ond gwreigdda Siân Parri am ymddwyn y fath fardd? (*Morris Letters*, cyf. i, td. 194).

Mewn llythyr a ysgrifennodd at William Fychan, Cors y Gedol a Nannau, Hydref 7, 1752, ceir syniadau Lewis:

I wrote you a good while ago in behalf of poor Gronow Owen, the greatest genius, either of this age, or that ever appeared in our country; and perhaps few other countries can shew the like of him for universal knowledge. I shewed you *Cywydd y Farn* and some other pieces of his when I was last at Nannau; and I have four pieces of his since, that are the best that ever were wrote in our language, and will endure while there is good sense, good nature, and good learning in the world (*Poet. Works of Gor. Owen*, cyf. i, td. 279).

Ceir adroddiad Lewis yn ddiweddarach eto yn ei ragymadrodd i "Cywydd y Farn Fawr" pan gyflwynwyd ef i'r Cymrodorion gyda golwg ar ei gyhoeddi; dyddir hwn "Ionawr 1755":

The author, being unacquainted with his own strength, and having launched into the deep without knowing how far he could swim, desired my opinion of his performance; and I have his leave to present it to the Society to make what use they please of it.

I must own, it greatly surprised me to meet with such a perfect poem in the present age . . . I shall venture my own reputation thus far, in giving the poem before us its due character, at least as far as my knowledge in these things goes from about forty years' study and experience: that it doth not, in my opinion, come short of anything I have hitherto met in our language (*Poet. Works of Gor. Owen*, cyf. i, td. 21-22).

Dengys y dyfyniadau hyn, a gellid rhoddi amryw eraill i'r un perwyl, yr effeithiau gwefreiddiol a barodd y darganfyddiad; ac y mae'n hawdd canfod oddiwrth eu gohebiaethau na wyddai'r un ohonynt ddim am ddoniau awenyddol nac am hanes llenyddol Goronwy Owen cyn 1752.

Cadarnheir y ffaith hon, mai yn 1751-2 y daeth Lewis Morris ac yntau i gyfathrach lenyddol gyntaf gan adroddiad Goronwy Owen ei hun o'r stori. Yn ei lythyr at Risiart Morris, Awst 15, 1752, rhydd y bardd y'r hanesyn rhyfedd hwn:—

Ni ddamweiniodd i mi adnabod mo *Ieuan Fardd o Golege Merton*; mi a glywais gryn glod iddo, a thrwy gynhorthwy *Llywelyn Ddu*, mi welais ryw faint o'i orchestwaith, a diddadi yw na chafodd mo'r glod heb ei haeddu. Er ei fod yn iau na mi, o ran oedran, eto mae'n hŷn prydydd o lawer, oblegid ryw bryd *Tngwyliau'r Nadolig* diweddaf y dechreuais i, ac oni buasai'ch brawd *Llywelyn*, a yrrodd i mi ryw damaid praw, o waith *Ieuan*, ac a ddywaid yn haerllug y medrwn innau brydyddu, ni feddyliaswn i erioed am y fath beth. Tuag at am yr hyn yr y'ch chwi yn ei ddywedyd, sef, mai *Gronwy Ddu o Fôn* yw pen bardd Cymru oll, mae gennyf ddiolch o'r mwyaf i chwi am eich tŷb dda o honof; ond gwir ydyw'r gair, yr ydych yn camgymeryd. *Llywelyn Ddu* yw pen bardd Cymru oll, ac ni weddai'r enw a'r titl hwnnw i neb arall sy'n fyw heddyw. Nid yw *Ieuan* a minnau ond ei ddisgyblion ef, ac o'r disgyblion pwy a ŷf ei ddysg oreu, ond hwnnw fo'n wastadol tan law ei athraw (*Llyb. Gor. Owen*, Arg. Lerpwl. td. 13-14).

Llythyr trwstan ydyw hwn, anodd iawn ei egluro heb i ni weled y llythyr a ysgrifennodd Rhisiart at *Oronwy*, ac y mae bron yn sicr i hwnnw fyned i'r tanllwyth a wnaed wrth ymadael o *Ddonnington*. Wrth ei farnu rhaid i ni gofio iddo gael ei ysgrifennu mewn atebiad i lythyr canmoliaeth a ystyriai'r bardd yn rhy ffafriol, neu, yn hytrach y cymerai arno'i fod. Yr oedd ei alw'n ben bardd Cymru yn tybied diorseddu *Lewis Morris*; disgwyliai'r bardd yn awyddus ar y pryd wrth *Lewis*, y byddai iddo, yn ol ei addewid, sicrhau

ywoliaeth gysurus iddo yng Nghymru ; deallai'r bardd anianawd
 ei gyfeillion newydd a phortha anwes Lewis Morris ; ac yn bennaf
 oll, efallai, ni wyddai'r bardd nemor ddim o hanes Ieuan Brydydd
 Hir, ei gydymgeisydd, nac am farn Lewis Morris am y gŵr hwnnw.
 Clywsai ei ganmol, ac anfonasai Lewis iddo "Awdl i'r Coler Du" o
 waith Ieuan, fel patrwm iddo gyfansoddi wrthi ; ac wrthi hi y
 gwnaeth Goronwy "Awdl y Gofuned" (*Llyth. Gor. Owen*, td. 34) ;
 ond y mae'n amlwg ei fod yn ofni y gallasai fod gan y Morrisiaid
 'orchestion" eraill o'r fath o waith y bardd ieuanc hwnnw. Y
 cwbl a wyddai oedd fod barn Rhisiart Morris yn ei ffafr ef, a bod
 y gŵr hwnnw wedi crybwyll y gwahaniaeth yn eu hoedran. Etyb
 Goronwy fod Ieuan, "er yn iau nag ef o ran oedran, eto ei fod yn
 hyn prydydd o lawer" ; a bod Ieuan "yn wastadol tan law ei
 athraw," am ei fod o'r ardal honno mae'n debyg. Yn hyn cam-
 ynniai Goronwy'n fawr, yn ei anwybodaeth o'r ffeithiau. Ganed
 Ieuan Brydydd Hir Mai 20, 1731 ; urddaelododd ym Merton,
 Rhagfyr 8, 1750 ; a dechreuodd brydyddu tua 1751. Gwelir felly
 fod Goronwy'n hyn prydydd na Ieuan o ddeng mlynedd. Gwyddai
 Goronwy fod ganddo amryw ddarnau barddonol yn ei ysgrepan, ar
 fesurau englyn unodl union, a chywydd deuair hirion, o'i waith ei
 hun, a rhai ohonynt yn ddeng mlwydd oed, ond cymerai arno na
 hybiai ddarnau yn y mesurau hynny, hyd yn oed ei gywyddau i
 "Fonedd yr Awen" a'r "Farn Fawr," yn ddigon i deilyngu'r teitl
 o "ben bardd Cymru oll." Yr agwedd hon a gymerai'r bardd mewn
 atebiad i ganmoliaeth y Morrisiaid, ond nid hon a gymerai bob
 amser wrth ateb beirniadaeth anffafriol. Hyn a barodd i Lewis
 Morris, yn ei ragair i "Gywydd y Farn," ddywedyd : "the author
 being unacquainted with his own strength, and having launched
 into the deep without knowing how far he could swim, desired my
 opinion of his performance." Ar yr ystyriaeth nad oedd wedi
 canu dim ond ar y ddau fesur a enwyd yn unig y gellir esbonio ei
 ythyrr at Rhisiart Morris. Modd bynnag, yn yr un llythyr, rhydd y
 bardd gymorth i ni benderfynu problem dyddiad cywyddau
 "Bonedd yr Awen" a'r "Farn Fawr" cyn belled ag y mae a
 wnelo'r mater â'r pwnc sydd mewn llaw yn awr.

Mewn atebiad i ofyniad, neu i feirniadaeth, Rhisiart Morris ar gwpled olaf "Cywydd y Farn Fawr":

Crist fŷg a fo'r Meddyg mau,
Amen!—a nef i minnau.

rhydd y bardd yr eglurhad hwn:—

Os nad fŷch yn dîrnad paham y rhoddwyd y geiriau hyn yn ei ddiwedd:—
Crist fŷg a fo'r Meddyg mau—gwybyddwch, claf, a thra chlaf o'r cryd oeddwn pryd y dechreuais y Cywydd, ac hyd wyf yn cofio, meddwl am farw a wnaeth i mi ddewis y fath destyn (*Llyth. Gor. Owen*, Arg. Lerpwl. td. 12).

Gŵyr y sawl a ddarllenodd weithiau barddonol Goronwy yn y llawysgrifau ei fod, fel rheol, yn gosod y flwyddyn y canwyd hwynt wrthynt. Ond nid oes dyddiad wrth y "Farn Fawr" a "Bonedd yr Awen" mewn un argraffiad o'i weithiau, am nad oes yn yr un o'r llawysgrifau. Rhydd Mr. Owen Edwards dabl amseryddol yn ei argraffiad ef; a "1752" fel y flwyddyn y canwyd hwynt, ond yn hyn syrthiodd i gamgymeriad. Dechreuodd Goronwy baratoi'i weithiau i'r wasg yn 1757 (*Llyth. Gor. Owen*, td. 132), ond ymfudodd i Fyrsinia cyn gorffen. Ymddengys i mi'n bur debyg fod y copi hwnnw wedi myned i ddwylo golygwyr y *Diddanwch Teuluaid*; o leiaf, y mae i'hai pethau ym mhenodau'r Cywyddau yn yr argraffiad hwnnw na fedrai neb ond Goronwy eu rhoddi. Mae'n hysbys fod y Morrisiaid wedi cymryd gofal neilltuol i baratoi'r *Diddanwch Teuluaid* (1763) i'r wasg. Un ffaith nodedig am y gwaith hwn yw fod holl weithiau Goronwy wedi eu dyddio ynddo oddieithr y "Proest Cadwynodl Bogalog" (td. 35); "Ad Apollinem & Musas" (54); "Cywydd i Ddiawl" (62); "Bonedd a Chynneddfau'r Awen" (66); "Cywydd y Farn Fawr" (77); "Tri Englyn Milwr" (94); a'r cyfieithiad o Addison, "Dyledswydd a Doethineb Dyn" (95). Pan gofier i Goronwy ei hun ysgrifennu o leiaf bedwar copi o "Fonedd yr Awen" a'r "Farn Fawr" i'r Morrisiaid a ffryndiau eraill yn 1752, ac i'r Morrisiaid eu hunain adysgrifio rhai ohonynt i'w cyfeillion hwythau, onid yw'n syn na allasai'r un ohonynt roddi'r flwyddyn y cant y bardd hwynt wrthynt? Yr unig gasgliad cyson â'r holl ffeithiau yw, nad allasai'r bardd ei hun roddi'r flwyddyn

wrthynt, am mai gweithiau wedi eu naddu'n hamddenol, wrth ei bleser ei hun, ac nid darnau wedi eu bwrw mewn byr amser, hynny yw, o fewn cylch blwyddyn neilltuol, oedd y campweithiau celfydd hyn.

Cadarnheir y golygiad hwn gan eglurhad Goronwy ei hun i Risiart Morris. "Hyd yr wyf yn cofio," meddai'r bardd, "meddwl am farw a wnaeth i mi ddewis y fath destyn." Yr unig esboniad ar y geiriau hyn a ddeil feirniadaeth yw, fod yr achlysur y cyfeirir ato, y clefyd y bu agos i angau ynddo, wedi digwydd gryn amser yn ol. Prin yr ysgrifennai'r bardd am amgylchiad a ddigwyddasai ychydig o fisoedd yn ol fel hyn. Nid deil y dybiaeth i Oronwy ganu'r cywyddau hyn yn nechreu 1752 feirniadaeth. Dangosais fod y ddau wedi cyrraedd William Morris, Caergybi, rhwng Mawrth 7fed ac Ebrill 2, 1752; cawsai ef hwynt o law Lewis ei frawd; rhaid eu bod yn ei ddwylo ef rywfaint yn gynarach na hynny; o leiaf yn Chwefror 1752. Ond dywed Goronwy ei fod ar yr achlysur y dechreuodd "Gywydd y Farn" yn glaf, tra chlaf, o'r cryd. Nid oes air o sôn am afiechyd yn ei llythrau ef nac yn llythrau'r Morrisiaid yr adeg hon, ac nid Goronwy oedd y dyn i fod yn ddistaw dan esgusawd fel hwn yn nechreu'r flwyddyn 1752. Ond, eto, y mae gennym gywydd o'i waith i "Galan 1755," a llythyr o'i eiddo at William Morris, Ionawr 1, 1755, yn esbonio achlysur ei ganu (mae dyddiad y llythyr hwn yn anghywir fel y gwelir ar unwaith yn y cyfeiriad sydd ynddo, "Jan. 1st" sydd arno, ond awgrymaf ar ol darllen llythyr William Morris mai "Jan. 21st" a ddylai fod). Yn hwn dywed y bardd:

Ni bum yn glaf Galan ermoed o'r blaen, am hynny mi wnaethym ryw fath ar Gywydd i hwn, sef Calan o'r O.S. [Old Style] (*Llyth. Gor. Owen*, Arg. Lerpwl, td. 112).

Gwelir felly na fu'r bardd yn glaf ar ddechreu'r flwyddyn 1752; ond, dechreuwyd Cywydd y Farn ar achlysur clefyd trwm, ac y mae'r dybiaeth o glefyd trwm ar ol y Calan 1752 yn bwyta'r amser sydd mewn dadl. Er bod ein syniadau am athrylith awenyddol y bardd yn uchel iawn, eto, yn wyneb ei gwynion parhaus am ofalon ei ysgol ddyddiol yn Nonnington, a'i guradaeth yn Uffington yn 1752, heb sôn am afiechyd trwm, credwn fod y syniad iddo droi

allan ddau o gywyddau naddedig fel “Bonedd yr Awen” a “Farn Fawr” mewn cyn lleied o amser, ac o dan y fath amgylcheddau, yn anhygoel; mae'r dybiaeth felly yn anniffynadwy. Gyrdd ni gan hynny i'r casgliad fod y cywyddau hyn, ac amryw eraill fel y dangosir wrth fyned ymlaen, wedi eu gorffen gan eu hawddwyr cyn iddo ddyfod i gyfathrach lenyddol â Lewis Morris yn niwedd flwyddyn 1751.

Erys un mater arall i'w benderfynu er cwblhau'r ddadl, sef sicrhau'r hyn a wnaeth Lewis Morris, ei “athro barddonol” tybiedig, i wellu'r gwaith ei “ddisgybl” gwylaidd. Yn ffodus, y mae gennym dystiolaeth y ddau ar y mater hwn. Yr hyn a ddywed yr “athro” am “Gywydd y Farn Fawr” yw:

I must own it greatly surprised me to meet with such a perfect poem in the present age . . . I must own myself far from equal to the task of writing notes on such an excellent piece (*Poet. Works of Gor. Owen*, td. 21 a 23).

A dyma adroddiad y “disgybl” gwylaidd:

I am sorry I cannot send it [Cywydd y Farn Fawr] you prepared [for the Press] at this time; the reason why is that Mr Lewis Morris was pleased to favour it with an examination, and marked out *some few slips* in it as to the poetry, which I have since endeavoured to correct, but with what success I have not yet heard; and I am not willing that anything of mine should be made public without the consent and approbation of my tutor (*Llyth. G. Owen*, td. 3).

Nid oes sôn i'r “athro barddonol” gywiro dim ar “Gywydd Bonedd yr Awen.” Gwelir felly fod hawl Lewis Morris i'r teitl o “athro barddonol” awdur cywyddau y “Farn Fawr” a “Bonedd yr Awen” cyn wrthuned a phe'r hawlid i mi'r teitl o fod yn “athro Cymraeg” i olygydd Y BEIRNIAD am i mi ddarllen rhai o broffennau ei gampwaith ef—y *Gramadeg Cymraeg*.

Bid sicr i'r darllenydd unwaith eto nad yw bychanu Lewis Morris yn un o amcanion yr erthyglau hyn. Yr wyf yn gobeithio cael oedolion yn y man i ddangos gwasanaeth dirfawr Lewis i'n llenyddiaeth. Fy amcan i yma yw dadenhuddo'r gwir am Oronwy; clirio'r cruglwyth chwedlau disail ac anwireddus sydd amdano yn ei gofiaethau; ei ryddhau o'r wrogaeth Forrisaidd a ysbeilliodd, hyd y

yn, ei gymeriad o'r haeddiant a'r anrhydedd a deilynga fel un a
mladdodd ei ffordd ei hun drwy anawsterau dirfawr, heb unrhyw
ymorth oddiwrth y Morrisiaid na neb arall, ond trwy ei ddiwyd-
wydd ei hun i enwogrwydd; ac a enillodd iddo ei hun yr anrhydedd
fod yn un o wŷr dysgedicaf ei oes, a phrifardd ei genedl yn yr
mseroedd diweddar, cyn i'r Morrisiaid wybod "fod y fath ddyn
r wyneb y ddaear," chwedl William Morris.

Dyna fi wedi profi geudeb y dybiaeth wrthun fod a wnelo Lewis
Morris ddim, fel noddwr, nac athro barddonol, â Goronwy cyn diwedd
y flwyddyn 1751, yn wir, nad oedd a wnelo'r un o'r Morrisiaid ddim
ef cyn iddo orffen rhai o'i brif weithiau llenyddol: "Cywydd y
Farn Fawr" a "Chywydd Bonedd yr Awen" fel enghreifftiau.
Gall y bydd i ddarganfyddiadau dyfodol gymhwyso, neu newid, rhai
nân bethau a ddywedwyd, ond credaf yr erys prif osodiadau'r erthygl
hon yn ddisigl byth, a chredaf hefyd ei bod yn werth yr holl drafferth
awn i wneuthur hyn o wasanaeth er mwyn gwneuthur cyfiawnder â
hoffadwriaeth Goronwy Owen. Mae'r ffordd yn awr yn glir i adrodd
ei hanes yn Rhydychen.

(I'w barhau).

Coleg y Gogledd,
Nadolig, 1915.

T. SHANKLAND.

A ELLIR DISGYBLU'R MEDDWL ?

II.—Y RHESWM

FEL yr awgrymais yn fy erthygl gyntaf ar y testun hwn ychydig iawn o athrawon ac o ysgrifennwyr ar egwyddorion addysg a goleddai hyd yn ddiweddar unrhyw amheuaeth ar y posibilrwydd o wella, cryfhau, a disgyblu'r rheswm, a hynny ar gyfer o waith o ystyried pob math ar faterion hawdd ac an-hawdd. Credwyd ei bod yn bosibl gwneuthur hyn nid yn unig yn y pwnc yr ymarferir ef ynddo, ond y byddai ymresymiau dyn ynghylch mater fathol seryddiaeth yn gliriach a sicrach wedi iddo fynd trwy gwrs o ystyried a barnu ffeithiau cysylltiedig â phwnc hollol wahanol, megis llysieuech. Uwchlaw pob moddion arall a ddefnyddid i'r pwrpas hwn, gosodir gwerth neilltuol ar astudio'r ddwy wyddor,—Rhesymeg a Mesuron-iaeth.² Nid oes ond ugain mlynedd wedi mynd heibio er parhau gyhoeddodd Prifathrofa Cymru ei rheolau cyntaf ynglŷn â'r arholiadau y byddai rhaid llwyddo ynddynt cyn y gellid ymaelodi ynddo neu ennill un o'i graddau. Oddiar hynny hyd heddyw, ni all na gael ei dderbyn yn aelod o'n Prifathrofa, heb iddo'n gyntaf broffod ganddo beth gwybodaeth o rifydddeg, algebra, a mesureg. Er broffod ganddo wybodaeth eang o lawer pwnc arall, heb fesuron-iaeth, ni ydynt o un lleshad iddo. Yn y rheolau cyntaf hyn, gosodid gorff hwyfod ar bob ymgeisydd³ am radd i ddilyn cwrs yn egwyddorion Rhesymeg, a phasio arholiad ar ei ddiwedd. Er ys rhai blynydd- oedd, mae'r rheol hon (a addolwyd gan gynifer) wedi ei thafu i'r wadd ac i'r ystlumod, ond nid cyn iddi hi, fel llawer eilun ara- wneuthur niwed i nifer mawr, sef i do ar ol to o fyfyrwyr Cymru.

Mae'r bendithion a ddisgwyldid eu hennill drwy astudio Rhesym- yn hysbys i'm darllenwyr, ac nid oes angen i mi ond eu crybwy-

¹ *Y Beirniad*, V, 2 (Haf 1915).

² Defnyddiaf "mesuron-iaeth" i gyfateb â *mathematics*, a "mesureg" i gyfateb â *geomet-*

³ Yn rhyfedd iawn, rhyddheid rhai myfyrwyr neilltuol rhag dilyn Rhesymeg os cyn-
ent *Engineering Drawing*.

bydd gan lawer am gyfnodau hirion na allai dyn ymresymu'n gywir i'w hastudio hi, a chredid y dylai hi, yn anad dim, osod allan ei dilyn ganddo wrth fwrw barn ar wahanol faterion. Tueddu i'w ddiffannu'n gyflym y mae'r dyb hon, a rhoi lle i'r syniad mai dam-niaethol ac nid ymarferol yw ei phrif waith, sef chwilio i mewn a penderfynu *sut* yr ydym yn meddwl a rhesymu. Credaf mai dyma'r ffordd gyffredin ysgrifenyddwyr ar hyn o bryd, a chredaf fod yr hen ffydd yn gallu Rhesymeg i'n helpu i ddatblygu barn gref gyffredinol i'r gwannach nag y bu, er nad yw wedi diffodd. Er enghraifft, gwed rhesymegwr diweddar¹ ar un llaw mai bychan yw'r lles union-ffurthol y gall yr wyddor hon ei wneuthur drwy ffurfio rheolau arfer gwaith ymresymiadol y meddwl, ond ar y llaw arall, parha ef i'w eraill i gredu fod iddi werth ymarferol o fath arall mewn addysg, erwydd, yn ei eiriau ef, "Hawlia Rhesymeg ystyriaeth ofalus a phwys iawn iawn o'r mater [sef deddfau'r meddwl] yr ymdrinia hi ag ef, a thuedda hyn i gynyrchu arferiad o ofal cyffelyb wrth astudio unrhyw bwnc arall." Dywediad pwysig iawn yw hwn, ond gallaf i'w bwrw fawr betruster ddywedyd nad yw ef na neb arall hyd yn hyn wedi profi ei bod yn bosibl i Rhesymeg nac i unrhyw Wyddor na'i helpu i'w astudio arall, gynyrchu arferiad ag iddo effeithiau mor eang yn eu cyffwrdd. Yn wir, er nad yw tystiolaeth yr arbrofion a wnaethwyd yn y maes hwn yn unfryd, eto methodd rhai ymchwilwyr a'u harganfod unrhyw drosglwyddiad o'r gofal ychwanegol a enillir yn ymgyddwriaethu drwy ymdrin ag un pwnc i'r gwaith o ymdrin â chwestiwn wahanol. Yn y cysylltiad hwn, diddorol yw sylwi mai profiad cyffelyb a gafodd athrawon Prifathrofa Cymru : gyrrwyd y mwyafrif o'nynt i'r penderfyniad mai annoeth oedd gorfodi myfyrwyr i astudio Rhesymeg : yr oedd yn amhosibl barnu gymaint neu leiedd yr elw a dderbynnid gan y mwyafrif drwy eu hymdriniaeth â'r pwnc, ond gwelid yn hawdd yr effaith niweidiol a wneid ar y rhai nad ddwynt am ddilyn y cwrs, ac ar y rhai, er yn alluog i ddeall pynciau eraill, oedd yn analluog i feistrolu hwn. O ganlyniad, diddymwyd y rheol, ac ni chlywais neb yn galaru ar ei hol. Cyfaddefir yn lled gyffredinol heddyw nad oedd Macaulay ymhell o'i le, pan ysgrifenyddodd

¹ H. W. B. Joseph, *Introduction to Logic*, 1906, tud. 10.

nodd yn 1837¹ : “ I’r graddau y cymherir un person, ysgol, cenedl neu genhedlaeth â pherson, ysgol, cenedl neu genhedlaeth arall i’r graddau hynny y gogwyddir at y farn nad oes yn yr wybodaeth am ddamcaniaethau rhesymeg un duedd at wneuthur dynion yn w ymresymwyr.”

Ond os telir llai o wrogaeth yn awr na chynt i Resymeg, ac os ydych chi nifer y rhai a’i galwant yn Frenhines y Gwyddorau wedi lleihau, mae’r parch a delir i’w chwaer sydd yn llywodraethu dros Fyd Mesurur a Rhif yn uwch nag y bu erioed o’r blaen, ac y mae nifer deiliaid hon yn fwy lluosog nag y bu yn ystod un flwyddyn o’i theyrnasiad. Ond pan gofir mai achos y gwrthryfel a godwyd yn erbyn Rhesymeg oedd yr hawliau anghymedrol a wnaed erddi gan ei gweinidogion a chan y gwneir hawliau cyffelyb ar ran Mesuroniaeth, nid rhyfedd fod y gwrthryfel yn eangu a lledaenu, a bod rhai yn amharod i dalu’r hen wrogaeth i hon hefyd. Ceir ei deiliaid mwyaf teyrngarol yn eidd Prifysgolion; ac eto ceir ambell un hyd yn oed yno yn gweiddi anghaf ei diorseddu, a chodi Gweriniaeth ym Myd Gwybodaeth.

Am werth mawr Mesuroniaeth, nid oes un ddadl. Nid oes angen profi ei bod hi’n anodd iawn i unrhyw un gyflawni ei waith yn ein gwlad ni heb beth gwybodaeth o Rifydddeg, a bod yna alwedigaethau llawer y mae meistrolaeth ar reolau algebra a mesur weithiau yn hanfodol ynddynt, a phrydiau eraill, os nad yn anhepgorol, o leiaf yn fuddiol iawn. Ni ellir dwyn gwaith cymhleth ein teyrnas ni yn y blaen heb fod ynddi filoedd o ddynion hollol hyddysg ym mhob rhan, hen a newydd, o egwyddorion mesur a rhif. Ond rhaid cofio nad ar y tir hwn y cyfiawnheir gwneuthur Mesuroniaeth yn bwnedig gorfod. Cydnabyddir gan bawb fod gwybodaeth gyffredinol o rai gwyddorau eraill, megis fferylliaeth, yr un mor hanfodol i bob gwladwareiddiedig. Bu’n gŵyn gan rai yn ein herbyn ni, Brydeinwyr, ei bod yn talu gormod sylw i bynciau fel Groeg a Lladin, gan esgeuluseu gwyddorau a daflant oleuni ar natur y galluoedd y mae’r bydysawd yn symud drwyddynt. Yn ffodus i ni heddyw, talwyd sylw cynyddol gennym yn y blynyddoedd diweddaf i’r gwyddorau hyn. Ond er maint eu pwysigrwydd, gellir ymaelodi mewn llawer prif athrofa heb feddu unrhyw wybodaeth ohonynt. Paham, ynteu

¹ Yn ei draethawd ar Bacon.

gellir gofyn, y rhaid gorfodi myfyrwyr i astudio Mesuroniaeth ? Nid oes berygl yr esgeulusid gwyddor mor werthfawr, canys nid esgeulusir fferylliaeth a phynciau eraill. Atebir ni ar unwaith, nad er mwyn yr wybodaeth a enillir y gwneir Mesuroniaeth yn bwnc gorfod, ond er mwyn y ddisgyblaeth feddyliol a geir drwyddi. Credai meddyliwr cyn gryfed a Whewell mai'r wyddor hon yw'r moddion pwysicaf at feithrin y gynneddf ymresymiadol. Y mae'n debyg y cytunid ag ef gan lawer o'n prif ysgolheigion heddyw. A oes yna rywbeth yn natur Mesuroniaeth i gyfrif am y fath syniad ? Paham yr edrychir ar yr wyddor hon gyda pharch mor arbennig ? Gosodaf rai ystyriaethau o flaen fy narllenwyr a'u galluoga i ateb y gofyniadau hyn drostynt eu hunain.

Dywedir mai ganddi hi, o bob gwyddor, y mae'r sylfeini cadarnaf. Gwir yw nad yw'r gred yn eu hansefydlogrwydd mor gryf heddyw ag y bu unwaith. Er hynny, gwreiddir y ffydd neilltuol sydd gan bawb ohonom mewn llawer o wirioneddau Mesuroniaeth yn nodwedd arbenigol cyfansoddiad ein meddwl. Medd dyn welediad o fath arbennig i sicrwydd y gosodiadau a osodir i lawr ynghylch mesur a rhif,—megis am linellau, cylchau, petrualau, swm 2 a 2 cyfanswm 85×34 , ac felly yn y blaen. Ni feddwn welediad nac argyhoeddiad tebyg am y gosodiadau a wneir gennym mewn un wyddor arall. O achos hyn, y mae'n bosibl i ni gytuno'n rhwydd ar ystyr a deffiniad y termau a ddefnyddir gennym mewn Mesuroniaeth. Er enghraifft, cytunir yn ddigon parod ar ddywedyd mai cylch yw'r llinell a gynyrchir trwy droi un pen i linell unionsyth yn yr un cyfeiriad o un gorweddffan nes dyfod yn ol yno, gan adael y pen arall heb ei symud o gwbl. Yr ydym yn sicr fod y deffiniad yn un cywir, am y gallwn wneuthur cylch yn ei ol. Y mae'n wir y gellir deffinio "cylch" mewn mwy nag un ffordd, a bod yn eithaf sicr am wirionedd pob un ohonynt. Ond yn hyn eto, cytuna dynion gydag unfrydedd arbennig i dderbyn a defnyddio'r deffiniad hwnnw na chynhwysir dim ynddo ond yr hyn a fydd yn ddigonol i osod y syniad o gylch o flaen ein meddwl, a hynny yn y modd mwyaf uniongyrchol a syml. Gellid dywedyd, er enghraifft bellach, mai ffurf yn cynnwys tair llinell unionsyth yw triongl, neu mai ffurf yw ag ynddi dair ongl yn cynnwys gyda'i gilydd 180 o raddau. Dewisir y deffiniad cyntaf yn

lle'r ail, am y dywed mewn modd llawer mwy syml yr hyn sydd ddigonol, ond nid mwy na digon, i osod y syniad o driongl o'n blaen. Gorfodir ni gan ryw reidrwydd meddyliol i dderbyn deffiniad o'r fath. Ond wrth ddeffinio sylwedd fel gwlith, bydd gwyddonwyr yn aml yn hir cyn cytuno ar ddeffiniad boddhaol, ond ar ol ei ddewis, ni wyddant paham y rhaid i wllith fod yr hyn y dywedir yn y deffiniad, ac nid rhywbeth arall; mae'n wir y gorfodir hwythau, wrth dderbyn deffiniad o'r fath, gan ryw reidrwydd, ond y mae un gwahaniaeth rhyngddo a'r llall, canys cyn belled ag y gwelir, gallai gwlith fod yn wahanol i'r hyn y dywedir ei fod yn y deffiniad, ond wrth ddywedyd mai ffurf gynwysedig o dair llinell unionsyth yw triongl, ni ellir amgyffred am y posibilrwydd o'i ffurfio o bedair neu wyth llinell, nac o ddim ond tair. Yr ydym yn gweld i ben draw'r mater ar unwaith. Dylwn ychwanegu yn y fan hon nad yw pob rhesymegwr yn caniatáu fod i ddeffiniadau mesur a rhif reidrwydd arbennig o'r fath y cyfeiriwyd ato: dywed rhai nad yw pob deffiniad ddim ond yr hyn y cytunwn i *ddywedyd* eu bod. Ond hyd yn oed pe bai hyn yn gywir, byddai'n werth i ni ynglŷn â'r ymresymiad presennol sylwi ar y ffaith y teyrnasa unfrydedd llawer mwy cyffredinol am ddeffiniadau Mesuroniaeth nac am ddeffiniadau gwyddorau eraill, ac ni ellir gorbrisio'r fantais o gychwyn ar gadwyn hirfaith o ymresymiau ar ol gosod i lawr yn ein deffiniadau sylfeini y ceir cymaint sicrwydd ac unfrydedd ynghylch eu sefydlogrwydd a'u nerth.

Hen gwestiwn y dadleuwyd llawer arno, am fod ei ateb mor bwysig yn holl gylchoedd bywyd, yw hwnnw: A ellir penderfynu hanfod unrhyw beth, a thynnu llinell wahaniaethol eglur rhyngddo a'i briodoleddau? Cyn belled ag y deallaf fi'r gofyniad, dylid ei ateb yn y nacaol. Canys os gellir rhoddi dau ddeffiniad i'r un peth, mae'n glir na ellir gwahaniaethu rhwng hanfod a phriodoledd, oherwydd pwrpas deffiniad yw dywedyd beth yw hanfod ac nid priodoleddau'r ffurf neu'r sylwedd neu'r mater yr ydym yn ei ystyried; ac os yw dau ddeffiniad yn bosibl, un ogyfuwch â'r llall, yna medd yr hyn a ddeffinir *ddau* hanfod. Ond pan ddywedir wrthym fod i sylwedd penodol ddau hanfod, gofynnwn ar unwaith, Beth yw'r cysylltiad rhyngddynt? Os na fodola un ddolen rhwng

y ddau, yna mae iddynt fodolaeth ar wahan i'w gilydd, ac yr ydym i bob pwrpas yn dywedyd fod y peth gwreiddiol yn ddau beth. Os oes cysylltiad rhyngddynt, y mae'n amlwg y dylai ef gael ei gyfrif yn rhan o hanfod y peth ei hunan, a therfynem wedi cyfrif tri hanfod i un peth. Byddem felly wedi methu cael yr hyn yr oeddym yn ei geisio, sef hanfod y ffigiwr, neu'r sylwedd, dan sylw. Canys mewn un achos yr ydym yn awgrymu fod y peth yn ddau, ac yn yr achos arall ei fod yn dri pheth gwahanol.

Os wyf fi'n iawn, rhaid o ganlyniad anobeithio cael un ateb digonol, a dim ond un, i'r hen gwestiwn y cyfeiriwyd ato, canys ein hamcan wrth ei ofyn oedd ennill gwybodaeth am natur y sylwedd neu'r ffigiwr ynddo ei hun, ac ar wahan i bopeth arall. Ond os bodlonwn ar dderbyn fel deffiniad yr hyn a esyd y peth deffniedig o flaen ein meddwl yn y modd sylfaf, yna gallwn fodloni ymhellach ar dderbyn yr hyn a gynwysir yn y deffiniad fel yn gosod allan hanfod y cyfryw beth. Gwelsom yn barod ei bod hi yn haws gwneuthur hyn ym maes rhif a mesur, nag mewn un maes arall.

Awn yn ol at yr hyn y cytunasom arno ynghylch y mater hwn. Gwelsom nad oedd rhaid i ni dderbyn un, a dim ond un, deffiniad o driongl, er enghraifft, canys gwelsom y gallasem gael dau neu dri neu ragor. Gwelsom ymhellach y gallasai pob un o'r deffiniadau fod yn gywir, ac na allem amgyffred sut yr oedd yn bosibl i'r hyn a ddywedid ynddynt am driongl fod yn wahanol. Gwelsom hefyd mai mater o gytundeb rhwng dyn a dyn yw'r un y dewisir ei ddefnyddio yn gyffredinol. Nid oes angen i mi'n awr ond pwysleisio un gosodiad pellach, sef mai nid mater o gytundeb yw yr hyn a gynwysir yn y deffiniadau hyn, ac yn neffiniadau eraill mesuroniaeth. Fel y dywedwyd uchod, ni ellir cytuno ar ddywedyd mai ffigwr o bedair llinell yw triongl. Mae yna gysylltiad anhepgorol rhwng y peth ei hunan â'r hyn a ddywedwn amdano yn y deffiniad. Mewn llawer gwyddor, rhaid boddloni ar ddeffiniadau amodol. Ond os cynygia mwy nag un deffiniad ei hunan i'r meddwl mewn mesuroniaeth, pa faint mwy a awgrymir i ni yn y gwyddorau eraill? Dewisir un ohonynt gennym er mwyn cyfleustra, ac nid o achos ein bod yn gweled i bendraw hwnnw, ond nid i bendraw'r lleill. Gan ei bod mor anodd cael deffiniad terfynol o unrhyw beth yn y maes hwn, gobaith

gwan sydd gennym hefyd ddyfod o hyd i'w hanfod : y mae hi yma bron yn amhosibl rhannu'r priodoledau oddiwrth yr hanfod.

Fel y dywedwyd uchod, dibynna ein gallu i ddeall hanfod mesur a rhif, ac i'w ddeffinio, ar y gwelediad arbenigol sydd gennym i'w natur hwynt : mae yna rywbeth uniongyrchol a therfynol yn y gwelediad hwn. Wedi i mi unwaith ddeall beth yw pump, neu beth yw petruol, ni ddeallaf hwynt yn well ar ol ymdrafod â channoedd o enghreifftiau ohonynt. (Nid wyf yn awgrymu nad oes lles yn y fath ymdrafodaeth, canys heb hyn efallai y bydd i mi anghofio yr hyn a ddeallais). Y mae gennyf hefyd sicrwydd y bydd pump a phetruol yr un yn eu natur ym Mhataronia yn y flwyddyn 2018 ac ar yr Wyddfa yfory, am fy mod yn sicr fod natur rhif a lle yr un ymhob man ac ar bob adeg. O achos hyn oll, cyrhaeddir cytundeb lled rwydd a llawn am ddefiniadau mesuroniaeth.

Ceir parodrwydd tebyg yn y lle nesaf i gydnabod fod rhai o'r gweithrediadau y sonnir amdanynt yn yr wyddor hon yn bosibl ymhob lle ac ar bob amser. Dyma dair a ddefnyddir yn gyson mewn mesureg : (1) Gellir tynnu llinell unionsyth rhwng dau bwynt ; (2) gellir estyn llinell unionsyth ; (3) gellir tynnu cylch o amgylch pwynt neilltuol, a hynny mewn pellter penodol oddiwrtho. (Sonia'r beirdd am Oddefiadau : ai Goddefiadau fyddai'r gair Cymraeg goreu am y *Postulates* hyn ?) Ar ol caniatâu ar y dechreu fod y gweithrediadau hyn yn bosibl, nid oes angen petruso wrth eu defnyddio dro ar ol tro.

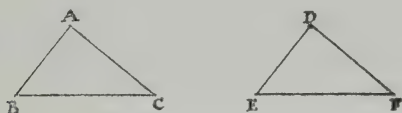
Yn y trydydd lle, ceir parodrwydd mawr i dderbyn nifer o osodiadau o fath arall a ddefnyddir mewn Mesuroniaeth, a chydabod eu bod yn wir heb un ymgais at eu profi. Derbynnir hwynt fel Gwir-ebau. Enwir deuddeg ohonynt gan Euclid yn ei waith ar Fesureg. Rhoddaf ddwy, sef y gyntaf, yr hon a ddywed fod " pethau sydd yn gyfartal i'r un peth, yn gyfartal i'w gilydd," a'r nawfed,—“ Y mae'r cwbl o beth yn fwy na rhan ohono.” O'r deuddeg, mae unarddeg yn wir tuhwnt i bob amheuaeth. Ond fel y credodd rhai ei bod yn bosibl bob amser osod allan hanfod pob mater mesuregol a rhifyddol mewn un deffiniad terfynol, felly y credodd eraill fod y deuddeg gosodiad a enwyd gan Euclid yn wir, ac o ganlyniad y derbynid hwynt gan bawb, am fod yn "rhaid" iddynt. Dangosais yr

anhawster ynglŷn â deffinio, a gŵyr llawer o'm darllenwyr am yr amharodrwydd a deimlir gan rai i gydnabod deuddegfed gosodiad Euclid fel gwireb.

Er na ellir felly ganiatau fod sylfeini mesuroniaeth yn hollol ansigledig, eto hawdd cydnabod eu bod yn gadarnach na seiliau un wyddor arall, am fod y meddwl yn derbyn ei deffiniadau, ei goddefiadau, a'i gwirebau gyda chymaint o sicrwydd. Cyfyd llawer o'r parch a delir i Fesuroniaeth o hyn.

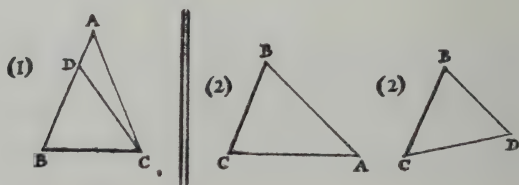
II. Dywedir fod i'r *ymresymïadau* hefyd a ddefnyddir mewn Mesuroniaeth gadernid ac eglurder eithriadol. Gellir esbonio'r gosodiad hwn yn y modd canlynol: Fe gofir ei bod yn bosibl cyrraedd cytundeb lled gyffredinol ynghylch y deffiniadau y gosodir allan hanfod rhif a mesur ynddynt. Er enghraifft, ceir parodrwydd mawr i gydnabod mai hanfod triongl yw'r tair llinell a'i ffurfia. Ar ol cydnabod hynyna, gellir, drwy help y Goddefiadau a'r Gwirebau, ddarganfod beth fydd y casgliadau a ellir eu tynnu os ystyrir triongl dan amodau neilltuol. Cawn felly olwg ar rai o'i briodoledau. Cymerer enghraifft syml wedi ei chymryd o lyfr Euclid.

Dywedwch eich bod yn dangos i mi y ddau driongl a welir isod, a'ch bod yn dywedyd wrthyf fod yr ochr AB yn ogyhyd a DE, a bod yr ochr AC yr un hyd a DF, a bod maint yr ongl ar bwys A yr un a maint yr ongl ar bwys D. Bwriwch nad oes gennyf un erfyn mesur na thorri. A allwn i brofi rhywbeth am hyd BC ac EF, neu am faint y ddau driongl, ABC a DEF ? Gallwn.

Yn y man cyntaf, pe na bai gennyf ddim i dorri allan y triongl DEF o'r papur sydd o'i gylch, er mwyn ei osod ar ben y triongl arall, ni fyddai dim i'm lluddias i *ddychmygu* fy mod wedi gwneuthur hynny. Hynny a wna. Gosodaf D ar A, a gwnaf i'r llinell DE orffwys ar y llinell AB ; yna, gan fod DE yr un hyd ag AB, rhaid i E syrthio ar B :

y mae'n amhosibl i'm meddwl, o dan yr amodau hyn, amgyffred am i E syrthio ar un pwynt arall. Yn nesaf, gan adael DE ar AB, gadawaf i'r ochr DF syrthio ar y papur. Rhaid iddi orffwys ar AC. Paham, meddwch chwi? Dywedasoeh wrthyf fod yr ongl ar bwys D (gelwir hi yr ongl EDF) yn ogymaint â'r un ar bwys A (sef yr ongl BAC); y mae hyn yn gyfystyr a dywedyd fod DF yn gogwyddo oddiwrth DE i'r un graddau ag y gogwydda yr ochr AC oddiwrth yr ochr AB. Ar hyn o bryd, yr wyf yn dychmygu fod DE yn gorffwys ar AB. Rhaid yn awr i DF orffwys ar AC, canys os na wna DF hynny, rhaid bod yr ongl rhwng DE a DF yn llai neu'n fwy na'r ongl rhwng AB ac AC, ond dywedasoeh wrthyf yn barod fod un yn ogymaint a'r llall. Mae felly yn eglur y gwna DF orffwys ar AC, a chan eu bod yn ogyhyd, syrth F ar C. Gwelwyd yn barod fod E yn gorwedd ar B. Rhaid felly fod yr ochr EF yn gorwedd ar, ac yn cytuno'n hollol â'r ochr BC; (er mwyn cyfleustra ymhellach ymlaen, galwaf y ffaith a brofir yma yn Y). Dyna ni wedi darganfod un ffaith am y ddau driongl nas gwyddem ar y dechreu. Ond gan fod tair ochr y triongl DEF yn gorwedd yn hollol ar dair ochr y triongl ABC, yna ni all y ddau driongl lai na bod yn ogymaint a'i gilydd. (Galwaf y prawf hwn yn Z). Mewn un ystyr, gellir dywedyd nad "prawf" sydd yma, ond gwelediad meddyliol. Yn wir, cyfyngir y term "rheswm" weithiau at y weithred feddyliol uniongyrchol a digyfrwng hon, ond nid dyna ystyr arferol y gair. Yn honno, tynnir casgliad ynghylch ffaith neilltuol drwy help gosodiad a brofiwyd yn flaenorol. Er enghraifft, pe baech chwi yn dodi o'm blaen y triongl ABC (1) a ddangosir isod, a dywedyd wrthyf fod y ddwy ongl ar bwys B ac C yn gyfartal i'w gilydd, yna drwy gymorth y profion a elwais Y a Z uchod, gallwn brofi y buasai raid i'r ochr AB fod yr un hyd ag AC.

(Bwrier fy mod eto heb un erfyn torri na mesur). Cytunech â mi y buasai rhaid i AB ac AC fod yn ogyhyd, neu i un fod yn hwy na'r llall. Dyweder am y foment fod AB yn hwy nag AC. Cytunech â mi y gallwn o ganlyniad dorri darn allan o AB a fyddai'n ogyhyd ag AC. Dychmygaf fy mod wedi gwneuthur hyn, a bod BD yr un hyd ag CA. Yn ol y Goddefiadau, fe ganiateir i mi dynnu llinell union-syth o D i C. Ar ol gwneuthur hyn, mae gennyf ddau driongl o'm blaen, sef ABC (1) a DBC (1). (Er helpu'r newyddian, yr wyf wedi eu gosod ochr yn ochr, ar ol eu troi ychydig, nes bod B ar y pigyn). Os edrychir yn awr ar BAC (2) a BDC (2), gwelir eu bod yn debyg i'r ddau driongl cyntaf a drafodwyd gennym. Yma y mae BA yn yr un yn ogyhyd a BD yn y llall (o leiaf, dyna'r hyn yr ydym am y foment yn ei gymryd yn ganiataol), y mae BC yn y triongl BAC (2) yr un â'r BC yn y llall, a'r un ongl sydd ar bwys B yn y ddau driongl. Gallaf yn awr ddywedyd yn ddiymdroi fod DC yn ogyhyd ag AC canys y mae hyn wedi ei brofi eisoes yn Y uchod : ymhellach, y mae'r triongl BDC yn ogymaint a'r triongl BAC, canys dyna brofwyd yn Z uchod. Nid oes angen i mi brofi'r ddwy ffaith hyn eilwaith : gallaf ddefnyddio yr hyn a brofwyd am drionglau o'r un fath a BAC (2) a BDC (2), gan fod dwy ochr yn yr un o'r un faint a dwy yn y llall, a'r ongl rhwng dwy ochr yn yr un yn ogymaint a'r ongl gyfatebol yn y llall.

Ond, os yn lle edrych ar y ddau driongl, BAC (2) a BDC (2) ar wahan, yr edrychwn arnynt yn (1), yna gwelwn ar unwaith nad yw bosibl i BDC fod yn ogymaint a BAC : ni all rhan fod yn ogymaint a'r cwbl y cynhwysir ef ynddo. Fe gofia'r darllenydd i mi gael fy arwain i'r casgliad fod y ddau driongl o'r un faint, oherwydd i mi dybied (am y foment honno) fod yr ochr AB yn hwy nag AC. Rhaid bellach gydnabod nad yw AB yn hwy nag AC. Yn yr un modd, gallwn ddangos nad yw AC yn hwy nag AB. O ganlyniad, rhaid eu bod o'r un hyd.

Yn yr ymresymiad hwn, fel yn yr un cyntaf, defnyddir rheswm, canys y mae yma welediad uniongyrchol, ond fe ddefnyddir rheswm yma yn yr ystyr arall hefyd, gan ein bod yn seilio un casgliad ar ol y llall ar brofion a sicrhawyd ar sylfeini cryf yn flaenorol. Gellid dyfynnu enghreifftiau cyffelyb o rifydddeg, algebra, a rhannau eraill

mesuroniaeth. Gwahaniaethir yr wyddor hon oddiwrth eraill gan y defnydd llawer helaethach a wneir ynddi o reswm yn y ddwy ystyr a nodwyd. Fe deimla'r mesuronydd hyder cryf iawn yn ei gasgliadau, am fod ei waith (gyda rhai eithriadau) yn gorwedd ar ddeffiniadau diamwys, ar oddefiadau naturiol, ar wirebau (ar y cyfan) cydnabyddedig, ac ar gadwyni o ymresymiaid cadarn. Gall hawlio ei fod yn bosibl iddo ef ddatblygu priodoledd ar ol priodoledd, a'u cadw ar wahan i hanfod y materion y mae yn eu trin. Dyma achos arall i gyfrif am y parch neilltuol a delir gan lawer i wyddor mesur a rhif.

III. Credir gan rai fod gwerth mawr yn perthyn i fesuroniaeth am y llywodraethir ni i raddau mor fychan gan ein dymuniadau a'n teimladau yn ein hastudiaeth ohoni. Yn ein hymwneuthur â diwinyddiaeth, gwleidyddiaeth, barddoniaeth, a thestynau tebyg, dellir ni weithiau gan ragfarn neu hunan-les. Ond teyrnasa rhyw dawelwch arnom ym meysydd rhif a mesur, cyffelyb i'r llonyddwch a orffwys ar uchelfannau'r Alpau. Gadawaf y mater yn awr : rhaid i mi ei ystyried mewn adran arall.

IV. Edrychir ar fesuroniaeth gyda pharchedigaeth neilltuol gan lawer am fod ei deall a'i meistrolï yn orchwyl mor anodd. Cydnebydd pawb mai ein hamcan cyntaf wrth ddysgu'r wyddor hon, fel gwyddorau eraill, i blentyn neu fyfyrwr, yw sicrhau ei fod yn dyfod i ddeall yr egwyddorion sylfaenol cyn gynted a chyn gliried ag sy bosibl, a'n gwaith ni yw ei helpu i ychwanegu cadwyn ar ol cadwyn at yr ymresymiad, a rhoddi iddo gyfleusterau lluosog i'w hymarfer ynglŷn â gwahanol fathau ar broblemau. Ond yn ol y ffordd y dysgid mesur ac algebra hyd yn oed ugain mlynedd yn ol, ni ellid dywedyd fod mwyafrif ein hathrawon yn gwneuthur hyn yn foddhaol, ac o ganlyniad, llwybr caled a droedid gan yr ysgolor. Erbyn heddyw, trawsnewidiwyd cynlluniau dysgu mesuroniaeth mewn cannoedd o ysgolion, a llwydda llawer mwy i ennill meistrolaeth arni na chynt. Yn ddiddadl, dysg ein plant ni yn 1916 y modd i drafod ac ymresymu ynghylch y canghennau hyn o wybodaeth gyda llawer llai o ludded a phoen na phlant 1896. Fy marn i yw mai ennill yw hyn drwyddo draw. Ni allaf fi ddygymod â'r syniad fod gwerth mesuroniaeth fel cyfrwng addysg yn llai heddyw am fod ei dysgu'n haws nag y bu. Ni wn paham y dylid talu parch ych-

wanegol i wyddor na chelfyddyd yn unig oherwydd ei hanhawster. Ond dyna yr hyn a wneir gan laweroedd.

Bodlonaf ar enwi'r pedair ystyriaeth a nodwyd uchod i ddangos ffynonellau'r gred ddofn a goleddir am bwysigrwydd eithriadol mesuroniaeth fel cyfrwng disgyblaeth rhagor pynciau eraill. Ni phroffesaf fy mod wedi dihybyddu'r mater. O'r rhai nad wyf wedi eu henwi, tuedda rhai i osod pwys ar y manteision a ddeillia i'r wyddor hon o wneuthur cymaint defnydd o arwyddnodau : gwasanaetha y rhai hyn fel math ar law fer, ond llaw fer fwy rhagorol nag un Pitman, am fod ystyr rhai ohonynt yn eglur ar amrantiad llygad, heblaw eu bod yn arbed llawer iawn o lafur i'r meddwl. Yn rhyfedd iawn, er y credai'r rhesymegwr a'r mesuronydd enwog, Descartes, yng ngwerth rhai rhannau o fesuroniaeth fel cyfrwng i ddisgyblu'r meddwl, tueddai i dibrisio lles disgyblaethol algebra, am ei bod yn bosibl mynd trwy wahanol weithrediadau'r adran hon mewn modd hanner-peiriannol drwy help arwyddnodau priodol. Mor anodd yw cyrraedd unfrydedd barn !

Beth yw'r effeithiau daionus y dywed rhai a deimlir gennym o astudio gwyddor mor bwysig, un a orffwys ar egwyddorion sy gan amlaf mor ddiymwad, un a wna ei gwaith drwy help ymresymia dau sydd mor sicr ac wedi eu cysylltu â'i gilydd mewn modd mor glir, ac un hefyd a drinir gennym heb gynhyrfu na blys, eiddigedd na balchter ?

(I'w barhau).

Coleg Debeudir Cymru a Mynwy.

WILLIAM PHILLIPS.

UN O LYFRAU WILLIAM SALESBURY

YN y flwyddyn 1536 y bu farw Erasmus, ac yn 1546 y bu farw Martin Luther. Yn 1546 hefyd yr argraffwyd y llyfr Cymraeg cyntaf. Oddeutu canol yr unfed ganrif ar bymtheg daeth Cymru i deimlo grym tri symudiad mawr Ewropeaidd, sef y Diwygiad Protestannaidd, y Gwrth-Ddiwygiad (neu ymdrech y Pabyddion i lestair llwyddiant y Diwygwyr) a Dadeni Dysg. Am ganrif gyfan, nes i ferw'r Rhyfel Cartrefol orchfygu popeth arall yn ein gwlad o'r braidd, y tri symudiad uchod a benderfynodd gwrs neu ffurf llenyddiaeth Gymraeg. Ni chyhoeddwyd llyfr Cymraeg ond odid am gan mlynedd na ellir ei ddosbarthu fel yn perthyn i un o'r tri. Mewn geiriau eraill ysgrifennai Cymry un ai am fod eu heneidiau ar dân o blaid y Grefydd Newydd ac am hyrwyddo ei hathrawiaethau, neu ynteu am eu bod yr un mor danbaid i gadw'r Hen Grefydd a'i harferion yn fyw yn y tir, neu ynteu am fod cariad at Ddysg wedi ei ennyn yn angherddol yn eu calonnau. Fel rheol, y mae'r olaf yn wir am yr holl lenorion hyn. Ceir Cymro o Brotestant dysgedig, neu o Babydd dysgedig, yn ysgrifennu o blaid eu cyfundrefnau eu hunain. Eto weithiau llafuria'r naill a'r llall ar bwnc o ddysg noeth, a chyhoeddant lyfr nad oes a wnelo ddim oll â'r Pab nac â Chyfiawnhad trwy Ffydd na dim o'r cyfryw, ond â Chelfyddyd Gramadeg.

Dangosodd Dr. Gwenogvryn Evans yn ei ragymadrodd i *Oll Synnwyr Penn* fod bywyd a gorchestion Erasmus wedi ysbrydoli William Salesbury i'w ddilyn. Cyhoeddodd Erasmus lyfr o Ddiarhebion, a'r llyfr cyntaf a gyhoeddodd Salesbury oedd trefniant Gruffudd Hiraethog ar y Diarhebion Cymraeg. Cyhoeddodd Erasmus argraffiad o'r Testament Newydd yn yr iaith Roeg, a Luther y Beibl yn yr Ellmyneg, ac fel hwythau tynnid Salesbury'n anorchfygol at yr un gorchwyl. Brwdfrydedd dros Brotestaniaeth a roes inni Feibl Dr. Morgan ac un Dr. Parry; *Deffyniad Ffydd Eglwyr Loegr*, Morris Kyffin; *Perl mewn Adfyd*, Hugh Lewis;

Llyfr yr Homiliau, Edward James. O'r tu arall, sêl eirias dros Babyddiaeth a roes inni *Athravaeth Gristnogawl* Dr. Morris Clynnog, llyfrau Dr. Rosser Smyth, a llawlyfrau crefyddol ei athro, Dr. Gruffudd Roberts, y tri yn alltudion ar y Cyfandir oherwydd eu daliadau crefyddol, ac oddiyno yn gwneuthur eu hegni goreu o blaid yr Eglwys Gatholig ymhlith eu cydgenedl.

Cafwyd toreth o gynnrych dysg gan y naill blaid a'r llall. Dyna *Ddosparth Byrr ar y rhan gyntaf i ramadeg Cymraeg* Dr. Gruffudd Roberts a gyhoeddwyd ym Milan yn 1567; ei ddosparth ar fesurau cerdd dafod, a'i ddetholion o farddoniaeth Gymraeg, a'i gyfieithiad o *De Senectute* Cicero; Gramadeg Cymraeg mewn Lladin a Rheolau Cerdd Dafod, etc., gan Dr. Siôn Dafydd Rhys yn 1592; *Barddoniaeth* Capten William Middleton (1593); a Gramadeg Cymraeg mewn Lladin gan Henry Salesbury yn yr un flwyddyn. Wedyn *Egluryn Phraethineb sef Dosparth ar Retoreg*, Henri Perri (1595); Gramadeg Cymraeg mewn Lladin gan Dr. John Davies o Fallwyd yn 1621, a'i Eiriaduron Cymraeg-Lladin a Lladin-Cymraeg yn 1632. Ac i droi'n ol am ennyd at William Salesbury rhaid coffau nid yn unig ei argraffiad o Ddiarhebion Cymraeg, ond hefyd ei Eiriadur Cymraeg a Saesneg yn 1547: *A playne and a familiar Introductio*", teaching how to pronounce the letters in the Brytishe tongue," yn 1550, a 1567.

Ped ychwanegid llyfrau mewn Lladin a Saesneg gan lenorion Cymreig ac yn ymdrin â hanes a daearyddiaeth a llysieuath Cymru gan wŷr fel Humphrey Llwyd, Syr John Price, etc., âi'r rhestr yn faith iawn. Ond dylid enwi argraffiad Dr. David Powel o *Itinerarium Cambriae* Giraldus Cambrensis yn 1585, i ddangos yr ysbryd oedd yn gweithio.

A theg hefyd fyddai crybwyll amryw gyfansoddiadau mewn llawysgrifau yn y cyfnod hwn, fel gwaith Thomas Williams o Drefriw ar eiriadur Cymraeg a ddefnyddiwyd gan Dr. Davies; neu un Henry Salesbury y bwriadai ei brintio o flaen ail argraffiad o'i Ramadeg (*Llyfryddiaeth y Cymry*, td. 69) ac a ddaeth yntau i ddwylo'r dysgawdr o Fallwyd. Hefyd llyfr y Doctor ei hun, *Flores Poetarum Britannicorum*, nas cyhoeddwyd hyd ymhell ar ol ei farw; a Phum Llyfr Cerddwriaeth Simwnt Fychan, etc.

Ond fy amcan yn y nodiadau hyn yw cyfeirio sylw at lyfryn o waith William Salesbury na chafodd ef mo'r diolch a haeddai amdano, oherwydd nad ymddangosodd ar ei ben ei hun yn ei ddyddiau ef, ond mor ddiweddar ag 1856 fel ychwanegiad i Bum Llyfr Cerddwr-iaeth Simwnt Fychan yn *Nosparth Edeyrn Dafod Aur Ab Ithe* (td. cxii). Cyfieithiad yw o dermau rhetoreg a gramadeg o'r Lladin i'r Gymraeg, gydag enghreifftiau dethol o waith y beirdd Cymreig, ac ychydig o waith awduron Lladin, i egluro eu hystyron. Ceir nodyn neu ddau (td. xv) ar y gwaith :—

Llyfr John Jones or ffugrau ai rrannau y rhai a ymchwelawdd William Salbri or Lladin ar Groeg yn Gamberaeg

Anwyl Ddarlleydd llyma fyrdau o henwae yr holl ffigrau uchod a ymchwelawdd Wiliam Salbri or Lladin ar Groeg i'r Gamberaeg ac a chwanegwyd y ddwy ran gyntaf y gan Sr. Tomas Williams ar rran ddiwaethaf y sydd mal y gedewis Wiliam Salbri y hi, y ddwy ran gyntaf a ysgrifennais i ar ol Roissier Morys ar ddiwaethaf ar ol Rissart ap Sion.

Dyma argoel fod Thomas Williams wedi ymyrru yn hyn o orchwyl eto, ond ni fedraf benderfynu hyd a lled ei gyfraniad at y gwaith. Ef a ysgrifennodd *Mostyn* 110, ac ar dud. 131 yn y llawysgrif honno dyna geir :—

Yma y sôniwn am ffigurae ai rhannau yrhai a ymchwelawdd W.S. or lladin ar Groeg ynghambaraec ac wedyr angwanegu gan Tho : Wms.

Ar ymyl y ddalen,

W. Sals : wedi cyfieithu y llyfr hwn ai gyrrodd i Ruffud Hiraethoc.

Dechreuau fel hyn :—

Schema sydd ryw sicrawch ar air neu synwyr yn rhagori ar ddeuall y cyffredin.

Yn ymyl y ddalen ychwanegir “ Dull ymadrodd Dullwedd ymadrodd.” Troer i *Dosp. Edeyrn* cxii, ac fel hyn y darlennir :—

Yma y ssoniwn bellach am Ffugrau ai rrannau y rrai a ymchwelawdd William Salbri or Lladin Ynghambaraec.

Shema (Dull neu Dullwedd ymadrodd) ssydd ryw ssikrhawch ar air neu araith neu ssynwyr, yn rhagori ar ddevod y kyffredin.

Ceir cyfle i gymharu hyn â gwaith W.S. ei hun yn *Jesus College MS. 9*,

lawysgrif Simwnt Fychan, ond rhannau o'r Ffugrau Ymadrodd wedi eu copïo yn llaw William Salesbury ei hun yn ol Dr. G. Evans¹ (*Reports* II, 39). Cyn 1575 yw amseriad y MS.

SCHEMA ssydd ryw sikrawch ar air Nev araith Nev ssynnwyr yn rragori ar ddevod y kyffredin.

Pa faint "angwanegodd" T.W. i hyn? Rhoi "dull ymadrodd etc." ar ymyl y ddalen, gadael "neu araith" allan, a rhoi *ddevall* am "ddevod." Erbyn copi *Dosp. Ed.* y mae "dull ymadrodd" wedi ei gorffori yn y testun, ond eto rhwng cromfachau. Credaf felly y medrwn gymryd yr hyn a argraffwyd yn *Dosp. Ed.* fel yn sylweddol yr hyn a gyfeithodd William Salesbury o'r Lladin. Eto, ysywaeth, lithrodd llawer bai i mewn drwy ddiolfalwch copiwyd fel nad teg yw collfarnu W.S. os oes rhai pethau yn ymddangos yn bur anghryno a chymysglyd yn ei lyfryn.

Cytunir mai o'r Lladin yr ymchwelodd Salesbury ei ffugrau i'r Gymraeg, a chan fod y gramadegau Lladin a ddefnyddid yn yr oes honno gan mwyaf ar gael, a hynny mewn ffurf hylaw, credaf nad ofer fyddai egluro rhai o'r rheolau hyn, a chywiro rhai o'r beiau printio a chopïo drwy droi'n ol i lygad y ffynnon.

Y prif awdurdod a ddilynodd oedd Donatus, gramadegydd o'r oedwaredd ganrif, neu Donat fel y'i geilw (td. cxv.), "hyd y dywaid Donat." Dyfynnaf o *Ars Grammatica* Donatus (*Grammatici Latini*, H. Keil, IV 395-402). Dechreuwa Salesbury yn nechreu yr adran *De Schematibus*. "Schemata lexeos sunt et dianoeas, id est figuræ verborum et sensuum," sef bod ffugrau ar air neu ar feddwl. Yna heidir yn ol i'r adran *De Metaplasmo*.

"Ffugr Gair yw'r honn a elwir Trawsffurfiad," a rhoir rhestr ohonynt. Fel enghraifft o'r dull o gyfeithu cymerer y gyntaf:—

Prothesis est appositio quaedam ad principium dictionis litterae aut syllabae, ut gnato pro nato, tetulit pro tulit.

W.S. Prothesis (i e Appositio) Arddodiad yssydd Anghwanegiad ar ddechrau gair o lythyren neu silldaf; Arddodiad llythyren val hyn;

¹ "The Greek and Latin glosses throughout are in the hand of Wiliam Salesbury, as well as some other additions, including p. 292. The printed text [*Dosp. Ed.*] incorporates everything as if all came from the same pen." P. 292 yw'r 18 llinell olaf td. cxxviii yn D.E.

Gordd tros Ordd; Datreiniat tros; Atceiniat. Arddodiad ssilldaff hynn; Ys da, tros Da. Ys moel, tros moel.

Gwelir mai *Prosthesis* sydd gan Keil fel testun; ond mewn nod ydyr *Prothesis* fel darlleniad un llawysgrif (L.). Cam brint y *datreiniat* am “datceiniat.” Y drydedd ffugr gan W.S. yw *Prothetis*, ond yn Keil *Paragoge*: ac ar ddiwedd y deffiniad, “han alii *prosparelepsi* appellat,” yr hon a cilw eraill yn *prosparelepsi*. Y tro hwn eto dyry *prosparelepsi* fel darlleniad L, fel pe bai honn yn cytuno â'r testun a ddefnyddiai W.S.

Yn Donatus ceir *Ectasis* am Dosp. Ed. “extasis”; *Episynaliphe* am “Episynalœphæ,” a *Synaliphe* am “Synalœphe”; a ged W.S. *ecthlypsis* allan. Nid oedd geiriad yr esboniadau yn ei gopi yn hollol yr un ag yn argraffiad Keil.

Yn yr adran nesaf, ffugr ymadrodd, ceir mwy o gamgymeriadau yn nhestun Dosp. Ed. megis *Anadyphosis* am “Anadiplosis,” difethir pwynt yr esboniad trwy gam-gyfleu dwy ran o linell Ladi fel pe baent un.

Anadiplosis est congeminationis dictionis ex ultimo loco praecedentis versus et principio sequentis, ut

sequitur pulcherrimus Astur

Astur equo fidens.

W.S. *Anadyphosis*, Atyblyg a vydd pann adrodder y gair diwaethaf neillwrs yn nechrau y llall, val y bydd mewn gostegion odlau diwedd y na ynglyn yn dechrau y llall, val hynn.

Sequitur pulcherrimus Astur: Astur Equo fidens.

Y neb a garo Dduw; Duw ai kar ynte.

Y cambrint nesaf sydd yn

Schesis anomation, Habitus Nominum, Agwedd, y geiriau a vydd par gwplysser llawer o eiriau, a chyffelyb lynkwlm, val hynn;

Marsa Manus Peligna cohors festina virum vis.

Donatus: Schesis onomaton est multitudo nominum coniunctorum quodam habitu copulandi, ut

Marsa manus, Peligna cohors, Vestina virum vis.

[*festina* yw darlleniad tair llawysgrif o Donatus hefyd, fel yng nghopi W. ac y mae L. yn un ohonynt.]

Gwelir nad oes synnwyr yn yr esboniad Cymraeg. Darllenne *onomaton*, a rhodder yr atalnod ar ol y geiriau ac nid o'u blaen

Y ffugr a elwir *Agwedd y Geiriau* a fydd pan gyplyser llawer o eiriau â chyffelyb lymglwm.”

Yn *Egluryn Ffraethineb* Perri (td. 66) dyma'r esboniad: “Cyf-gwedd yw ffurf ymadrawd, pan fo yr areithiwr yn amlaws, neu yn carneddu ynghyd lawer o eiriau, yn arwyddocâu amryfal bethau, a'r unrhyw anian.” Rhydd yr un enghraifft a W.S. yn *Gymraeg*.

Pôr clod, nôd Nudd, budd byddin,
Pôst côst câd, par treiddiad trin.

“Gwelwch yma gwplysu llawer o eiriau ynghyd, a'u llymglymu Dull arall ar gyfagwedd y sydd pan fwrir llawer o eiriau ynghyd mal ceryg mewn carnedd, yn ddigyswllt; a'r heini yn arwyddocâu amryw bethau, o amryw anian. Digyswllt y gelwir hi.”

Ond *Asyndeton* yw'r hyn a eilw W.S. yn *Ddigyswllt*, a rhydd dan y en hwnnw yr enghraifft sydd gan Perri yn dilyn yma.

Dwr, tân, awyr, sêr, terra, a main,
A wnaeth un mab Maria;
Angelion nef, plant Efa,
Gwyllt, gwâr, gwellt, gwydd, nos, dydd da.

ddychwelyd at W.S., yn *Nosparth Edeyrn*, darlennner *Parhomoeon* yn lle *Paroemion*. Dyry enghraifft Ladin o *Polyptoton*, wahanol i'r un sydd yn *Donatus Keil*. Gadewir allan yr enwau Lladin a Groeg a'r Unhyd. Yr un yw a *Hirmos* *Donatus*. Nid yw *Prosopopoeia*, nac *Aposiopesis*, na *Climax* yn *Donatus*. Yna cytuna'r ddau ar *Polysyndeton*, ond *Asyndeton* sy'n dilyn gan W.S. a “*Dialyton vel syndeton*” yn D. Nid yw *Gwrthnewid* yn D. chwaith. Ceir *Prolepsis* a *Syllepsis* yn y ddau er bod y drefn yn wahanol (yn D. dont o flaen *Anadiplosis*), ond *Appositio* yn W.S. yn unig.

Rhannodd Salesbury ei waith yn dair rhan; a chyfetyb “*Ail Ran Schema*” yn *Dosp. Ed.* o ran sylwedd i *De Barbarismo*, *De Soloecismo*, a *De Ceteris Vitiis* *Donatus* gyda rhai ychwanegiadau. Am y wahanïaethau, heb orfanylu, nodaf *Acyron* gan W.S. am *Acyrologia* yn D.: *Gogylchwaith* (td. cxviii) cam brint am “*Gogylchiaith*,” a geir yn *Egluryn Ffraethineb* (td. 73): *Tapeinosis*, *Kakemphaton*, *Barbarolexis*, *Solecismos* gan W.S. a *Tapinosis*, *Kakenphaton*, *Barbarolexis*, *Soloecismus* yn D. Cyfieithir yr olaf yn “*Adeilad*” yn *Nosparth*

Edeyrn fel pe bai o'r Groeg *oikizô*; camgymeriad dybryd, pwy bynnag a'i gwnaeth.

Yn nechreu'r drydedd Ran ar Rinwedd daw goleuni ar y gwahan-iaeth sydd rhwng gweddill y llyfr â gwaith Donatus (*Dosp. Ed. cxx*)

Analogia neu Gydwedd yw y math ar gyffelybiaeth *wrth dyb Diomedes* oddiwrth y naill at y llall, i gymhwyso ystym a ffordd i scrivennu, er nad wyf yn gweled achos yw dervynu velly; kans pann yw *Diomedes* yn gwneuthurhonn yn rrann a pharth o briodolder, ni vedraf i weled pa beth y mae ef yn veddwl.

Dengys y cyfeiriad hwn fod llyfr hen ramadegydd Lladin arall o flaen W.S. sef *Ars Grammatica* Diomedes (Gweler *Grammatici Latini* Keil, I, 297-529). Wedi troi i hwnnw gwelir beth a demtiodd W.S. i ddywedyd mai rhyw *sicrhawch* oedd Schema. Nid oedd dim yn Donatus i awgrymu'r fath gyfieithiad, ac nid oedd synnwyr yn ymddangos yn bosibl iddo. Troer i Keil, I, 443, ac yno ceir yr holl ddeffiniad:

Schemata, quae Latine figurae vocantur, sicut nomine ipso patet, confirmationes sunt quaedam sententiae remotae a communi

Y gair *confirmationes* oedd y gwreiddiol y mae'n amlwg. Tud. 44 ceir adran *De gradatione, Climax*; nid oedd yn Donatus, ond y mae gan Diomedes, ac yn *Dosp. Ed.* (cxvi). Wedyn, dyma ddechreu Ail Ran W.S. ar Fai mewn ymadrodd, "a'i rywiau ynt; Tywyll Anhrefnus, Aviaith."

Diomedes (Keil I, 449). Vitia orationis generalia sunt tria, obscurum inornatum, barbarum.

Sylwer mai "Af-iaith" yw'r cyfieithiad o *barbarum*.

Daw'r esboniad ar *Barbarismos* (*Dosp. Ed. cxix*) yn ei grynswth i Diomedes (Keil I, 451-2), ac ar *Solecismos* (453).

Yna down i'r drydedd Ran yn ol, lle methodd W.S. a deall eiddi Diomedes (td. 456), a'r lle yr helpir ni gan Ddiomedes i wybod beth oedd W.S. yn ei feddwl.

Diomedes. Virtutes orationis generales sunt duae, proprietates et ornatus. W.S. Rinwedd. A dau rywogaeth yssydd iddaw; Priodoldab neu Addasder, ac Addurn.

Dyma'r lle maglwyd W.S.

Proprietatis est species regula sermonis, quam Graeci analogian vocant, quidam ex nostris proportionem . . . specie regulae sermonis, quam vocant analogian, servatur recta scripturae ratio, ut sciamus scribi b littera potius utendum esse quam p cum exordium * verbi quod est, per b scribo.

Dengys * fod bwlch yn y llawysgrif, ac efallai fod yr argraffiad oedd gan W.S. yn wallus. Hyd y medraf i weld, ystyr geiriau Diomedes yw, mai trwy *Analogia* y cedwir dull cywir o sgrifennu, fel y gwyddom y dylid ysgrifennu scribsi ac nid *scripsi* am mai *scribo* yw ffurf gyntaf y gair, gyda *b* ynddo.

Cymerer esboniad W.S. ar *Tassis*, a gwelir mai go dywyll ydyw :

Tassis, Extensis, Estyniad, a vydd drwy yr honn y parheir melus a ddiddangar voddusdra y geiriau, am yn bod yn rroi aken dromm ar rai, aken lemm ar eraill, ac un amgylchedic neu blygedic.

Dyma'r gwreiddiol :—

Tenor, quem Graeci dicunt tasin aut prosodian, in flexibus vocis servandus est. nam quaedam acuto tenore, pleraque gravi, alia flexo desiderant enuntiari.

Arwydd yr acen lem yw ^ ; arwydd yr un drom ^ ; a'r un " amgylchedig neu blygedig " ^ (*circumflex*).

Nid oes fawr yn galw am sylw yng ngweddill y Drydedd Ran, oddieithr ambell gam brint yma ac acw fel *Autonomasia* am "Antonomasia"; *Hyperbatum*, "Hyperbaton," *Dialypssis*, *Synthesis* (yn y daflen td. cxxv) am "Dialysis, synchysis." Yr enw Lladin a roir ar *Antonomasia* gan W.S. yw "Transnominatio," yn lle "pronomination." Tybiaf mai cambrint yw, canys dyry *Metonymia* "Transnominatio" o'i flaen yn gywir.

Y gwaethaf yw'r un ar dud. cxxvi. :

Diatrope, Imesis, Diocetio, Trychollt.

Cymharer â geiriau Diomedes (td. 460).

diacope est sive *tnesis diductio* compositae dictionis interposito extrinsecus verbo.

Yn Argraffiad Caesarius o'r Gramadeg (*Editio Ioannis Caesarii*,

Coloniae, a. 1533) a allasai fod yng nghyrraedd W.S. o ran amser, beth bynnag, rhoir *dissectio* yn lle *ductio* yn y frawddeg uchod. Ai cam brint am *disectio* yw *diocetio* yntau? Diddorol fuasai darganfod yr argraffiad arbennig oedd ar arfer yn Rhydychen pan fu Salesbury yno tua 1535 (?).

Diwedda Diomedes a Donatus gyda'r *Paradigma*; ac fel y profir gan *Jesus Coll. MS.* 9, felly y diweddai llyfr W.S. hefyd; ond ychwanegodd yr adrannau ar Hypozeugma, Prozeu(g)ma, Inter(r)ogatio, yn llyfr Simwnt Fychan, ac o hwnnw y tardd y llawysgrifi a ddefnyddiwyd fel testun yn *Dosp. Ed.*

Dyna'n fras y prif bethau a ddaw i'r amlwg wrth gymharu llyfr yn Salesbury â'r Lladin gwreiddiol, hyd y medrais eu darganfod. Nid yw trefn y rhestrau o'r ffugrau bob amser ganddo ef yn union fel yn Donatus neu yn Diomedes; ond rhag gormod meithlder esgeulusais nodi'r amrywiaeth lle digwyddai.

Pwy bynnag a dybiai na wnaeth Salesbury ddim ond cyfeithu ei lyfr yn syth o'r Lladin, gwnai gam â gwaith yr hen lenor rhyfiedd hwnnw. Ymhelaethodd ar amryw o'r ffugrau o safbwynt y Gymraeg; chwiliodd am enghreifftiau o farddoniaeth Gymraeg o'r ffugrau hyn, a chreodd rai ei hunan, nid heb arabedd weithiau. Dyma un o'i arab eiriau (wedi ei atalnodi o'r newydd):—

Antiphrasis, Gwrthwynebair yw dychwelud un gair ar watwor, vegys pe galwai un ddwbwch forwyn drwsgl ddybryd, yn "Olg Hafddydd"! Neu un swga dromserth drombluog "Y Greir-vyw!" a gwatworgerdd mewn un gair yw hynn.

Ie, wir!

Wrth adael y llyfr, dylid dywedyd gair o leiaf am ei hanes. Profir gan ddyddiad *Jesus Coll. MS.* 9 ei fod ar glawr cyn 1575. Yn ol nodyn gan R.V. (Robert Vaughan o Hengwrt?) a argraffiwyd yn *Dosp. Ed.* cxix ymddengys ddarfod ei ysgrifennu ugain mlynedd a mwy ynghynt. Cyfeiria at y prydyddion "or to sydd heddiw." Ar ymyl y ddalen (?) ymddengys nodyn "i.e. 1552 ut dicit R.V." a phrintiwyd ef yn y testun. Cadarnheir yr amseriad hwn gan burdeb iaith y cyfieithiad o'i gymharu â'r llediaith annioddefol sydd yn Nhestament Newydd Salesbury yn 1567, "na allai clust gwir

Gymro ddioddef clywed monaw'n iawn," chwedl Morris Kyffin. Eto er fod cymaint o waith wedi ei wneuthur ar y ffugrau hyn gan W.S. cawn Henry Perri yn 1595 yn cyhoeddi llyfr ar Areitheg, sef ei Egluryn Ffraethineb, ac yn ei feddiannu yn ei grynswth heb air o gydnabod. Gwnaeth Perri ddigon o orchest wreiddiol iddi fforddio iddo gydnabod benthg; ac nid oes ddadl na fenthyciodd yn helaeth oddiar W.S.¹ Dyna farn Dr. John Davies o Fallwyd, a dywedodd hynny yn ei Ramadeg Lladin (1621) yn ddifloesgni (td. 213), ar ol trin ar "*Figura Dull*," datgan ei farn fel hyn:—

De Figuris Syntaxeos consule Wilhelmi Salesburij Rhetoricam MS. ab Henrico Perrio interpolatam et in lucem editam.

"Am ddulliau ymadrodd gwel lawysgrif Wiliam Salesbury ar Areitheg; wedi ychwanegu ato gan H. Perri a'i gyhoeddi."

Cyhoeddwyd ail argraffiad o'r *Egluryn* gan Dr. W. O. Pughe yn 1807, a daeth un arall allan yn 1829 yn Llanrwst, lle cydnabyddir gwaith W. Salesbury ar y ddalen gyntaf. Hwnnw a ddefnyddiais i uchod, i gyfeirio at ei dudalennau.

Nid ydym wedi gorffen eto â gwaith W.S. a'i farchogwr Perri, canys y ddau hyn a effeithiodd fwyaf o bawb ar ddull iaith cyfnodolion Cymraeg hanner cyntaf y bedwaredd ganrif ar bymtheg; a thrwy hynny daeth creadigaethau eu dysg a'u dychymyg hwy yn eiriau sathredig erbyn yr ugeinfed ganrif, fel y gellid yn rhwydd ddangos pe bai ofod ac amser.

Coleg y Gogledd.

IFOR WILLIAMS.

¹ Ceir tua deg ar hugain o enghreifftiau tardenol Salesbury o'r gwahanol ffugrau yn Egluryn Ffraethineb heb son am gyd-drawiadau yn y deffinio.

NODIADAU IEITHYDDOL

EURYCH, FEIDIR

Eurych

UN esboniad o'r gair yma a gynygiwyd oedd fod *gelder* wedi troi ar lafar gwlad i *gilder*, ac mai cyfieithiad o'r ffurf olaf ydyw *eurych*. Ceir cefnogaeth i'r rham gyntaf o'r gosodiad yn y ffaith mai *gildo* ac nid *geldo* a ddywedir heddyw yng Ngogledd Penfro am agor a glanhau brithyll cyn ei goginio.

Feidir

Daw sôn am Ogledd Penfro i gof a'r gair *feidir*, a ddefnyddir yno am ffordd fer, gul, yn arwain o'r "ffordd fawr" at y ffermydd; er enghraifft, "y feidir fach," "y feidir dywyll," "y feidir gaglog," etc. Gwnaed llawer cais, o dro i dro, i olrhain y gair i'w darddle. Dymuna cyfaill a fyynn gael ei adnabod fel "chwilotwr" ddwyn cynnyg arall gerbron golygydd a darllenwyr Y BEIRNIAD er cael eu barn arno.

(1) Yn Lladin llafar gwlad ceir *veredus* yn golygu ceffyl, ac hefyd *paraveredus* 'extra post horse.' Cymharer *Pferd*, gair yr Ellmyn am geffyl. Awgryma *gorwydd* 'ceffyl' wreiddyn Celtaidd, *vo-redus* 'dan gerbyd.'

(2) Yn yr Ysopaeneg ceir *vereda* 'llwybr ceffyl.'

(3) Yn yr Eidaleg, ceir, meddir, ffurf fychanol ar y diweddaf, sef *veredula*, fel *redola*, *resola*, *arzola*, etc. 'llwybr cul.'

(4) Onid ffurf arall ar y gair Ysopaenaidd *verda*—yr ail gydseiniad a'r trydydd wedi cyfnewid lleoedd—yw *feidir*?

Casnewydd

CALEB REES.

BYGWL, CYWOLW, TEBED

Bw, Bygwł, Bygyledd

ESBONNIR *bygwł* fel 'threat,' 'intimidation' gan Bodvan yn ei Eiriadur, a dyryr hefyd *bygyledd* 'threat, threatening.' Heb wadu bod yr ystyrion hyn yn dal yn yr iaith ddiweddar, hoffwn nodi mai 'ofn' a 'gwangalondid' oedd yr hen ystyr. Ceir *bygyledd* yn y Llyfr Du (td. 34) yn meddwl hynny er i M. Loth wrth gywiro camgymeriadau mynych Silvan dramgwyddo ei hun gyda'r gair hwn. Gwelodd ef *ciled* yn y llinell am y saint (*Archiv. fur. Celt. Lex. I. 432*).

Y gid a crist guin ny forthint ve *vygilet*.

A chyfieithodd "nid ymwahanent oddiwrth ei gilydd." Eto nid oes le i amau nad *bygyledd* sydd i'w ddeall yma, a hynny yn yr ystyr o 'ofn.' Nid yw'r saint yn dwyn, cludo, porthi ofn pan gyda Christ gwyn.

Ceir mewn hen nodyn Llydaweg mewn llawysgrif o'r nawfed ganrif (Luxemburg) *bicoled* i gyfieithu'r Lladin *uercordia* 'gwallgofrwydd, ynydrwydd,' fel pe bai'n meddwl 'digalondid.' Troer i'r *Seint Greal*, 332, a cheir llef yn galw ar Beredur,

"Dabre ymywn yndiarswyd ac na *vygyla* o dim." Sef am iddo ddyfod i mewn yn ddiarswyd a pheidio ag *ofni* o gwbl. Nid oes modd rhoi'r ystyr 'threaten' yma. Felly hefyd yn nes ymlaen (td. 344) pan oedd ysbrydion drwg yn herio Lawnsloot, ac yntau mewn cylch cyfrin na fedrent ei niweidio, mynn fynd allan i ymladd â hwy. Atolyga'i gariad arno aros lle mae. "Ynteu a dywawt mae ry gachyat a ry lyfwr oed udunt *vygylu* yr delweu meirw." Rhy lwfr oedd iddynt *ofni* er delwau meirw, ac allan a fo. Dyna'r ystyr hefyd yn y *Brut* (td. 95). "A phan welas yr amherawdyr ef mor *dirygwl* a hynny, Sef a wnaeth anuon attaw y geissaw tagneued." Di-ofn yw di-fygwl, ac nid di-fygwth. Y mae'r cysylltiad mor agos a'r gwahaniaeth mor bendant rhwng *bygwel* a *bygwth* ag yw mewn Lladin rhwng *fugio* a *fugo*, neu rhwng *fear* a *frighten* yn Saesneg. Am y gwreiddyn, gweler Walde ar *fugio*, **bbeug-*. Rhocs *bow* yn Saesneg, ac mewn Cymraeg Canol ceir *bw* ar ei ben ei hun yn golygu 'ofn, dychryn.'

Bw holl Loegr, bwyall loewgoch,

oedd Owain Glyn Dyfrdwy, medd Tudur Aled. Cesglais rai enghreifftiau yn *Dafydd ap Gwilym a'i Gyfoeswyr*, td. 199. Benthg o'r Hen Saesneg yw *bwa* (a *boga*, y gair Gwyddeleg) medd Whitley Stokes (*Urk. Sprach.* td. 180). Plygu, a throï, a throï'n ol ar ffo, dyna'r agweddau ar ystyr y gwreiddyn. (Cymharer *bwbwman*, 'troi a throï yn ol ac ymlaen.') Amheua Walde a ellir cydio'r gair Groeg *phobos* wrtho. Gweddaï yn dda o ran ystyr ond nid yw'r gwreiddyn yn cyfateb yn hollol. Eto gellid cael *bw* yn Gymraeg ohono yntau, trwy *bref*; ond gwell yw gwreiddyn *fugio*, canys ceir *bogaim* mewn Gwyddeleg yn meddwl "plygaf."

Am ail ran *bygwel*, cymharer *cwl* 'bai'; neu yn well fyth ail ran *Airgwel* (Llyfr Du, 69, 17), ffurf ar Aircol, Agricola, wrth gofio'r hen air Llydaweg, *bicoled*. Beth hefyd am *coled* yn Gymraeg?

Cywolw

Digwydd y gair ddwywaith yn y Llyfr Du, td. 10,

Kywolv waur Kywarvys maur

Ac yn td. 22.

Pir wuuf ar dikiuolv

Gan ei fod yn dilyn sôn am osgordd y tro cyntaf, ac yn cyfateb i "pir imteith genhide in kyueith" yn yr ail, a bod *ymddaitb* a *cyweith* yn golygu 'teithio' a 'chyd-deithio,' carwn gynnig *co-wolv* fel ei wreiddyn. (Am *co-* gweler *Welsb Grammar* td. 265). Gwnai hyn ef i berthyn i'r Lladin *volvo*, ac i olygu 'canlyn, cyd-dreiglo.'

Tebed, Coel Godebog, Voteporix

Yn ei ymosodiad ar ei genedl cyfarch Gildas frenin Dyfed fel *Vortipori*, ond os carreg goffa hwnnw a ddarganfuwyd yn Llanfallteg, Sir Gaerfyrddin, cytuna haneswyr iddo ef (neu gopiwr) fethu rhoi'r enw 'n gywir. Ar y garreg honno ceir MEMORIA VOTEPORIGIS PROTICTORIS, ac mewn Ogam, neu lythrennau Gwyddelig, *Votecorigas*, ac felly y ffurf gywir fuasai *Votepori*. Yn *Welsb People* Rhys a Brynmor Jones (td. 503) cynygir mai'r un enw yw rhan olaf Votepori â'r enw *Porius* ar garreg Llech Idris ym Meirionnydd, ac (td. 98) mai cymar y rhan gyntaf ohono yw *Fothad* mewn Gwyddeleg, a dechreu'r enw *Gododdin* ar lwyth o Frython a drigai rhwng Newcastle ac Edinburgh. Credaf fod hyn yn hollol gyfeiliornus, canys ceir yn yr Achau sydd yn *Harleian MS.* 3859 (*Y Cymmrodor* IX, 174) deitl Coel Hen yn llawn, sef *Gwotepauc*. Deuri hynny o ffurf fel *Votepâcos* yn ddiddadl, fel ansodd-

air Brythonig, a dyna ran gyntaf enw brenin Dyfed, *vote-po-*. Ychwaneger *rix*, rhi,' a cheid y cyfan fel *Voteporix*. O hwnnw cefid *Voteporigis* yn yr achos meddiannol, ac ond newid *p i c* yn ol y berthynas rhwng Gwyddeleg a Chymraeg, ceid y flurf ddibynol mewn Hen Wyddeleg, *Voteorigas*. Gwyddys mai rhagddodiad yw *Vo-*, a droes yn *Gwo-*, a *go-* yn ddiweddarach yn Gymraeg. Y gwreiddyn gan hynny yw *tep-*, a cheir hwnnw drachefn mewn geiriau Cymraeg, megis *tebed*. Dyry Bodvan ei ystyr fel 'intention,' ac *ardebed* 'purpose.' Tybiodd Pughe mai 'wyneb' a olygai, a dilynodd Silvan ei arweiniad—"Ardebed, the countenance, the look or aspect.—P." Dyna lle cafwyd *ardeb* am lun! Ond yn yr enghreifftiau a welais yn yr hen farddoniaeth ymddengys i mi na wna'r naill na'r llall o'r ystyron hyn synnwyr o gwbl. Addefaf fod yn anodd penderfynu'r ystyr yn fanwl, ond beth bynnag, nid *pwrpas*, ac nid *wyneb* yw. Dyma un o'r Llyfr Du (82, ll. 8). Yno disgrifir gŵr yn paratoi at daith dros y môr i Rufain (?) ac yn ymgynhyrfu wrth feddwl am y siwrnai enbyd.

Y mae vimrid ardebed. arowun ar mor wyned . . .

Y mae vymrid ar kighor. arowun myned ar mor . . .

Sef, "Y mae fy mryd ar *debed*, arofun (bwriadu) ar fôr fyned . . . Y mae fy mryd ar *gyngor*, arofun myned ar fôr." Gwelir y cyfetyb ar *debed* i ar *gyngor*. Y mae meddwl y teithiwr mewn cynnwrf, mewn cyfyng gyngor, yn bryderus.

Ceir enghreifftiau eraill yn Llyfr Taliesin (Skene II, 212).

Pebyllyawnt ar tren a tharanhon
Gorllechant gordyfynt y geissaw mon
Pell debet by hyt o iwerdon

Yn wir dydeuhawr dyderbi hyn
Lloegyr oll ymellun eu meuoed genhyn
Gwelet *artebed* y gwyr brychwyn
Rwng saeth vereu a hayarn gwyn.

Hefyd yng nghanu Gwalchmai (M.A. 143 a 29) i Owain Gwynedd.

Gwelais o arfod aerfab Gruffudd
Rialluoed trwch *tebed* ossud.

Ac yn Llyfr Aneirin (Skene II, 87).

Ae lassawc *tebedawc* tra mordwy alon.

Gyda *tebed ossud* cymh. M.A. 176b Kat wossud ket wosseb : 235b ac ny llud cat wossud ket.

Yn y Llyfr Du cynygiaf mai 'pryder' yw *tebed* : gwnaiff 'pryder' neu 'ddychryn' neu 'gynnwrf' y tro hefyd yn yr ail enghraifft o Lyfr Taliesin, sef dychryn y Saeson a'u hofn pan fo'r saethau yn gwau o'u hamgylch, a'r gwaewffyn gloew-wyn yn eu bygwth. Efallai fod *cad osudd* a *tebed osudd* bron yn gyfystyron. Am Godebog a Voteporix, a ellir cymharu Pryderi fel enw tywysog? Y meddwl fuasai brenin gofalus, doeth. Yr hyn sy'n tueddu dyn i gredu hynny yw'r posibilrwydd nad yw *tebed* mewn gwirionedd ond un flurf ar y gwreiddyn a geir yn *tebyg*, *tebygu*, *tyb*, *tybied* (*tybiaid*); ond yn anffodus ni chytunir ar darddiad y gair *tebyg*. Cydiodd Pedersen yn ei Ramadeg (I 129) *tebyg* a *toich*, *doich* mewn Gwyddeleg, â'r Groeg *topikos*. Ond gwrthwynebir ef gan Thurneysen, a Bergin (II, 666-7). Daliant hwy mai dau air gwahanol yw *toich* 'natural' a *doich* 'likely.'

Mewn Cernyweg ceir *tebyas*, *tibias* yn cytateb i *tybied*, 'to think, suppose.' yn ogystal a *tibians*, *tybyans*, 'thought, opinion.' A gellid cymharu hefyd enw mab hynaf Cunedda, *Tybiawn* (Typiaun, Typipaun, *History of Wales*, Lloyd, I, 117 *Welsb People*, 120). Dyry Holder hen enwau Celtig fel *Tapius*, *Topia*, *Teponia*, *Tepianis*, *Tipiano*, sydd fel pe'n tarddu o'r un gwreiddyn.

IFOR WILLIAMS

PENGRWN

DIGWYDDODD i mi yn rhywle beth amser yn ol sôn am "genedl bengron"; a thybiodd ieithydd craff y *Drych* Americanaidd ei fod wedi fy nal yn troseddu deddfau gramadeg; dywedaf "ieithydd" am nad hawdd gennyf gredu nad yr un sy'n ysgrifennu dan wahanol enwau, megis "Critig," "Shon y Dyrnwr," etc. Y mae *pen*, medd ef, yn wrywaidd, ac felly *grwn* ac nid *gron* a ddylaswn ei ddywedyd; canys y *pen* sy'n *grwn*, ac nid y genedl. Nid aml y gwelir enghraifft well o'r anallu plentynnaidd i ddeall pynciau syml o ramadeg, a'r berthynas rhwng gramadeg a rhesymeg, sydd yn nodweddu beirniadaeth ieithyddol y *Drych*. "Ansoddi'r *pen* y mae'r *crwn*, nid ansoddi'r *genedl*"; dyna'r ddadl, a dadl a allodd argyhoeddi un, o'r hyn lleiaf, o ohebwy'r y papur, sef "Ysbryd Huw Tegai"; tybiai hwnnw ar y cyntaf fod *bengron* yn iawn, ond gwelodd fod *crwn* i fod i ansoddi *pen*, ac felly na ddylai fod yn fenywaidd!

Prin y mae dadl o'r fath yn werth eu hateb; ond y mae geiriau cyfansawdd yn Gymraeg yn bwnc diddorol ynddo'i hun, a bu yn fy mryd lawer gwaith ysgrifennu ychydig nodiadau arno yn Y BEIRNIAD. Yn rhifyn Hydref 1911, t.d. 209, sylwais ar y dosbarth cyntaf o'r pedwar y gellir eu ffurfio o enw ac ansoddair. Dyma'r pedwar cyfuniad sy bosibl:

1. Enw ac enw, megis *baf-ddydd*, *nen-bren*, *elusen-dy*, *rbew-wynt*.
2. Ansoddair ac ansoddair, megis *geuyrdd-las*, *glan-deg*, *gloyw-ddu*, *cadarn-gryf*, *bir-grwn*, *llyfn-dew*.
3. Ansoddair ac enw, megis *bir-ddydd*, *prif-fardd*, *glas-wellt*, *crom-lech*, *ysgafndroed*.
4. Enw ac ansoddair, megis *pen-grwn*, *pen-wyn*, *bron-wyn*, *llaw-drawn*, *brig-las*.

Os sylwir ar yr enghreifftiau fe welir fod cydsain flaen yr ail elfen yn meddal; hyn yw nod angen gair cyfansawdd yn Gymraeg, i ba ddosbarth bynnag y perthyno. Y mae, er hynny, eithriadau i'r rheol hon: ceidw ll ei sain, yn lle meddal i l, pan fo'r elfen gyntaf yn diweddu yn *n* neu *r*. Fel hyn, dywedir *gwin-llan* (nid *gwin-lan*) felly *per-llan* (nid *per-lan*); a'r un modd, *tan-llwyth*, *Hen-llan*, *Hen-llys*, *bir-llaes*, *tor-llwyth*, etc.

Nid oes a wnelom y tro hwn ond â'r pedwerydd dosbarth o'r cyfuniadau a enwyd. Os edrychir ar y nodiadau a grybwyllwyd ar y dosbarth cyntaf (BEIRNIAD i, 209), fe welir fod perthynas lled reolaidd o ran ystyr rhwng yr elfen gyntaf a'r ail; gellir dywedyd fod y gyntaf yn disgrifio'r ail, neu yn eglurhad pellach arni. Yr un fath yn y dosbarthiadau eraill. Yn y pedwerydd dosbarth, y mae'r elfen gyntaf, sef yr enw, yn cyfyngu, neu'n egluro'r ail, sef yr ansoddair, yn gyffredin yn un o'r dulliau a ganlyn:—

(1) Dengys yr enw at ba ran, neu at ba briodoledd, o'r gwrthrych y mae'r ansoddair i'w gymhwyso, a chyfynga ystyr yr ansoddair fel nas deallir ef am y cwbl ond am y rhan neu'r priodoledd a nodir; fel hyn *pengrwn* ydyw 'crwn o ran ei ben,' *llawdrawn* ydyw 'trwm ei law,' *clodfawr* ydyw 'mawr ei glod.' Mewn geiriau eraill

gellir dywedyd fod yr enw yn cyfyngu'r ansoddair yr un modd ag y gwna enw yn y *case* a elwir yn *accusative of respect*; fel hyn, y mae perthynas *troed* i *noeth* yn *troed-noeth* yr un o ran ystyr â pherthynas *pedes* i *nudae* yn y Lladin *nudae pedes* 'noethion eu traed.'

(2) Dengys yr enw o ba beth y mae'r ansoddair i'w gymhwyso; disgrifia'r ansoddair ymhellach trwy nodi'r sylwedd a gynwysir ynddo; megis *gras-lawn* 'llawn o ras.' Gellir dywedyd yma fod yr enw yn sefyll yn yr un berthynas i'r ansoddair ag y gwna enw yn y *case* a elwir yn *partitive genitive*.

(3) Dengys yr enw pa gyn belled y mae'r ansoddair yn ymestyn; megis yn *byd-glodus* a'r cyffelyb; neu pa bryd, pa le, etc., y mae'n wir; megis yn *Haf-hesp*, '(afon) hesp yn yr haf.'

(4) Dengys yr enw fel pa beth y mae'r ansoddair i'w ddeall; megis yn *fflam-goch* sef 'coch fel fflam,' *Arian-wen* 'gwen fel arian.'

Diamheu fod swyddi eraill i'r enw mewn cyfansoddeiriau o'r fath, yn enwedig pan fo'r ansoddair yn un berfol; ond yn un o'r perthynasau uchod y saif i'r ansoddair yn y lliaws o enghreifftiau. Ac fel y gwelwyd yn y nodiadau o'r blaen mai'r elfen *gynnaf* sydd yn cyfyngu neu ddisgrifio'r *ail* mewn gair cyfansawdd o ddau hwn fel *baf-ddydd*, felly y gwelir wrth yr uchod mai'r elfen gyntaf yn y dosbarth hwn hefyd sydd yn cyfyngu neu ddisgrifio'r *ail*. Felly yn y dosbarthiadau eraill hefyd. Y mae'r dyn a ddywedo fod *crwn* yn ansoddi *pen* yn y gair cyfansawdd *pengrwn* yn dangos nad yw'n deall elfennau'r mater. Nid oes fwy o reswm mewn dywedyd fod *crwn* yn ansoddi *pen* yn *pengrwn* nag mewn dywedyd fod *crwn* yn ansoddi *bir* yn *birgrwn*. Yn hollol fel arall y mae. Dengys *bir* yn *birgrwn* pa fath o grwn a feddylir, neu i ba raddau y mae'r gwrthrych yn grwn; a dengys *pen* yn *pengrwn* pa gyn belled y mae'r gwrthrych yn grwn, fel y dengys *fflam* yn *fflamgoch* pa gyn goched ydyw. Yn y math olaf y gwelir y peth amlycaf: nid 'arian gwyn' a olyga'r enw *Arianwen* ond '(merch) *wen* fel arian'; ac y mae hyn mor eglur yn Gymraeg ag ydyw mai 'glas fel yr awyr' a olyga *sky-blue*, gair cyfansawdd o gyffelyb ffurf, yn Saesneg.

Yn Gymraeg, pan fo ansoddair yn dilyn enw gwrywaidd ac yn ei ansoddi, y mae cydsain flaen yr ansoddair yn galed; pan fo *crwn* yn ansoddi *pen* ni cheir ond *pen crwn*, nid *pen grwn*. Ymddengys na welodd "Critig" y *Drych* fod gwahaniaeth rhwng yr ymadrodd *pen crwn* a'r gair cyfansawdd *pengrwn*; y mae'n hollol sicr na wya'r mo'r gwahaniaeth rhwng ansoddair yn ansoddi enw ac ansoddair wedi ei gyfansoddi ag enw, rhwng *blue sky* a *sky-blue*. Nid oes ynddo chwaith ddigon o graffter i ganfod fod ei ddadl yn ei arwain i ynydrwydd; y mae'n dilyn ei ddamcaniaeth i'w chanlyniad rhesymegol, ac yn honni nad oes y fath eiriau â *llawdrom*, *penfelen* a'r cyfryw, heb weled fod hynny'n *reductio ad absurdum* i'r ddamcaniaeth. Ni waeth heb haeru nad yw ffaith yn ffaith, neu na ddylai fod; gwaith pob dyn deallus yw derbyn y ffeithiau, pa un bynnag ai ffeithiau iaith ai ffeithiau rhywbeth arall ffont, a llunio'i ddamcaniaeth i gydweddu â hwynt. Yn wir, nid oedd yr hen Ddr. Pughe gynt mor ddwl, ar y pen hwn beth bynnag, â Chritig y *Drych*; canys os troir i'w eiriadur, fe welir nid yn unig *pengrwn* ond hefyd "*pengron* (f. of *pengrwn*)," ac fe geir nid yn unig *penwyn* ond hefyd "*penwen* (f. of *penwyn*)."

Nid oes un amheuaeth am ffeithiau'r iaith. Y mae'r ansoddair yn y dosbarth hwn o eiriau cyfansawdd yn cytuno mewn rhyw â'r gwrthrych a ddisgrifir, ac nid â'r enw a gyfansoddir ag ef; y mae hyn yn wir am Gymraeg pob cyfnod a phob rhanbarth. Dywedir *llawdrom* am ŵr, a *llawdrom* am wraig. Yn y pennill goreu a ganodd yr hen Fardd Nantglyn erioed, fe ddywed (*Diliau Barddas*, 1827, td. 53),

Och Angau ! Llywiawdr *llawdrem*,
 Draed pluf a'i darawiad plwm.

Pan fo *melyn* yn ansoddi *gwallt*, fe geir yr ymadrodd *gwallt melyn* ; ond pan gyfansoddir y ddau air fe geir yr ansoddair *gwallt-felyn* 'yellow-haired,' â'r ffurf fenywaidd *gwallt-felen*. "Mihangel oedd *wallt-felyn*," medd Dafydd Nanmor (*Gorcbestion*, 1773, td. 157); ond dywed Dafydd ap Gwilym am un o'i gariadau (arg. 1789, td. 107) :

Y fun dawel *wallt-felen*,
 Eurwyd y baich ar dy ben !

Yr un modd *pen-felyn* a *pen-felen*. Sonia Gruffudd ab Ieuan ab Llywelyn Fychan, tua'r flwyddyn 1520, am "angel *pen-felyn*" (*Flores*, 1710, td. 8); ond mewn hen bennill, o gyfnod diweddarach, fe geir (Talhaiarn ii, td. 190),

Pan oeddwn i'n caru y *ben-felen* binc,
 Yn Llannor yn Llŷn, pan oeddwn yn llanc.

Y mae "*y Benfelen*" yn enw ar lysieuyn hefyd, 'Intuba sylvestris' medd Dr. Davies yn y *Botanologium* sydd yn ei Eiriadur, 1632. "Sillaf *dalgron*," meddai'r hen ramadegwyr o hyd (er bod *tâl* 'end, forehead' yn wrywaidd); ond *talgrwn* ydyw'r ffurf i ansoddi *llythyr* (Gram. J. D. Rhys, 1592, td. 141). Y mae *bron-wen* wedi mynd yn enw benywaidd i olygu 'weasel,' ond fel ansoddair yn disgrifio dyn, *bron-wyn* ydyw, megis ym mhennill Tudur Aled (*Gorcbestion*, 1773, td. 228) :

Brenin y coed, *bronwyn*, cadr,
 Brig a dail bro Gadwaladr.

Ceir gan Ddafydd ap Gwilym "Y fun eglur *fyngl-wen*," td. 137; a geilw'r ysgyfarnog yn *gefn-fraith* ac yn *llawdr-wen*, td. 93.

Wrth gofio, mi welais yn y *Drych* un briwsionyn o ymresymiad wedi ei seilio ar ffaith i brofi dadl y Critig; sef fod *braith* yn *ceiliog bronfrraith* yn fenywaidd er bod *ceiliog* yn wrywaidd; dengys hyn, meddid, mai cytuno â *bron* y mae. Ond camddeall y ffaith ydyw hyn, o ddifyg ystyried ffeithiau eraill. Nid ansoddair ydyw *bronfrraith* ond enw fel *bronwen* uchod; enw'r iâr ydyw *bronfrraith*, a dywedir *braith* am fod y gwrthrych yn fenywaidd; dibynna'r enw *bronfrraith* ar yr enw *ceiliog* yn y cyflwr meddiannol, yn hollol fel y dibynna *bwyaden* ar yr un enw yn yr ymadrodd *ceiliog bwyaden*, a *mwyalch* yn *ceiliog mwyalch*. Fe wŷr pawb a wŷr ddim am yr iaith mai enw'r iâr yw'r ail air yn yr holl ymadroddion hyn. A phan fo gair cyfansawdd fel *bronfrraith* yn enw, fe erys wrth gwrs yn ddigryfnawd; ond fel ansoddair fe gytuna'r ail elfen ynddo â'r gwrthrych a ddisgrifir.

Ac nid mewn *rhyw* yn unig y cytuna'r elfen honno â'r gwrthrych, ond mewn rhif hefyd. Ceir nid yn unig *tal-gryf* a *tal-gref*, ond *tal-gryfion* hefyd: "*tal-gryfion* a chaled-galon ydynt hwy," Ezec. iii, 7; (na thybied neb mai'r Saesneg *tall* ydyw'r *tal*- yna; yn y Beibl Saesneg "of an hard forehead" ydyw'r ymadrodd yn yr adnod; 'wyneb-galed' yw ystyr *tal-gryf*, fel critig yn mynegi'r ddeddf am beth nas gŵyr). Sonia Dafydd ap Gwilym am "ellyllon *min-geimion* gant," td. 72, 'a hundred wry-mouthed devils.' Gair hen gavaliriaid Cymru am 'roundhead' oedd *pengrwn*; a lluosogent ef yn *bengrynnion* a *pbengryniaid*. Pan gyfarfu'r hen Rowland Vaughan â Wiliam Phylip rywbrdy, medd y naill—

Pe cawn i'r *pengrynnion* rhwng ceulan ac afon,
 Ac yn fy llaw goedffon o linon ar li,
 Mi a gurwn yn gethin yng nghweryl fy mrenin,
 Mi a'u gyrrwn yn un byddin i'w boddi.

Ac atebodd Wiliam Philip—

Pe cawn i'r *pengrynied* ar ben goriwaered,

Er gwanned a hyned wyf heno,

A phastwn du ddraenen ('r wy'n ddeuddeg a thrigen)

Chwi a'm gwelech yn llawen yn llowio.

(*Eos Ceiriog*, 1823, td. xi). Dyna'r *crown* yn *pengrwn* wedi mynd yn *grynion* e bod *pen* yn unigol. Nid oes angen ymhelaethu.

Y mae geiriau cyfansawdd o'r dosbarth hwn yn brinion yn y canghennau eraill o'r ieithoedd Ariaidd, oddieithr pan fo'r ansoddair yn un berfol. Ond rhaid fod y dosbarth yn un cyntefig, canys nid yn unig y mae'n hen yn yr ieithoedd Celtaidd—ceir *penwyn* yn y cyfnod Rhufeinig yn yr enw Galaidd *Penno-vindos*,—ond fe'i gwelir mewn ieithoedd mor wahanedig â Saesneg a Groeg, megis *bead-strong*, *foot-sore* yn y naill, a *pod-ôkês* 'troed-fuan' yn y llall. Yn anffodus nid oes modd gwahaniaethu gwrywaidd a benywaidd yn yr enghreifftiau hyn; ond wrth gwrs fe dreiglir yr ansoddair yn rheolaidd yng Ngroeg. Ac megis y ceir *manifestus*, *manifesta*, *manifestum*, ym mhob rhyw, yn Lladin, er mai benywaidd ydyw'r elfen gyntaf *manus*, diau y ceid ffurf fenywaidd *penno-vinda* sef *penwen* wrth ochr *penno-vindos* yng Ngaleg. Yn wir yn yr enw Galeg benywaidd *Dêvo-gnata* ceir ansoddair benywaidd *gnata* 'ganedig' er bod *Dêvo-* yn ffurf wrywaidd.

Rhag i mi wneuthur cam â'n cefndyr dros y dŵr, mi ddylwn grybwyll nad yw holl ohebwy'r *Drych* mor ddwl a'r rhai mwyaf croch ohonynt. Y mae yn eu mysg wŷr (ieuainc, mi dybiwn) fel Cadle a Gwallter, sydd wedi talu sylw i bynciau gramadeg cyn ysgrifennu arnynt. Ac wrth fynd i'r wasg gwelaf lythyr gan D. J. Evans, Athens, O., yn rhifyn Chwef. 3, yn dangos fod ymadroddion fel "yr hen benwen" ar arfer cyffredin, ac na ddeallid mai buwch a olygid pe dywedid "benwyn." Dengys hefyd mai'r ansoddair sy'n ansoddi'r gwrthrych a nodir mewn ymadrodd fel "mae Jane yn benwen," canys nid oes synnwyr mewn dywedyd "y mae Jane yn ben," ond y mae synnwyr mewn dywedyd "y mae Jane yn wen"; cytuna *wen* â Jane, a swydd *ben* ydyw cyfyngu'r ystyr. Dengys ymhellach fod yr ansoddair yn cytuno â'r gwrthrych pan fo enw yn dibynnu arno yn yr *accusative of respect*, a dyry enghreifftiau o ieithoedd eraill, megis y Lladin *nuda genu* a *sinus collecta*, lle ni chytuna'r ansoddair â'r enw sy'n dibynnu arno, ond â'r enw a ddisgrifir.

Os myn y golygydd oleuo'i ddarllenwyr ymhellach, y mae'n rhydd iddo argraffu'r nodiadau hyn. Ond na foed iddo lurgunio'r sylwedd yn ei ddull ei hun, a beirniadu'r llurguniad hwnnw.

J.M.J.

GOHEBIAETH

LLYTHYRAU'R MORRISIAID

At Olygydd y *Beirniad* :

ANNWYL SYR,

Fel darllenwyr eraill Y BEIRNIAD, yr wyf wedi darllen erthyglau rhagorol y Parch. T. Shankland ar Oronwy Owen gyda phleser a budd, ond hyd yn hyn ni argyhoeddwyd fi ei fod yn gwneuthur cyflawnder llawn â'r Morrisiaid, a chan i mi ychydig wythnosau'n ol benderfynu darllen eu Llythyrau (yn argraffiad glân Mr. J. H. Davies), meddyliais y buasai'n werth peth trafferth nodi pob tudalen a gynwysai gyfeiriad, uniongyrchol ac anuniongyrchol, at Oronwy a'i waith. Un darlenniad a wneuthum, ac y mae'n fwy na thebyg i mi adael allan nifer o gyfeiriadau. Dyma y rhai y sylwais i arnynt :—

Cyfrol I.—Tudalen 68, 194, 195, 196, 198, 199, 201, 203, 206, 208, 212, 217-8, 220-1, 225 (dau gyfeiriad), 226, 227, 228 (2), 229, 230, 236, 237 (2), 239, 244, 246, 248-9, 250, 253, 254, 256, 257, 258, 261, 262, 263, 264, 267, 269, 271-2, 273, 275, 276, 278, 279, 281, 283, 287, 289, 294, 296, 298, 299, 301, 303, 304, 306, 307, 308, 310, 314, 315, 316, 318, 320, 323, 327, 330 (2), 336 (2), 337, 339, 340, 341, 343-4, 345, 346-7, 348 (2), 349, 350, 352, 354, 356, 358, 359, 360, 363, 366, 369, 375, 376, 377, 381, 383, 387, 388, 393, 395, 396, 399, 400, 405, 407, 412, 419, 421, 423, 424, 427, 430, 434, 435, 441, 443-4, 446, 450, 453, 463, 465, 467, 469, 482, 488-9, 491, 492-3, 494, 495.

Cyfrol II.—3, 10, 12, 13, 15 (2), 22, 30, 31 (3), 32, 36, 37, 38, 41, 42, 43, 44, 46-7, 48, 52, 53-4, 60 (2), 61, 64, 65, 66, 68, 69 (2), 72, 73, 75, 84, 85, 86, 87 (2), 91, 92, 94, 96, 97, 99, 104 (?107), (?112), 118, 121, (134), (139), 152, (?182), 248, 251, 258, 289, 346, 352, 382, 395, 415, (472), (473), (474), (486), (494), 500, 501, (503), 507, 514, 527, (537), 539, 577, 597.

Gosodais gromfachau o amgylch rhai o'r cyfeiriadau mwyaf dibwys yn yr ail gyfrol, ond y mae yna eraill y dylaswn fod wedi eu marcio yn yr un modd pe bawn wedi meddwl am hynny yn ddigon cynnar : tynnais linell o dan y rhai a ymddangosent yn bwysig, a dwy linell o dan rai mwy pwysig.* Wrth gwrs, nid wyf yn disgwyl y bydd i'm darllenwyr gytuno â mi ar hyn.

Eurych.—Sylwais fod y gair "eurych" yn cael ei ddefnyddio yn y manau canlynol : I, 288, 469 ; II, 31, 46, 82, 248, 546. Yn I, 489, dywed Lewis Morris am Oronwy ! "*What poet ever flew higher ? What beggar, tinker, or sowgelder ever groped more in the dirt ?*" (Llythyr, 18.6.57).

Eich ufudd was,

WILLIAM PHILLIPS.

* Argreffir y rhifnodau a linell danynt fel hyn, 123, 456 ; y rhai a dwy linell danynt fel hyn, 123, 456 ; a'r rhai heb linell fel hyn, 123, 456.

U.C.N.W. (Old Buildings),
Laboratory of Agricul. Botany,
Ebrill y 19eg, 1915.

ANNWYL SYR,

Hwyrach mai fy anwybodaeth sydd yn fy nhemtio i ysgrifennu, gan nac wyf na Chymreigydd, bardd na llenor. Ac eto teimlaf ddiddordeb yn fy hen iaith, a gresynaf ambell dro na fuasai gennyf fwy o hamdden i ymgydnabyddu â hi, ei llenyddiaeth a'i chywreinion. Tynnodd hawl Arthen Evans a'ch ateb chwithau iddo yn Y BEIRNIAD fy sylw. Hola Arthen ai cywir *eisys* am *eisoes*, ac atebwch chwithau na ellir condemnio *eisys* fel ffurf ar y gair. Ni wn sut yr yngenir y gair ar lafar gwlad yn y Gogledd, ond ni chofiaf i mi erioed glywed ei yngan yn *eisoes* nac *eisys* ar lafar gwlad yn siroedd Penfro, Ceredigion, Caerfyrddin na Brycheiniog. Efallai na chlywais y gair mewn unrhyw ffurf ond yn Sir Benfro, ac yno yngenir ef *isbws*. Er enghraifft, "Mae e' wedi dwad nol *isbws*." Y mae y ffurf *isb-* am *eis-* yn gyffredin yno, fel yn *isbe'* am *eisieu*, *isbie* am *eistedd*. Cymerer y rhan arall o'r gair *-ws*. Gelwir *Eglwys* yn *Eglews*. Nid yw y gair *cymwys* yn gyffredin, ond pan ddefnyddir ef dywedir *comws*. Deallaf oddiwrth eich ateb chwithau mai *eiswys* neu *eiswys* yw ffurf hynaf y gair, felly credaf fod cystal hawl ei ysgrifennu *eisws* ag sydd i'w ysgrifennu *eisys*, ond pe bawn yn ei ysgrifennu felly, lled debyg y cyfrifid ef yn wall. A phwy sydd i benderfynu? Onid gwell fyddai mynd yn ol at yr hen ffurf wreiddiol a defnyddio *eiswys*, neu ynteu gymryd y gair fel y ceir ef yn ein llenyddiaeth gyffredin yn y ffurf *eisoes*? Am *eisys*, credaf fod cystal hawl i gydnabyddiaeth gan *eisws*, os cydnabyddir llafar gwlad o gwbl. Dichon er hynny nad firwyth llafar gwlad yw *eisys*. Na thybiwch fy mod am addysgu dysgedigion, ond carwn i'r agwedd yma ar y gair gael sylw. Dichon er hynny fy mod flynyddoedd ar ol fy amser, ac fod y ffurf *eisws* wedi bod o dan sylw a'i chondemnio flynyddoedd lawer yn ol heb wybod i mi. Maddeuwch os felly y mae.

Yr eiddoch yn gywir,

T. J. JENKINS
(*Advisory Botanist*).

[Y mae Mr. Jenkins yn gywir yn yr hyn a ysgrifenna, oddieithr yn yr awgrym tua'r diwedd y gall fod *eisws* wedi bod dan ystyriaeth *eisoes*. Y mae dau ddull o symleiddio *wy* mewn sillaf ddiacen, sef ei throï'n y neu *w* (gweler fy ngramadeg, td. 113-4); felly y mae *eisys* ac *eisws* ar yr un tir o ran bod yn ffurfiau rheolaidd. Arferir y ffurf gyntaf ar lafar y Gogledd. Diameu mai gwell, fel yr awgryma yntau, ydyw arfer mewn ysgrifen y ffurf lenyddol *eisoes*. Ni ddywedwyd, ac nid oes dim i brofi fod *eiswys* yn hŷn na gwell ffurf.—GOL.]

ADOLYGIADAU

The Holy Spirit in Thought and Experience. By T. Rees, M.A. (Lond.), B.A. (Oxon.), Principal of the Independent College, Bangor, North Wales. London: Duckworth and Co. 1915. Pp. x, 221. 2/6 net.

PERTHYN y gyfrol hon i gyfres werthfawr a defnyddiol a gyhoeddwr gan y Mri. Duckworth o dan yr enw *Studies in Theology*. Ymhlith y rhai sydd wedi cyfrannu ati ceir enwau amryw o gewri'r byd diwinyddol a beirniadol, megys Inge, Peake, Rashdall, Moffatt, a McGiffert, a phleser diffuant ydyw canfod Cymro mewn cwmni mor aruchel. Yr oedd fy moddhad yn cynyddu wrth ddarllen y gyfrol, ac yr wyf yn datgan yn ddisfoesgni ei bod yn hollol deilwng o'i lle yn y gyfres, a'i bod cystal a bron yr un o'i chymdeithion, ac yn rhagori ar rai ohonynt. Pwnc dyrys ydyw "Athrawiaeth yr Ysbryd Glân" a hawdd fuaasai ei amgylchu â niwl dudew, ac yr ydym yn ddiolchgar i'r awdur am roddi inni lyfr ar bwnc mor bwysig sydd yn syml ei arddull, yn hollol ddealladwy, ac yn bleser i'w ddarllen o'i ddechreu i'w ddiwedd. Rhyfedd mor ychydig sydd wedi ei sgrifennu ar destyn mor hanfodol a hwn. Ac eithrio llyfrau adnabyddus Dr. Swete, y cyfeirir atynt gan Mr. Rees yn ei ragymadrodd, nid oes unrhyw waith safonol ac awdurdodol wedi ei gyhoeddi yn ystod yr hanner canrif diweddf, ac felly mae ein hawdur wedi llenwi bwch sylweddol yn hanes athrawiaeth Gristionogol, ac erbyn hyn y mae hanes "Athrawiaeth yr Ysbryd Glân" yng nghyrraedd pawb a fo'n dewis ei astudio, ac mewn ffurf ddestlus, ddeniadol, a hynod o rad. Nid ydyw'n hawdd esbonio paham y mae'r agwedd hon ar y grefydd Gristionogol wedi ei hesgeuluso gymaint. Mae'r Testament Newydd, beth bynnag, yn orlawn o ddysgeidiaeth ynghylch yr Ysbryd, ac eto pan ddaw ein diwinyddion i gyffyrddiad â Phersonau'r Ddwyfol Drindod cyfyngant eu sylwadau bron yn gyfangwbl at y Tad a'r Mab, ac ychydig odiaeth o sylw a delir i Berson yr Ysbryd, ac y mae'r ychydig hwnnw fel rheol yn niwliog a diffygiol. Yr ydym yn ddiddadl wedi etifeddu yr anhawster hwn i ryw raddau, oherwydd tuedda hyd yn oed y Credoau i anwybyddu yr Ysbryd. Ceir yng Nghredo'r Apostolion, er enghraifft, esboniad ar Bersonau'r Tad a'r Mab, ond nid ydyw'n ymhelaethu o gwbl ar yr erthygl "Credaf yn yr Ysbryd Glân." Ni fu oes erioed yn meddu cred gadarnach a mwy bywiol yng ngweithrediad a dylanwad yr Ysbryd na'r oes yr ŷm yn byw ynddi, ond nid ydyw profiad ac athrawiaeth bob amser yn cydgerdded ochr yn ochr, ac un rheswm am y duedd sydd ynom i osgoi mynegiant awdurdodol ar "Athrawiaeth yr Ysbryd" ydyw ein bod yn teimlo ein bod wedi crwydro ymhell oddiwrth safbwynt y Tadau a'r Cynghorau Eglwysig a fynegir yn y Credoau, ond nad ydym eto wedi ffurfio barn gadarn a phendant ar natur a phersonoliaeth yr Ysbryd. Ac yn y cyfeiriad hwn, ni chawn ryw lawer o gynhorthwy gan Mr. Rees, ond nid ydyw i'w feio am hyn. Crynhoi hanes "Athrawiaeth yr Ysbryd" yw nod y llyfr, ac nid adeiladu athrawiaeth newydd gyfaddas i ddiwylliant yr ugeinfed ganrif, ac y mae wedi sylweddoli ei amcan mewn dull gwir feistrolgar. Prif bwrpas adolygiad ar lyfr gwerthfawr fel hwn ydyw annog a denu'r cyhoedd i'w brynu a'i ddarllen, a dyna fy mhwrpas innau; a'r modd goreu i'w gymeradwyo ydyw gadael iddo ddywedyd ei stori ei hun, ac felly rhoddwn fraslinelliad o'i gynwysiad. Gellir rhannu'r gyfrol yn ddwy adran, y naill yn cynnwys hanes "Athrawiaeth

yr Ysbryd" yn yr Ysgrhythrau a'r llall ei hanes yn yr Eglwys o'r oes Apostolaidd hyd ddiwedd y ddeunawfed ganrif. Yn yr adran gyntaf ceir pum pennod yn olrhain yr athrawiaeth yn yr Hen Destament (Pennod 1, "Ysbryd Yahweh"); yn yr Apocrypha a'r "Llenyddiaeth Ddatguddiadol" (Pennod 2, "Yr Ysbryd Glân"); yn "Llenyddiaeth Doethineb" (Pennod 3, "Ysbryd Doethineb"); ac yn y Testament Newydd (Pennod 4, "Goruchwyliaeth yr Ysbryd"; Pennod 5, "Ysbryd Iesu Grist"). Bydd yn syn gan y cyffredin glywed fod Mr. Rees yn cychwyn ar ei yrfa yn yr Hen Destament rywle yn Llyfr y Barnwyr, a byddai'n ddigon naturiol iddo holi, "Onid yw'r Bibl yn dechreu yn yr ail adnod o Genesis gydag "Ysbryd Duw yn ymsymud ar wyneb y dyfroedd"? Ond y mae ein hawdur yn hollol yn ei le. Er fod cyfeiriad at offerynoliaeth yr Ysbryd yng ngwaith y cread ar gael ar ddechreu'r Beibl perthyn y syniad i'r oesoedd ar ol y gaethglud, ac yn y llyfrau hanesyddol y cawn ddelfrydau boreuaf plant Israel ar natur a gweithrediad yr Ysbryd. Y mae'r ail a'r drydedd bennod yn hynod addysgiadol oherwydd eu bod yn cynnwys hanes "Athrawiaeth yr Ysbryd" yn y cyfnod rhwng y ddau Destament, cyfnod a esgeuluswyd ac a fu yn y tywyllwch am ganrifoedd maith ond sydd erbyn hyn wedi ei ddwyn i'r goleuni drwy ymdrechion ysgolheigion fel Dr. Charles ac eraill. Ceir yn y ddwy ganrif cyn Crist ac yn y ganrif gyntaf o oed Crist lenyddiaeth Iddewaidd cang a phwysig, rhan ohoni'n perthyn i Iddewiaeth Phariseaidd a elwir yn "Llenyddiaeth Apocalypptaidd neu Ddatguddiadol," a'r rhan arall yn deiliaw oddiwrth yr Iddewon ar wasgar, yn gysylltiedig yn bennaf â dinas fawr Alexandria, ac yn Roeg o ran ei hiaith, ei theithi, a'i delfrydau, a gelwir hon yn "Llenyddiaeth Doethineb." Ceir cyfran helaeth o'r ddwy adran yn yr Apocrypha ac y mae'r gweddill wedi eu hatgyfodi o'u dinodedd yn ddiweddar, megys Llyfrau Enoch, Testamentau y Deuddeg Patriarch, etc. Y mae'r llenyddiaeth yma yn orbwysig canys ynddi y cawn wybodaeth am yr awryglych grefyddol a meddyliol y magwyd Crist a'i ddisgyblion ynddi, ac heb yr wybodaeth hon nid yw'n bosibl sylweddoli Crist a'i ddysgeidiaeth. Yn y bennod ar "Oruchwyliaeth yr Ysbryd," dadleua Mr. Rees nad oedd gan y Cristionogion cyntefig syniad fod yr Ysbryd yn dylanwadu ar fywyd beunyddiol y credadun cyffredin, a'u bod yn cyfyngu amlygiadau o bresenoldeb yr Ysbryd i ddigwyddiadau anarferol a phersonau neilltuol (Gweler td. 79). Mae yna, yn ddiddadl, lawer o wirionedd yn y datganiad hwn, ond credaf fod ein hawdur yn rhoddi gormod o bwyslais ar ddylanwad anghyffredin yr Ysbryd, ac yn anwybyddu gwaith yr Ysbryd yng nghalon y Cristion cyffredin. Yr anghyffredin a'r anarferol sydd bob amser yn denu sylw ac yn cael eu crybwyll a'u cofnodi, ond ceir cyflawnder o brawf ym mhenodau cyntaf yr Actau nad ydoedd efaith yr Ysbryd yn gyfyngedig i arddangosiadau dieithr ac annaturiol, ac mai firwyth yr Ysbyrd yn yr oes gyntefig hon, fel yn nyddiau Paul, oedd "cariad, llawenydd, tangnefedd," etc. Beth oedd hyfder yr Apostolion yng ngŵydd y Cyngor, hyawdledd tanllyd Stephan, cymwynasgarwch a chariad y brodyr tuag at ei gilydd, y "llawenydd a'r symledd" a wahaniaethent y Cristionogion oddiwrth bawb o'u cwrpas, a'r undeb perffaith oedd yn nodwedd mor glir yn yr Eglwys ond firwyth yr Ysbryd ar galonau'r credinwyr yn gyffredinol?

Cawn ar ddiwedd y bumed bennod farn yr awdur ar natur datblygiad "Athrawiaeth yr Ysbryd" yn y Testament Newydd; a chan fod ei Saesneg ef yn tra rhagori ar fy Nghymraeg i dyma ei gasgliad yn ei wedd wreiddiol:—

"The New Testament begins then with the Jewish doctrine of the Holy Spirit as a heavenly hypostasis of the power and wisdom of God. But gradually, the more distinct and familiar figure and features of Jesus Christ

in heaven assumed the Spirit's place and functions, its qualities and glory, in addition to His own, while the Spirit remained a tradition and another name scarcely distinguished in being and operation from the Lord in heaven, who also dwelt in and with His people on earth " (td. 108).

Cynnwys yr ail adran hefyd bum pennod lle y dilyn yr awdur hanes yr athrawiaeth yn yr Eglwys ar hyd yr oesoedd. Cawn yn yr adran hon driniaeth fanwl ar ddysgeidiaeth yr Eglwys ar yr Ysbryd mewn pedwar cyfnod, fel y canlyn : yr ail a'r drydedd ganrif, oes y Tadau Apostolaidd, yr "Amddiffynwyr," a dysgawdwyr enwog Alexandria, Clement ac Origen (pennod 6, "Yr Ysbryd a'r Logos"); cyfnod ystormus y Cyngorau Eglwysig pan ffurfiwyd y prif Gredoau—prif arwr y cyfnod hwn oedd Athanasius (pennod 7, "Yr Ysbryd Glân yn y Drindod"); datblygiad yr athrawiaeth yn yr Eglwys Orllewinol o dan ddylanwad Awstin, pryd y bu'r cweryl ynghylch "Athrawiaeth yr Ysbryd" rhwng Eglwys y Gorllewin ac Eglwys y Dwyrain, a fu'n foddion i rannu'r Eglwys yn ddwy adran nad ydynt wedi eu huno eto (pennod 8, "Ddw yr Ysbryd Glân"); cyfnod y Diwygiad a'r oesoedd yn dilyn hyd ddiwedd y ddeunawfed ganrif. Yn y bennod hon (pennod 9, "Gras yr Ysbryd Glân") cawn gipolwg ar syniadau Luther, Calvin a Melancthon, a thuag at ei diwedd rhoddir inni ddisgrifiad o'r modd y cododd John Wesley "Athrawiaeth yr Ysbryd" o'r dinodedd oedd wedi ei goddiwes trwy esgeulustod a marweidd-dra crefydd yn ein gwlad. Yn y bennod olaf rhydd yr awdur grynghodeb o gynnwys y llyfr, ac y mae'r adran lle'r eglura Mr. Rees beth oedd prif nodweddïadau datblygiad ei bwnc trwy'r oes oedd yn teylngu ei gosod i lawr yma, canys ynddi cawn oleuni clir ar osgo a chymeriad y gyfrol yn ei chrynswth :—

"Four factors in the historical development of the doctrine of the Holy Spirit stand out as crucial : the succession of experiences, normal and abnormal, assigned to its agency, during the whole course of Hebrew and Christian religion ; the co-ordination of the Spirit with God the Father and with Jesus Christ in Pauline theology, and the consequent formation of the threefold baptismal formula and creed ; the philosophical interpretation of the three names in the doctrine of the Trinity, of one nature in three persons, by Athanasius and the Cappadocians, and its Western adaptation and completion as a symmetrical Trinity by Augustine ; and the delimitation of distinct spheres of operation corresponding to the metaphysical distinction of persons. by the Reformers and Puritans " (td. 202).

Rhaid imi addef nad oeddwn yn teimlo fod y rhan olaf o'r llyfr mor ddiddorol a'r rhan gyntaf, ond mae'n ddigon tebyg mai arnaf fi yr oedd y bai, ac nid ar yr awdur. Yr ydwyf yn fwy hyddysg yn hanes Cristionogaeth foreuol nac yn hanes y Diwygiad ac oherwydd hynny mewn gwell cydymdeimlad a delfrydau'r cyfnod cyntaf.

Ond pa un bynnag, dengys y braslun uchod fod y llyfr dan sylw yn gynwysfawr, sylweddol ac yn hollol amserol. Mae'n glod i'w awdur ac i'r sefydliad sydd o dan ei ofal, ac os ydyw'r gweddill o'r maeth diwinyddol a gyfrennir i efrydwy'r Coleg o'r un safon a rhin â'r gyfrol hon o waith y prif-athro, ceir gweled ym mhulpuadau'r corff Annibynnol yng Nghymru yn y blynyddoedd o'n blaen lawer ysgolhaig gwyb ac aeddfed. Cyn gorffen, dyld cyfeirio at restr ragorol o lyfrau a ddefnyddiwyd gan yr awdur sydd i'w chael ar ddiwedd y llyfr. Bydd hon yn fuddiol neilltuol i unrhyw un sydd yn awyddus am dreiddio'n ddyfnach i hanes "Athrawiaeth yr Ysbryd."

*Rheibordy Peppard,
Henley-on-Thames*

MAURICE JONES

Llyfrau Darllen Rhydychen : Y Llyfr Cynaf, Pryderi fab Pwyll. Gan John Young Evans. Llundain : Henry Frowde ; Hodder & Stoughton. Td. 128.

Y MAE ar fy mwrdd ers tro amryw lyfrau ysgol yn teilyngu sylw ; a drwg gennyf i rai, a hwn yn eu mysg, orfod aros cyhyd amdano. Heddyw, a minnau'n disgwyl adolygiadau ar lyfrau mwy pwysfawr heb eto'u cael, dyma gyfle i sôn am ychydig o'r rhai hyn.

Un o'r llyfrau prydferthaf o ran diwyg, argraff, darluniau a defnydd, a ddarparwyd erioed yn Gymraeg i blant ysgol ydyw Pryderi fab Pwyll yr Athro Young Evans. Cynnwys y llyfr ydyw hanes Pryderi wedi ei dynnu o'r pedair hen chwedl sydd yn unig a hawl i'r enw "Mabinogion," ac wedi ei gyfleu mewn Cymraeg diweddar, yn syml a choeth iawn. Prin y tybiwn i y gellid gwneuthur hyn yn well. Rhennir yr hanes yn benodau ; a dangosir cynnwys pob un, a phob adran o bob un, yn glir â theitlau uwch eu pennau. Argreffir y llyfr mewn llythyren fras a chlir iawn yng ngwasg Prifysgol Rhydychen. Y mae'r lluniau oll yn gampus ; rhoddant syniad byw iawn am ddulliau a diwyg y canol-oesoedd.

Ysgrifennir y Rhagymadrodd yn Saesneg, nid yw'n hollol eglur paham ; a cheir *Introduction* Saesneg gan y diweddar Syr Edward Anwyl. Dyma, medd Mr. Young Evans, waith llenyddol olaf Syr Edward ; ond y mae'n ddiddorol nid yn unig am hynny, ond am ei gynnwys (er nad i'r plant y bwriedir ef), yn enwedig y sylwadau ar rai o enwau'r Mabinogion. Ni allaf ddywedyd yn well am y llyfr nag y gwna Syr Edward yn niwedd ei ragair : "In the present work the Welsh child will find an excellent introduction, written in the chastest diction of his mother-tongue, to the hereditary narratives of his race, and will have his imagination enriched in the earliest years of youth with the reading of stories of great intrinsic beauty and charm."

Prif-feirdd Eifionydd : eu hanes yn syml, ynghyd a detbolion cymwys i blant, a'u [sic] gwaith. Gan E. D. Rowlands. Caernarfon : Cwmni y Cyhoeddwyr Cymreig (Cyf.). Tud. 143. Pris 1/6.

DYMA lyfr arall y caraswn alw sylw ato ynghynt. Y mae'r teitl yn ddisgrifiad llawn a chywir (ac eithrio'r *a'u* am *o'u*) ohono. Y beirdd y cynwysir eu hanes *a'u* gwaith ynddo ydyw Robert ap Gwilym Ddu, Pedr Fardd, Dewi Wyn o Eifion, Siôn Wyn o Eifion, Eben Fardd a Nicander. Y mae hanes pob un wedi ei ysgrifennu'n syml a diddorol ; a'r detholiad o'u gweithiau wedi ei wneuthur gyda gofal a barn wir dda. Y mae rhai o'r darnau yn ddiau'n rhy anodd i'r plant eu deall eu hunain, ond nid yn rhy anodd i'r athrawon eu hegluro iddynt, yn ol bwriad y golygydd. Un peth a gyfrifir efallai yn anfantais gan rai yw bod cymaint o gyng-hanedd yn y llyfr ; ond yr oedd hyn i raddau helaeth yn anocheladwy mewn detholion o waith y beirdd hyn. Ac yn wir, y mae eisiau meithrin mwy ar y gyng-hanedd yn yr ysgolion ; fe ddaw'r plant yn hoff iawn ohoni wedi unwaith gael crap arni, yn enwedig dan athro wedi cael blas arni ei hun. A daw'r glust i adnabod y glec wrth darllen cân fel "Eifionydd" Eben Fardd :

Rhandiroedd Llanarmon a welir yn wiwlon,
Mor siriol â Saron, ym minion y môr ;
Dianair ei dynion, naturiol nid taerion,
Ond haelion drwy gyrion ei goror.

Siôn Wyn o Eifionydd, fy annwyl Eifionydd,
 Siôn Wyn o Eifionydd sy'n gelfydd ei gân ;
 Gwir awen a grewyd, a miwsig gymhwyswyd,
 Gyd-blethwyd, hwy unwyd â'i anian.

Y mae rhyw afiaith a hwyl mewn canu fel yna na all plant, mwy na rhai hŷn, beidio a'i hoffi. A rhyfedd gennyf na ddewisasai'r golygydd bennill neu ddau o gân bach Eben " At yr Eifionwyson," lle ceir cyffelyb nwyfiant mewn ffurf symlach :

Pan oeddwn gynt yn laslanc llwyd,
 Fe'm magwyd yn eich mysg ;
 Yn wyl a syn wrth draed Siôn Wyn
 Y bûm yn derbyn dysg.

Yn hir caiff eraill eich mwynhau,
 A minnau draw ymhell ;
 I dy nid af, a chwrr ni chaf
 Lle gallaf weld eich gwell.

I blant a phobl ieuaic Eifionydd yn flaenaf y bwriedir y llyfr ; ac iddynt hwy yr apelia'n fwyaf uniongyrchol. Diameu y caiff y plant hynaf a mwyaf deallus bleser ac adeiladaeth neilltuol ynddo, yn arbennig lle bo athro a all ei fwynhau ei hun. Ond y mae iddo apêl eangach hefyd ; canys nid beirdd Eifionydd yn unig, ond beirdd Cymru oll ydyw'r rhai hyn, a'u hanner, beth bynnag, tua phen y rhestr.

Ar ddiwedd y gyfrol ceir eglurhad cryno ar y cynganeddion, a geirfa fer a fydd o gymorth i athrawon a phlant. Un peth sydd gennyf i gwyno o'i blegid yng Nghymraeg y golygydd, sef gadael y rhagenw perthynol allan o hyd o flaen berf : " Ar ol ei gwrs addysg yn yr ysgolion enwyd," td. 38 ; oni fuasai " yn yr ysgolion a enwyd " yn gliriach a gwell ymhob ystyr ?

Y mae'r darluniau a roddir o'r beirdd yn gopiâu lled gywir, er nad mor gelfydd ag y gellid dymuno, o'r hen ddarluniau sy gan mwyaf yn adnabyddus.

Gemau Ceredigion : Casgliad o Ganeuon cyfansoddedig gan rai o Feirdd Ceredigion.

Detholwyd at wasanaeth plant ysgol gan Jenkin James, M.A. Rhan II.
 Cardiff : the Educational Publishing Co., Ltd. Td. 75. Pris 5c. net.

DYMA gasgliad pur wahanol i'r uchod, y rhan fwyaf o'r darnau yn hwn ar y mesurau rhyddion. Diameu hefyd eu bod at ei gilydd yn haws i blant eu deall, er nad yw cyfartaledd eu teilyngdod cyfuwch. Ceir yma waith llawer o feirdd, o Ddafydd ap Gwilym i lawr i rai sydd eto'n ieuaic, ac yn eu plith Ieuan Brydydd Hir, Edward Richard, Dafis Castell Hywel, Daniel Ddu, ac Alun. Yn sicr y mae'r darnau o waith Alun yn ychwanegiad disglair at gynnwys y gyfrol ; ond yr unig sail i hawlio Alun yn un o feirdd Ceredigion ydyw iddo fod yn lletya am ysbaid yn Aberteifi i ddisgwyl atgyweirio'i ficerdy ym Manor Deifi, Swydd Benfro ! Un o anfanfeisïon cyfyngu detholiadau i ranbarthau ydyw'r demtasiwn i lusgo i mewn rai o barthau eraill ar yr esgus lleiaf. Paham, er enghraifft, y cymerir yn ganiataol mai bardd o Geredigion a wnaeth yr efelychiad " Rhwyfa dy Gwch dy Hun," td. 12 ? Rhwir dan y darn " O'r Fryibones, Medi, 1879." Ond fe'i ceir yng *Ngbaneuon* Mynyddog, td. 96, a gyhoeddwyd yn 1866.

Nid wyf yn cofio i mi weled y rhan gyntaf o'r casgliad ; ond y mae yn yr ail ran hon lawer o ddarnau swynol, a rhai darnau y dylai holl blant Cymru wybod am

danynt. Y maent wedi eu hargraffu mewn llythyren g lir, ac ar y cyfan yn gywir iawn. Sylwais ar wall neu ddau : “ Er mynych *rhod ianna*,” td. 56, yn lle “ Er mynych *rodianna*,” a “ Mae *nghalon* ” lawer gwaith ar dud. 60 yn lle “ Mae *'nghalon* ” fel yn y teitl.

Enwogion Canrif. Gan D. R. Jones, M.A. Caerdydd : the Educational Publishing Co. Td. 62. Pris 5c. net.

CEIR yn y llyfryn hwn hanes bywyd deg o Gymry enwog y ganrif o'r blaen wedi ei ysgrifennu'n syml a chryno i blant, gyda darluniau da iawn ohonynt. Dywedais “ y ganrif o'r blaen,” ac felly yr awgryma'r teitl ; ond bu un o'r enwogion, Richard Wilson, fyw a marw yn y ddeunawfed, ac nid yw'n eglur paham y dygwyd ef i mewn mwy na rhyw wr enwog arall o'r ganrif honno. Y naw eraill ydyw Henry Richard, Christmas Evans, Syr Hugh Owen, T. E. Ellis, Ceiriog, John Gibson, Viriamu Jones, Syr H. M. Stanley, a'r Deon Howell. Y mae eisiau i blant Cymru glywed mwy yn yr ysgol am enwogion Cymru, a da cael llyfr fel hwn i'w roi yn eu dwylo weithiau er mwyn iddynt ddeall fod dynion gwerth sôn amdanynt wedi codi o'n cenedl ninnau. Ysgrifennir yr hanes mewn modd y gall plant ei ddeall, a dyna'n ddiau y modd i'w diddori. O'm rhan fy hun buasai'n well gennyf heb ffurfiau fel *gwnawod* ac *es* ; o'r ochr arall rhodres yw dywedyd *gwyr clôd* (td. 5) am *wyr enwog*, ac nid yw Gymraeg. Y mae yn y llyfryn amryw frychau y dylid eu cywiro mewn argraffiad arall, megis *ebai* drwyddo am *ebe*—nid terfyniad y trydydd unigol amherffaith ydyw'r e olaf yn *ebe*, a “ *howler* ” ydyw ei ysgrifennu'n *ai*. Camargraff yw *bunau* am *bunnau*, td. 10, ac “ yng Nghaerydd ” am “ yng Nghaerdydd,” td. 16. Gwall drwg iawn ydyw “ chwe' mlynedd,” td. 24, am “ chwe blynedd ”—dilynir *chwe* â'r *spirant* : “ chwe *chant*,” ac o ganlyniad â ffurf wreiddiol *b, d, g* : “ chwe diwrnod y gweithi,” Ex. xx, 9, “ chwe blynedd,” Ex. xxi, 2. “ Un o'r bechgyn goreu ac anwylaf fagwyd,” td. 29 ; pam nad “ a fagwyd ” ? Onid yw'r *rhylwm*, heblaw'r synnwyr, yn well felly ? Ond nid yw Mr. Jones yn euog fel rhai ysgrifenydd diweddar o'r chwimp rhyfedd o doli'r a byth a hefyd.

Tsraeon o Hanes Cymru. Gan Owen M. Edwards, M.A. Wrexham : Hughes & Son. Pris 6c.

Stories from Welsh History. By Owen M. Edwards, M.A. Wrexham : Hughes & Son. Pp. 84. Price 6d.

Un llyfr wedi ei rannu'n ddau ydyw hwn. Darparwyd ef lawer o flynyddoedd yn ol, y Cymraeg ar un tudalen a'r Saesneg cyfatebol gyferbyn. Llyfr ydyw a swynodd do ar ol to o blant ysgol Cymru, yn fwy felly nag odid un ; ac y mae mor adnabyddus na raid manylu am ei gynnwys. Ond erbyn hyn ni chred addysgwyr yn y cynllun o osod y ddwy iaith gyfarwyneb â'i gilydd ; a thebyg eu bod yn eu lle. Gan hynny fe gyhoeddir rhan Gymraeg a rhan Saesneg y llyfr yn awr ar wahan ; a da y gwneir. Canys yr oedd y mater yn rhy dda i'w golli am nad yw'r cynllun mwyach yn gymeradwy ; ni allodd neb eto ysgrifennu i blant Cymru mor syml a thlws a byw â Syr Owen.

J.M.J.

* * Cadwyd y rhifyn hwn yn ol gan rwystrau ac anffodion na byddai o fudd arodd amdanynt. Hyderir cyn bo hir y gellir cyhoeddi'r rhifynnau yn fwy prydlon yn eu tymhorau.

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA

3 0112 065737337